
İ. Ü. EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 1411

P. MİNAS BIŞKYAN
(Trabzonlu)

KARADENİZ KIYILARI
TARİH VE COĞRAFYASI

1817 - 1819

Tercüme ve Notlar
Hrand D. Andreasyan

İSTANBUL
Edebiyat Fakültesi Basımevi
1969

P. MİNAS BİJİŞKYAN
(Trabzonlu)

KARADENİZ KIYILARI
TARİH VE COĞRAFYASI

1817 - 1819

Tercüme ve Notlar
Hrand D. Andreasyan

İSTANBUL
Edebiyat Fakültesi Basımevi
1969

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ö N S Ö Z

K A R A D E N İ Z

Zamanla vukubulan değişiklikler — Derinliği — Şekli ve Ölçüsü — Akıntılar — Nehirler — Burunlar — Limanlar — Rüzgârlar.

1

P O N T O S D E V L E T L E R İ

Armaları — Pontos ve Bosforos kırılları — Trabzon Komnenos kırılları.

8

ARRİANOS'A NAZARAN KARADENİZ TOPOGRAFYASI

13

K A R A D E N İ Z B Ö L Ü M L E R İ

15

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

Anadolufeneri — Karaburun — Şile — Kerfe — Kefken — Denizköyü — Akçeşar — Alabli — Ereğli — Kilimli — Bartın — Amasra — Delikli Şile — Tekkeönü — Kitros — Karaağaç — Kerempe — İnebolu — Evrenye — Abana — Kinoli — Ayandon — İstefan — Ayancık — Gebelid — İnceburun — Ağliman

17

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

Sinop — Gerze — Çayağzı — Kızılırmak — Kumciğaz — Samsun — Çarşamba (Yeşilirmak) — Çarşamba — Terme — Ünye — Fatsa — Yason — Vona — Perşembe — Boztepe — Ordu — Batlama — Giresun — Boğazcık — Zefre — Tirebolu — Halkalava pazarı — Görele — Büyükliman — Yorozburnu — Akçekale — Platana — Devrend — Ayasofya

28

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

Trabzon — Gümüşhane — Kovata — Sürmene — Of — Rize —
Kemer — Soğuksu — Atina — Eski Trabzon — Hamşen — La-
roz — Arkava — Hopa — Gönve — Fasis — Batum — Çaku —
Kolhis

43

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

Farş — Kemhel — Kopi — Anagria — Kudya — İskurya —
Kodor — Sokhum — Abazalar — Soğuksu — Bucanda — Devrend
— Ardiler — Mamakalesi — Vardan — Çopsun — Gelincik —
Soğucuk — Anapa — Anapa Abazaları — Çerkesler — Kisti —
Kızıltaş boğazı — Kuban

77

B E Ş İ N C İ B Ö L Ü M

Taklit boğazı — Taman — Azak — Temruk — Akhtar — Bis -
saka — Mühandis burnu — Berberzemin — Kuşburnu — Azak
kalesi — Kirman kale' — Don — Nakhıçevan — Ludik — Tay-
gan — Beglička — Mariopol — Balestra — Börkler — Taşlıburun
— Gazi kirman — Sasık denizi — Orkapı — Arabat — Kazandibi
— Ayane — Yenikale — Kerç — Taklit burnu — Cavata bur-
nu — Kırım

88

A L T İ N C İ B Ö L Ü M

Kefe — Geyikatlması — Sudağ — Balıklava — Felenk bur-
nu — Sevastapol — Gözleve — Foroz burnu — Eski — Ölü deniz —
Mengulet — Kılburnu — Dnyeper — Bog — Ozu — Perezen —
Odesa — Yanık Palanga — Akkirman — Balaban iskelesi — Cihan
bucağı

96

Y E D İ N C İ B Ö L Ü M

Tuna — Kili boğazı — İsmail — Sünne boğazı — Hıdırellez bo-
ğazı — Portiça — Dobruce — Karaharman — Köstence — Man-
galya — Sabla burnu — Geleşre burnu — Kavarna — Balçık —

Varna — Ermine burnu — Ahyolu — Burgaz — Foroz — Çingâne
iskelesi — Süzebolu — Ahtapoli — İnada burnu — Servez —
Midya — Karaburun — Kilyos — Kinayen kayaları — Rumeli
feneri 103

İ N D E K S 111

M e t i n d i Ő ı :

- I. Resim : EREĞLİ
- II. Resim : SİNOP
- III. Resim : GİRESUN
- IV. Resim : TİREBOLU
- V. Resim : TRABZON

1 Harita : KARADENİZ

Ö N S Ö Z

Venedik Mekhitarist manastırında yetişen âlim rahiplerden Per Minas Bıjşkyan'm çeşitli eserleri içinde, Türkiye tarihi ile ilgili *P o n t o s T a r i h i* adlı kitabını Türk tarih ve coğrafya sahasına aid incelemeler için önemli bir kaynak mahiyetini haiz olduğu kanaatı ile araştırmacılara sunmayı faydeli gördüm.

1777 senesinde Trabzon'da doğmuş olan müellif, 1804'de rahip olarak Mekhitarist Kongregasionu'na katılmış, ömrünü ilmî çalışmalara hasretmiş ve ölüm tarihi olan 1851'e kadar devamlı çalışmaları ve tetkik seyahatleri ile öğretim, dil, tarih ve coğrafya sahalarına ait çeşitli eserler meydana getirmiştir.

Eserlerinden tercüme ettiğimiz *P o n t o s T a r i h i*, bir tetkik seyahatı mahsûlüdür. Müellif, 1817 yılında, esasen yerlisi olduğu Karadeniz muntakasında v i k e r l i k vazifesi münasebetiyle, Karadeniz'in güney ve kuzey sahillerini adım adım dolaşarak her yerin kendi zamanındaki vaziyetini anlattıktan başka, en eski devirlerden yakın zamanlara kadar geçmiş tarihi olay ve değişiklikleri de âlimane bir tarzda eserine kaydetmekten geri kalmamıştır.

Müellif, eserinin Önsözünde, M.Ö IV. asırda ordusu ile beraber Karadeniz'den geçen Ksenofon'un ve daha sonra, İmparator Hadrianus'un zamanında (M.S. I. asır) Arrianos'un Karadeniz sahilleri hakkında bizzat gördüklerini yazmış olduklarını, son zamanlarda da bâzı Avrupalı müelliflerin aynı sahayı incelemeğe teşebbüs ettiklerini, fakat tehlikeli addederek uğramadıkları yerler için ancak faraziyeden öteye geçmediklerini söyler. Kendisi ise, Karadeniz sahillerini boydan boya dolaşarak mesafeleri ölçmüş, kitâbeleri ve kiliselerde mahfuz yazmaları okumuş ve gözü ile gördüklerini kaydetmeğe gayret etmiştir. Müellifin seyahatnamesinde, Karadeniz sahillerinde, en eski çağlardan XIX asrın başlarına kadar yaşayan kavimlerin, tarihe karışmış veya mevcut şehirlerin, devletlerin, zamanla değişen etnografik vaziyetlerin, bir çok eski yazarların eserleri ile de mukayese edilmek suretiyle canlandırıldığını görürüz.

Müellif, eski yazarların eserlerinden de faydalanarak, Karadeniz hakkında kendi zamanına kadar tesbit edilmiş bilgilere dair umumî bir malumat verdikten sonra, Boğaziçi'nin Anadolu kıyısından başlayarak iki sene içinde (1817 - 1819), Rumeli Feneri'ne gelinceye kadar bütün sahilleri dolaşır ve şehir, kasaba, köy, burun ve koyları ayrı ayrı belirterek her birinin tarihdeki yerini gösterdikten başka, coğrafî ve topografik hususiyetlerini de keydeder.

Böylelikle eser, coğrafya, tarih, etnografya ve topografya bakımından zengin malzeme ihtiva eden bir kaynak olarak ehemmiyet kazanmıştır.

Müellifin yolunu takible, aynı devreye aid bâzı batılı seyyahların eserlerinde rasladığımız hususları not halinde tercümeyle ilâve etmeyi faydeli gördük.

H. D. Andreasyan

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- CHARDIN (1671) *Voyages*, Amserdam 1711, c. I.
- TAVERNIER (1664) *Les Six Voyages*, Paris 1682, c. I.
- TOURNEFORT (1700) *Relation d'un Voyage de Levant*, Paris 1717, c. II.
- MORTRAY, A. de la (1711) *Travels*, London 1732, c. II.
- İNCİCİYAN Coğrafya, Venedik 1806, c. I, VI.
" " Bizans Sayfiyeleri, Venedik
1794.
- ED. BORE (1837) *Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient*, Paris 1840, c. I.
- FERUHAN BEY (1847) *Bağdad Seyahatnâmesi*, İstanbul 1868.

K A R A D E N İ Z

Eski çağda Grekler Karadeniz'e «deniz» manasında olan Pontos adını vermişlerdir. Bu ad, denizin güney sahillerine de şamil olarak bu topraklar dahi aynı adı taşımış ve sakinlerine Pontoslu denmişti. An'aneye nazaran, Pontos'un ilk sâkinleri, Nuh'un oğullarından Yafet'in ırkına mensub idiler. Seyyah Şarden (Chardin)'e göre, Karadeniz'e önce Yafet'in torununa izafeten Askanaz (Aşkenaz) denirdi; fakat bilâhere Elenler, «misafirperver» mânasında olan Ö k s i n o s adını vermişlerdir. Bu ad, denizin daima dalgalı olup hiç de sakinleşmediğini gören Argonotlar tarafından istihza makamında verilmiş olsa gerek. Başka bir faraziye-göre, sâkinleri şaki insanlar olduğundan, Karadeniz'e önce, yabancılara düş-man mânasında olan A k s i n o s denmiş, fakat Grekler oraya yerleştikten sonra bu ad Ö k s i n o s'a çevrilmiştir.

Bütün dillerde bu denize «kara» sıfatı verilmesine bazı kıyıların siyah kumlu olduğundan başka, şiddetli fırtınaları ve korkunç dalgaları sebep olmuştur. Filvâki, esasen pek geniş olmayan ve her taraftan dağlarla çevrili bulunan deniz, kuzey ve batı rüzgârlarının getirdiği bulutlarla kararmış bir halde görünür. Bundan başka, vaktiyle Pontos'da bulunan Kimri adlı bir kavmin, sevinç senbolü saydığı siyah rengi sevdiği için denize bu sıfatı ad olarak vermiş olduğunu rivayet ederler. Araplar, Karadeniz'e B a h r-i e s v e d, B a h r-i B u n d u s; Ruslar da K ı z a r n e M o r e derler.

Eski şairlerden bazıları, Karadeniz'in siyah olmadığı ve dalgalarının da çok yaygın bulunmadığını söylemişlerdir. Nitekim kaptan Tafis ve Noblios, Yason'u ve Herakles'i Kolhis, Mingreli ve Abaza'ya kadar götürmüşlerdir; fakat onlar daima kıyılardan seyretmiş olup iç-denizin fırtınalarına rastlamamışlardır. Pontos'un korkunç fırtınasını bizzat müşahede etmişimdir. Batı rüzgârlarının şiddetiyle dalgalar dağ gibi yükseldiği vakit gemimiz onların arasında kayboluyordu. Yine müşahede ettiğim Akdeniz'i ve Adriatik'in dalgaları adalardan inen akarsuların tesiri ile kırılıp o kadar yayılmıyorlar. Bu denizler, çok defa açık olan gökten dolayı mavi, Karadeniz ise, Pontos'a nefyedilmiş olan Ovidus'un dediği gibi (P o n t u s, III, 1) daima fırtınalı ve siyah olup adı geçen şairin kederini daha da ağırlaştırmıştı.

ZAMANLA VUKUBULAN DEĞİŞİKLİK

Karadeniz eski vaziyetini muhafaza etmemiş olup su zamanla azalmıştır ve coğrafi durumunun gidişine bakılırsa bir gün de büsbütün kuruyacaktır. Arrianos, büyük nehirlerin oraya dökülüşünden dolayı Pontos suyunun Akdeniz'den tatlı ve hayvanlar için yararlı olduğunu, nitekim Farş (Fasis, Poti) taraflarında ineklerin denizden su içtiklerini gördüğünü söyler. O zamandan beri 1700 sene geçmiş olmakla, Karadeniz'in suyu şimdi daha da müteditir.

Eski tarihçiler, Karadeniz'in çok derin bir girdab olduğunu söylerlerse de, birçok yerler, nehirlerin durmadan getirip yığdıkları kum ve taşlarla sığ hale gelmiştir. Bu sebeple kabına sığamıyarak taşan sular, karayı yarmış ve İstanbul boğazını açmıştır. Böylelikle akan sular Marmara'yı kabartmış, birçok sahillerini basmış, Karadeniz de o nisbette alçalmıştır. 2285 sene evvel yaşamış olan tarihçi Herodotos, Troya bölgesi ve bütün Misya'nın, yüksek yerler olmadıkları için denizin altında kaldıklarını söyler. Strabon da, İstanbul Boğazının eskiden mevcut olmayıp, denize dökülen nehirlerin zoru ile sonradan açılmış olduğunu Stratos tarafından tespit edildiğini söyler. Sicilyalı Diodoros de bunu teyid eder.

Bundan dolayıdır ki Karadeniz'in bazı yerlerinde suyun altında binalar görünür ve denizden ara sıra bina kalıntıları çıkar. Bundan başka, yüksek dağlarda gemi bağlayacak yerler, iplerden aşınmış taş ve halkalara rastlanır. Trabzon ve İnebolu'ya üç saat mesafedeki tepelerde gemi bağlayacak yerlerin bulunduğunu bizzat tespit ettim. Aynı şeyi yerli halk da rivayet eder.

Eskilerin anlattığına göre, Azakdenizi Karadenize bağlı değildi; fakat Tanais (Don) nehrinin getirdiği kum ve toprak yüzünden taşan sular Taman (Kerç) boğazını açmışlardır. O zaman, bu süratle çoğalan Karadeniz suları İstanbul boğazını açmış ve böylelikle yine azalmıştır. Bunun neticesinde çoğalan Akdeniz suları bir zaman Rodos adasını basmış sonra yine çekilmiştir. Ada dağlarından bugün de deniz hayvanları fosillerine rastlanır. Filon (Philon), Rodos ve Delos adalarının tedricen suyun yüzüne çıktıklarını ve binaenaleyh suların azaldığını söyler. Bunun gibi, Azakdenizi de daima aynı durumda olmamıştır. Şimdi de denizin doğu tarafı Don nehrinin getirdiği kumla dolmuş olduğundan gemiler dolaşarak kuzey tarafından geçerler. Âlimler, uzun bir zaman sonra Karadeniz'in tamamıyla dolacağını buna istinaden söylemişlerdir. Filhakika, müşâhede ettiğimiz onüçü büyük, ellisi vasat hacminde olan nehirler durmadan getirdikleri bol miktarda taş ve kumla birçok yerleri sığ hale getirmişlerdir.

Pontos kıyılarının birçok yerleri nehirlerin getirdiği aşınmış taşlarla dolu olup birçok evlerin alt kısımlarının bu taşlarla yapılmış olduğunu müşâhede ettim. Arrianos, yalnız Lazistan'da üçü seyre elverişli olan ondört nehir bulunduğunu;

Polibios da, Pontos'un bu gidişle dolarak nihayet bir göl haline geleceğini söyler. Fakat bu, muhtelif sebeplerden dolayı çok uzun bir zaman sonra olabilir. Tarihçilerin sözüne bakılırsa, İstanbul boğazı takriben 4000 sene evvel açılmıştır. Eski-lerin dediğine göre, Fener'in önünde yanardağlar varmış, çünkü Argonotlar, Gianeas kayalarından ateş çıktığını Trakya kıralından duymuşlardı. Karadeniz boğazı bundan dolayı kolay açılmıştır.

DERİNLİĞİ

Eski tarihçilerden Diodoros'a nazaran, Karadeniz, nehirlerin getirdiği maddelerle dolmuş olup eski derinliğini kaybetmiştir. Bundan dolayı nehir ağızlarında sular daha çok alçalmış olduğundan birçok yerler kumluk haline gelmiştir. Tuna ve Dnyeper nehirlerinin ağızları o kadar sığlaşmıştır ki gemiler, bilhassa nehirlerin akıntılı zamanlarında büyük tehlike ile karşılaşır. Bundan dolayıdır ki Ölüdeniz dolmuştur ve oraya giren gemi dışarı çıkamaz. Azakdenizi'nin doğu ucu da aynı sebeple çok sığdır. Karadeniz'in büyük nehir bulunmayan güney tarafı ve kuzeyde dağların önü daha derindir. Birçok yerde ve bilhassa güney tarafta denizin dibi kayalıktır. Karadeniz'in en derin kısmı, denizin iki taraftan sıkıştırılmış olduğu Sinop ve Kırım arasındadır. Deniz, umumiyetle, yüksek ve dağlık kıyılarda derin, alçak kıyılarda ise sığ olur. Batum tarafında o kadar derin bir yer vardır ki dipsiz olduğunu ve Karadeniz'in buradan Hazerdenizi ile bağlı olduğunu söylerler, fakat bunun aslı yoktur.

Denizin kuzey tarafı kum ve balçıkla dolu olduğundan, burada kayalıklar yoktur, birçok yerde de diller ve M a n t a r denilen görünmez adacıklar vardır. Doğuda, Fas tarafında, karşı taraftan da gelen kumdan dolayı sular git-gide alçalmaktadır ve nehir ağzı genişleyip yukarıya doğru gerilemektedir. Binaların gerilerde yapılması kanaatimce bu sebepten dolayıdır. Tabiiyeci Buffon'un ifade ettiği gibi, Karadeniz'e durmadan toprak getiren nehirlerin suları da bu sebeple git-gide azalır, çünkü bu suların geldiği dağlar da alçalmaktadır. Böylelikle Karadeniz zamanla alçalır, dağlar da iner. Bu sebeptendir ki Karadeniz'de büyük balıklar yoktur, gerçi kalkan, kötek, karagöz, yunus, ton, kefal, uskumru, mezid, pek çok hamsi, tirsi v.s. gibi çeşitli balıklar çıkar.

ŞEKLİ VE ÖLÇÜSÜ

İşte bu sebepten dolayı, Karadeniz aynı şekilde kalmamış ve zamanla değişmiştir. Canik dağları'nın vaktiyle su altında bulunmuş olması bunu ispat eder. Eski-ler, Karadeniz'i gerilmiş bir yaya benzetmişlerdir, fakat şimdi aynı şekilde de-

ğildir, çünkü karşı karşıya bulunan İnce ve Aya burunlarının arasında deniz yarı yarıya daralmıştır. Karadeniz'in şekli bugün daha çok bir ejdere benzer. Şöyle ki: Amasra, Tuna ve Foroz arasındaki kısım, ejderin başını; İstanbul boğazı, ağzını; Burgaz koyu, uzun burnu; Ölüdeniz, kulağını; İnce ve Aya dağları arası, dar belini; Sinop'tan Faş'a kadar, alt kısmını; Rion çayı da ince kuyruğunu teşkil eder. Azakdenizi ise, Don nehrine kadar, ejderin üzerinde açılmış kanada benzer.

Karadeniz'in sathını, nehirler ve koyların teşkil ettiği girinti ve çıkıntılar yüzünden şimdiye kadar ölçmek mümkün olmamıştır. Bundan başka, Abaza tarafında olduğu gibi, birçok yerlere ne gemi girebilir, ne de gemiciler gidebilir. Bundan dolayı, biz de hayli zorlukla ancak şu kadarını yapabildik: Deniz, doğudan batıya doğru düz vaziyette olduğundan, Burgaz'dan doğuya doğru Faş'a kadar çizilen hat 1200 mil olur; Baba burnu'dan Ozu'ye kadar olan başın uzunluğu 600, Sinop'tan Kırım veya Krempe'den Aya'ya kadar 220, Gönnye'den İlori'ye kadar şarka doğru git-gide daralan ve Faş nehrinde nihayet bulan kuyruğun genişliği de 110 mildir.

Denizin çevresini tam olarak ölçmek kolay değildir; çünkü, karşı tarafta, söylediğimiz gibi, gemilerin giremediği ve seyredilmesi imkânsız birçok koy vardır. Gemicilerin hesabına göre, İstanbul'dan Trabzon'a kadar 909, oradan Taklit boğazı'na kadar 716, oradan Tuna'ya kadar 720, oradan da İstanbul'a kadar 516 mildir. Bu hesaba göre, Karadeniz çevresi 2861 mil olur. Azakdenizi'n çevresi bahsinde verilecektir.

Pontos'un arzi 40° 20' den başlayarak takriben 47° ye, tülü de 24° 30' dan 39° 50' ye ulaşır.

AKINTILAR

Karadeniz akıntıları, derinliklerin değişikliği ve büyük dağ ve nehirlerinden dolayı her yerde aynı değildir. Akıntılar yer yer içeriye, yer yer de dışarıya, doğu veya batıya doğrudur. Meselâ, Yoroздаğı önünde akıntı doğuya, açıkta ise kuzeye doğrudur. Azakdenizi'nin ağzında akıntı çok defa güneye doğrudur; fakat suların akışı da rüzgârların istikametine göre değişir. Denizin dibinde dağ ve vâdiler bulunduğu ve çevresindeki koy ve dağlar değişik olduğundan, su bâzı yerlerde akıntılı, diğer yerlerde de durgundur. Akıntılar, yer yer, bilhassa iki kıyı birbirine yakın olduğu yerlerde nehir gibi akar. Al Atı, İnce burun yanında çok defa doğuya, Yasondağı'nın önünde ise aksi istikamete doğrudur. Bununla beraber, umumiyetle güney taraftakiler doğuya, kuzeydekiler de batıya doğrudur. Böylece, akıntılar

intizamsız olarak rüzgârın değişikliği ve nehirlerin çokluğuna göre yön değiştirirler. Bundan dolayı, şarka doğru gelen gemiler kıyının yakınından, garbe doğru gidenler de açıktan seyrederler.

İstanbul boğazı kuzeye açık olduğundan Karadeniz daima hızla içeriye doğru akar. Bu, yalnız nehir suları değil, bazı yerleri alçak olan Akdeniz'in muvâzenesizliğinden de ileri gelir. Keza, Karadeniz'in Akdeniz'den yüksek olduğu coğrafya ilmince te'yid edilmiştir. Hava açık olduğu vakit sular doğu ve batı rüzgârları tarafından serbestce Boğaz'a doğru sürüklendikleri için İstanbul'da şiddetli akıntı olur, nehir sularının artışı ile de deniz yükselip akıntı şiddetlenir. Bundan dolayıdır ki Yorozdâğı önünde nehir suları çoğaldığı vakit, seviyesi değişen deniz batıya doğru akar. Karadeniz nehir sularının hacmi o kadar büyüktür ki bir kısmı güneş sıcaklığı ile tabahur etmese, akışına ancak dört boğaz kifayet edebilirdi.

İki zıd yönlü akıntı, denizaltı dağ ve vâdilerinden ileri gelir. Denizin yüzeyindeki su batıya doğru aktığı vakit, alttaki sular aksi istikameti tutarak doğuya doğru akar. Bu sûretle, İstanbul boğazında olduğu gibi, çok yerlerde sular iki yöne akar. Bunun neticesinde, denizin birçok yerinde k a n a l denilen hatlar teşekkül eder. Su, buralarda gâh ileri, gâh geri, bazan da içeriye ve dışarıya doğru akar, bazı yerlerde de hareketsiz kalır. Bu hareketler de bir kaideye bağlı olmayıp, bilhassa şiddetli fırtınalar denizi altüst ettiği vakit ve aydan aya değişir. Bu vaziyeti şahsan müşahede ettim fakat denizde kaydedilecek önemde meddücezir hareketi görmedim.

NEHİRLER

Yukarıda söylediğimiz gibi, Karadeniz'e elli orta, onüç de büyük nehir dökülür. Büyük nehirlerin dördü güneyden, dördü doğudan, dördü kuzeyden, biri de batıdan gelir.

Nehirleri, güneyden başlayarak şu sûretle sıralarız :

1) **Sakarya.** Ankara (**Galatya**) dağlarından çıkan bu büyük nehir, dolambaçlı bir yol takip ederek Frikya tarafından geçip Kefken denizine dökülür. Ağzından içeriye gemi girebilir. Bu nehrin yakınında N a m e r d k ö p r ü s ü denilen büyük bir taş köprüünün mevcudiyetinden, nehrin zamanla yatağını değiştirmiş olduğu anlaşılır.

2) **Bartın nehri.** Bu nehrin ağzı bir liman olup gemiler içeriye girebilir.

3) **Kızır-ırmak (Halys).** Tarihi Küçük Ermenistan'dan çıkan bu meşhur nehir, Sivas'ın yakınından geçerek Canik denizine dökülür.

4) **Çarşamba deresi (Ris veya İris - Yeşilırmak).** Amasya'dan geçerek Lino-pontos'a giden bu nehrin ağzı geniş fakat sığdır.

5) **Coroh** veya **Fison**, Erzurum taraflarından gelerek ve Bayburt'a doğru doğuya kıvrıldıktan sonra Gönve yakınmda Lazistan denizine dökülür.

6) **Rion** nehri, Egerler memleketinden çıkarak Gürcistan'ın içinde dolaştıktan sonra Faş'ın (Poti) önünde bir liman teşkil ederek denize dökülür.

7) **Copsun** ırmağı. Abaza dağlarından gelen bu meşhur ırmak Abaza denizine dökülür.

8) **Kuban**, Elburuz dağlarından çıkan büyük ve meşhur bir ırmak olup Kafkas'tan geçerek Açu kalesinin yanında ikiye ayrılır ve Anapa yakınında bir koy teşkil ederek Kızıltaş boğazına dökülür.

9) **Don** veya **Tanaıs** (Ten suyu). Bu büyük nehir Moskofistan'dan çıkar, birçok yerlerden geçer ve altı nehre birleşerek Azakdenizi'ne dökülür.

10) **Dnyeper** (Ozu veya Adrisuyu - Ekşisu). Saksonya'dan çıkan bu nehir, Ozu önünde dört mil genişliğinde olan Liman - körfezi'ni teşkil eder ve Ozu ağzından denize dökülür. Bu nehrin içine büyük gemiler girer.

11) **Bug** veya **Aksu** (İbanin) nehri Ozu'nun Liman körfezine dökülür.

12) **Dnyester** veya **Turla** büyük nehir, Lehistan'dan çıkar ve Akkirman körfezine dökülür.

13) **Tuna**. Bu çok büyük nehir, İsviçre dağlarından çıktıktan, Viyana önünden geçtikten ve Bulgaristan'a kadar hayli dolaştıktan sonra Sava nehri ile birleşerek Bucak Tatar'da beş ağızdan denize dökülür.

BURUNLAR

Karadeniz'in her tarafında birçok burun varsa da çoğu denize dik olarak uzandığından emin limanlar teşkil etmiyorlar. Bunların bir kısmı bir yana yatmış olup bir istikametten esen rûzgârı keserse de, diğer istikametten ve bilhassa batıdan esen rûzgâr devamlı fırtınaya sebep olur.

Fener'den başlayarak, limanları sayalım :

1) **Karaburun** doğuya; 2) **Kefken** batıya; 3) **Bababurun** batıya; 4) **Kilimliburun** kuzeye; 5) **Amasra burnu** doğuya eğilmişlerdir. 6) **Kerempe** ve 7) **İstefan** burunları dikine uzanmıştır. 8) **İnce burun** kuzeye; 9) **Sinop burnu** doğuya; 10) **Çarşamba burnu** doğuya meyillidirler. 11) **Ünye burnu** dikinedir. 12) **Yason burnu**, bir kısmı da **Varna burnu** olarak, doğuya meyillidir. 13) **Karaburun** dikinedir. 14) **Yoros burnu** kuzeydoğuya; 15) **Sürmene burnu** kuzeye; 16) **Batum burnu** kuzeye; 17) **Kodor burnu** güneye; 18) **Soğucak burnu** güneye; 19) **Taklit burnu** güneye; 20) **Cavata** ve **Geyik atlaması** güneye meyillidirler. Bu son iki burun karşı karşıya olup Kefe körfezini teşkil ederler, 21) **Meganop burnu** (Sudağı) güneye;

22) **Aya burnu** doğuya; 23) **Felenk burnu** batıya; 24) **Zeyton burnu** güneye; 25) **Foroz veya Eski bozburun** batıya; 26) **Kıl burnu** batıya; 27) **Balaban burnu** güneye; 28) **Hıdırellez burnu** güneye; 29) **Hadcic burnu** güneye; 30) **Şapla burnu** doğuya; 31) **Geleşre burnu** güneye; 32) **Gorgof ve Varna'nın Galata burnu**; 33) **Emene burnu** doğuya; 34) **Saytan burnu** doğuya; 35) **İnaða burnu** Güneye; 36) **Malatra burnu** kuzeye; 37) **Kara burnu** (Anadolu ciheti Karaburunun karşısında,) kuzeye doğru meyillidirler.

LİMANLAR

Karadeniz'de liman denilen birçok yer varsa da, kışlaklar pek azdır, çünkü Fener'den Ereğli'ye kadar iyi bir liman yoktur. Amasra limanı iyi olmakla beraber emin bir yer değildir. Ağlımanı, İnceburun gibi tabii medhali ile en emin limandır; fakat bu da geniş bir yer değildir. En büyük ve en iyi liman Sinop limanıdır ki burada Romalılardan kalmış bir tersane de vardır. Vona limanı da büyük bir koyun mevcudiyeti sayesinde iyi bir yerdir ve burada üç yerde gemiler emniyet içinde durabilir. Keza, büyük koylar bulunan Platana ve Sürmene limanları emin yerlerdir. Eskiden Trabzon limanı da emin bir barınak idi; fakat şimdi bozulmuş bir haldedir.

Karadeniz'in doğu tarafında eskiden iyi limanlar mevcut olduğundan Batum, Faş v.s. gibi mâmur şehirler bulunmuştur. Şimdi ise, Faş nehrinin ağzı sığ olduğundan gemiler içeriye giremiyor. Diğer birçok yerlerde de gemi durak yerleri varsa da emin değildirler. Abaza taraflarında Sohüm, Bucunda ve Gelincik limanları çok iyidir. Karadeniz'in kuzey kıyılarında Balıklava, Sivastopol v.s. gibi işlek yerlerde daha çok emin limanlar vardır. Ölüdeniz geçildikten sonra, Ozu ve Akkırman ve şimdi de Odesa limanları daha emindirler.

Tuna'nın ağzında tehlikeli ve sığ yerler eksik değilse de, nehrin içerisinde iyi liman yerleri vardır. Balaban'ın ötesinde Geleşre, Balçık, Varna ve Burgaz çok emin limanlardır. Her birini yerlerinde anlatacağımız veçhile, İstanbul'a kadar kırk liman mevcuttur.

RÜZGÂRLAR

Karadeniz'de hüküm süren doğu ve batı rüzgârlardır. Doğru rüzgârı o kadar zararlı değilse de, batı rüzgârı çok tehlikeli olup büyük fırtınalar çıkarır. Kuzey rüzgârı da, kuzeybatıdan estiği vakit (karayel) fırtına koparır. Güney rüzgârı da, bilhassa kışa yakın zamanlarda, uzun sürmemekle beraber, denizi birdenbire altüst eder. Kışın, daha ziyade batı ve kuzey rüzgârları estiği için seyir imkânsız bir hale gelir ve bazan da, kıral Mihridates ve Kobronimos'un zaman-

larında olduğu gibi, yüzlerce mil yer donar.

Her sene, muayyen zamanlarda fırtına koparan rüzgârlar :

1) **Hüsün fırtınası**, 25 şubatta(Kocakarı soğuğu); 2) **Mart dokuzu** (Bahara giriş); 3) **Çayır fırtınası**, 15 nisanda; 4) **Hidrellez**, 23 nisanda; 5) **Çark dönümü**, 9 haziranda; 6) **Kestane karası**, 10 eylülde; 7) **Bağbozumu**, 25 eylülde; 8) **Kuş geçimi**, eylül sonunda; 9) **Balık fırtınası**, 2 ekimde; 10) **Koç katımı**, 18 ekimde; 11) **Kasım**, 26 ekimde; 12) **Ülkel tulumu**, bir çok burçların görüldüğü 18 kasımda; 13) **Yaprak dökümü**, koyunların içeri alındığı 23 kasımda; 14) **Gündönümü**, 9 aralıkta (karakış.)

Saydığımız rüzgârlar belli zamanlarda fırtına kopmasına âmil olanlardır ki halk denize çıkmamağı ikaz etmek üzere, bunları yukarıda kaydettiğimiz tabiat görünüşleri ve olaylarla temsil etmiştir. Denizciler ise, fırtına çıkacağını sık ve bulanık bulutlardan anlarlar. Keza, kuşların gemilere sığınması da fırtına çıkacağına işaret sayılır.

PONTOS DEVLETLERİ

Pontos kiralığı çok eskidir. Bu ülkede ilk defa hükümran olan kavme, «ilk baş» manasında olan **Arkenaktit** denirdi. Bunlar, Diodoros'a nazaran M.Ö. 2355'de Karadeniz ağzında hüküm sürüyorlardı. Ondan evvel muntazam teşkilâtli bir kiralık bulunmadığı zannedilir.

Arkenaktitlerin hâkimiyeti kırk iki yıl devam ettikten sonra Spartakos ilk Pontos kralı olmuştur. Bu hâkimiyet, sikkelerle tespit edildiğine göre, büyük Konstantinos zamanına kadar sekiz yüz sene devam etmiştir.

Adı geçen devlet, Mihrdates'ten evvel bozulmuş ve 170 sene kırılsız kalmıştır. Polibios'a nazaran, Mihrdates aslen Sinoplu ve kiral soyundan olup müstakil Pontos kralı ve Ermenistan kralı Büyük Tigran'ın damadı olmuştur. Grek tarihçilerine göre, 56 sene saltanat sürmüş olan Mihrdates 12 yaşında kiral olmuştur, yirmiiki lisan bilirdi ve daima muzaffer olup Pontos devletinin sınırlarını İstanbul boğazına kadar genişletmişti. Garip gemiler ve makineler icat etmiş olup gemilerden kale ve surlara kule ve köprüler atıyor ve askerleri bu suretle düşmanla temasa gelerek savaşıyorlardı.

Romalılar, Pontos devletine hakim olmak için Mihrdates'in oğlu Farnas'ın ihanetinin temini ile yenilmez kahramanı ele geçirmeğe teşebbüs etmişlerse de Mihrdates kendi kendini zehirlemiş; fakat bununla ölmediği için kılıçla intihar etmiştir. Bununla beraber, ermeni tarihçisi Khorenli Moses, onu, ihtimal kendi

isteği ile, Platus'un babası, dünya tarihinin 394 senesinde öldürmüş olduğunu söyler (1).

Mihridates'in gümüş sikkesinin bir yüzünde hükümdarın sakalsız genç siması, önde ay, arkasında delta harfi ile bir geyik resmi, diğer yüzünde de grekçe olarak «Kıral Mihridates» yazısı bulunmaktadır.

Mihridates'in oğlu Sinop'ta babasına halef olmuştur. Bunun sikkesinin bir yüzünde kendi başı, diğer yüzünde de grekçe adı ve Apollon'un tasviri vardır. Sonra, Mihridates'in torunu Skribonios tahta çıkmıştır. O, aynı hanedandan olduğunu iftiharla söylemişse de, pontoslular kendisini istememiş ve öldürmüşlerdir.

Payitaht şehri olan Gimeris, Strabon'un zamanında mevcut değildi. Bâzı müellifler, Mihridates tarafından yapılmış Eupatoria şehrini zikr ederler. Bu isim, hükümdarın önce kullandığı E u p a t o r unvanından neşet etmiştir. «Zade» veya «kahraman» mânasında olup imparatorlara verilen bu unvan, kendisine grekler tarafından verilmişti. Mihridates, kendi adını verdiği şehri, Samsun'un yakınında bulunması muhtemel olan Amisos ile birleştirmişti. Mihridates'in şehrinin Kırım tarafında olduğu söyleniyorsa da, bâzı yazarlar, Kırım'dan aldığı vergi ile Bahçesaray'da ayrı bir şehir kurmuş olduğunu söylerler.

Mihridates'in devleti, sonra, Avrupa ve Asya kısımları olmak üzere ikiye bölünmüştür. Avrupa kısmının payitahtı Fandikape idi ki ihtimal Kırım taraflarında bulunuyordu. Asya kısmının başşehri olan Panakor'un da kadim Gimeris şehrinin yerinde yapılmış olduğu zannedilir. Arkeologlar, bu şehrin Boğaz'ın şarkında bulunduğunu söylerler.

Pontos halkı, Mihridates'ten sonra Pompeus tarafından hür ilân edildi.

ARMALAR

Pontos kırıllarının armaları, sikkelerden öğrenilmektedir. Sikkelerin bir yüzünde umumiyetle putlar, diğer yüzünde de gemi, gemi demiri gibi denizcilik sembolleri vardır. Meselâ: Heraklia (Ereğli) devleti sikkesinin bir yüzünde elinde bir yunusbalığı tutmuş olduğu halde deniz ilâhı Poseidon vardır. Trabzon sikkesinin bir yüzünde ilâh Apollon'un başı, öbür yüzünde de bir gemi demiri resmedilmiştir. Pontos kiralı Soromat'ın altın sikkesinde grek yazısı ile bir çelenk, Mihridates'in sikkesinin ise bir yüzünde kendi portresi, diğer yüzünde bir ceylan ve ay resmi vardır. Mihridates'in oğluna ait sikkenin bir tarafında kendi siması, diğer tarafta da ilâh Apollon vardır.

Kommenos kırıllarının arma ve sikkeleri başka türüdür. Bunlardan Aleksios

1 — Khorenli Moses, **Ermeni Tarihi**, Venedik 1827, II, s. 15.

Kommenos'un kinde bir dairenin içinde, ortasında bir haç asılı olduğu halde L. S. lâtin harfleri vardır. İoannes Skarlatos'un sikkesinde, üzeri tüyle süslü bir taç bulunan bir dairenin içinde bir yıldız, altında çayırd a otlar vaziyette bir inek başı, bu başın üzerinde de haçlı bir taç mevcuttur. İoannes Stefanos'un alâmeti, tüylü bir taçın altında, bir tarafında güneş, diğer tarafında ay, ağzında da bir haç bulunan ve dünya küresi üzerinde durmuş bir kartal başıdır.

PONTOS VE BOSFOROS KIRALLARI

Spartakos I.	Roma takviminin 309 yılından itibaren 7 sene saltanat sürmüştür.
Selevkos	4 yıl saltanat sürmüştür.
Spartakos II.	20 yıl saltanat sürmüştür.
Satiros	14 yıl saltanat sürmüştür.
Lekon	40 yıl saltanat sürmüştür.
Spartakos III.	5 yıl saltanat sürmüştür.
Perisat I.	38 yıl saltanat sürmüştür. Bunun altın sikkesi vardır.
Eumegos	5 yıl saltanat sürmüştür.
Spartakos IV.	20 yıl saltanat sürmüştür.

170 senelik kırsız bir devreden sonra :

Perisat II.	kırsızlığı Mihridates'e devretmiştir.
Büyük Mihridates	Roma takviminin 639 senesinde (M.Ö. 115) Bosforos kiralı olarak 52 sene saltanat sürmüştür. Altın ve gümüş sikkeleri mevcuttur.
Farnas	Mihridates'in oğlu, M. Ö. 63'den itibaren 15 sene saltanat sürmüştür.
Asanter	M. Ö. 48'den itibaren 33 yıl saltanat sürmüştür. Altın sikkesi mevcuttur.
Akribonios	M.Ö. 14'de tahta çıkmıştır.
Polemon I.	M.Ö. 12 yıl. Altın sikkesi mevcuttur. Kendisine ait grekçe bir methiye bulunmuştur.
Soremad I.	Grekçe yazı ve çelenkli altın sikkesi vardır.
Reskorporis I.	Altın sikkesi mevcuttur.
Polemon II.	M.S. 38 senesinden itibaren 26 yıl saltanat sürmüştür. Sikkeleri mevcuttur.
Mihridates II.	Mihridates I'in soyundan olup M. S. 42'de kiral olmuş, katledilmiştir.

Kodis I.	M. S. 49 senesinde hükümdar olmuştur. Altın sikkesi mevcuttur.
Reskoporis II.	M. S. 83 senesinde (?). Kendi tasviri ile altın sikkesi vardır.
Soromat II.	Roma takvimine göre 870 tarihli altın sikkesi vardır.
Kodis II.	Roma takvimine göre 884 tarihli altın sikkesi vardır.
Remetalses	M. S. 132 yılında hükümdar olmuştur.
Eupator	Roma takvimine göre 910 tarihli altın sikkesi vardır.
Soromat III.	Roma takvimine göre 934 tarihli altın sikkesi vardır.
Reskoporis III.	Roma takvimine göre 968 tarihli altın sikkesi vardır.
Kodis III.	Roma takvimine göre 986 tarihli altın sikkesi vardır.
İnindimeos	Roma takvimine göre 988 tarihli gümüş sikkesi vardır.
Reskoporis IV.	Roma takvimine göre 995 tarihli sikkesi vardır.
Deiranes	Roma takvimine göre 1029 tarihli sikkesi vardır.
Dodorses	Roma takvimine göre 1050 tarihli sikkesi vardır.
Soromat IV.	
Soromat V.	
Reskoporis V.	Roma takvimine göre 1073 tarihli altın sikkesi vardır.
Soromat VI.	Sikkesi vardır.

Bu son kiralın zamanında, Büyük Konstantinos İstanbul'u te'sis ve tahkim ile payitaht şehri ittihaz etmiş olup, Pontos krallığı nihayet bularak bütün bu ülkeler Komnenosların zamanına kadar İstanbul İmparatorlarının hâkimiyeti altında kalmıştır. 1063 yılında, İshak Komnenos Trabzon kralı olmuş, İoannes Porfurogenetos zamanında Trabzonlu Konzav, Lazistan kralı olduktan sonra Komnenos kırılları bağımsız olarak imparator ünvanını almışlardır.

TRABZON KOMNENOS KIRALLARI

1063	İsak Komnenos ve Manuel.
1119	İsak, İoannes ve Aleksios.
1144	İoannes ve İmparator İsak.
1182	Manuel Porfurogenetes.
1185	Aleksios.
1186	Andronikos, Nikoforos.
1195	İsak Angelos.
1204	Aleksios, Manuel.
1205	Minas (?), Aleksios.
1240	Aleksios Melas Komnenos.

- 1247 İoannes.
1257 Nikolaos.
1280 Adrianos, Mihail
1295 İoannes, Mihail Vasileos.
1321 Aleksios.
1335 Vasileos
1339 Mihail.
1385 Aleksios.
1395 Manuel, Vasileos.
1407 Andronikos.
1436 Aleksios.
1456 İoannes.
1460 David.

Bu son kiral, Fatih Sultan Mehmed tarafından esir edilmiş ve öldürülmüştür. (2)

2 — George Finlay, (*A History of Greece*, c. IV, London 1877) Trabzon Komnenos imparatorlarının kronolojisini şu suretle tespit eder: 1 — Aleksios I, Büyük Komnenos (1204-1222); 2 — Andronikos I. Ghidos (1222-1235); 3 — Joannes I. Axauchos (1235-1238); 4 — Manuel I (1238-1263); 5 — Andronikos II (1263-1266). 6 — Georgios (1266-1280); 7 — Joannes II (1280-1297 8 — Theodora (1285); 9 — Aleksios II (1297-1330); 10 — Andronikos III (1330-1332); 11 — Manuel II (1332); 12 Bazilios (1332-1340); 13 — İrene (1340-1341); 14 — Anna Anachoutlou (1341-1342); 15 — Joannes III (1342-1344); 16 — Mikael (1344-1349); 17 — Aleksios III (1349-1390)); 18 — Manuel III (1390-1417); 19 — Aleksios IV (1417-1446); 20 — Joannes IV, Kalojoannes (1446-1458); 21 — David (1458-1461).

ARRIANOS'A NAZARAN
KARADENİZ TOPOGRAFYASI

I. İstanbul Boğazı'ndan Trabzon'a kadar :

1 — Uğurlu Dios mabedi (Yoros). 2 — Reas nehri (Rivâ). 3 — Akra (burun), 4 — Melena (Karaburun). 5 — Ardanes çayı. 6 — Afrodit mabedi. 7 — Pisilis çayı (belki Ağva, Akova). 8 — Kalpes limanı (Kerpe). 9 — Roe çayı. 10 — Apollonia adası (Kefken). 11 — Kele. 12 — Sangarios nehri (Sakarya). 13 — Hipos çayı (belki Alaplı). 14 — Lilion. 15 — Eleon. 16 — Kales. 17 — Ligos çayı. 18 — Heraklia (Ereğli). 19 — Medron. 20 — Poseidon. 21 — Tindarienler (eski bir kabile). 22 — Nimfeon. 23 — Oksinas çayı (Okşine). 24 — Sandaraga (liman). 25 — Grenienler (kadim bir kabile). 26 — Psilla. 27 — Tios. 28 — Pileos çayı. 29 — Bartenios nehri (Bartın). 30 — Amastris (Amasra). 31 — Eritler (kadim bir elen kabilesi). 32 — Kromna (bir Amasra köyü). 33 — Kiteros (Kitros). 34 — Egienler (kadim bir kabile). 35 — Timena. 36 — Karampis (Kerempe). 37 — Zefirion (Zarbana). 38 — Apon surları (Abana). 39 — Eginetis. 40 — Ginolis (Ginoli). 41 — Stefane (İstefan). 42 — Boda. 43 — Bodzı. 44 — Lebte akra (İnceburun). 44 — Armene (Ağliman). 45 — Sinop. 46- Karasu (Kerze). 47- Zadora (Kurzuvat). 48- Halys nehri (Kızılırmak). 49- Nausdatmos. 50- Gonobeon. 51- Eusine. 52- Amisos (Samsun). 53 — Arkon limanı (Kumcığaz). 54 — İris nehri (Çarşamba, Yeşilirmak). 55 — Herakle limanı (Terme). 56 — Termodon (Termeçayı). 57 — Beris çayı. 58 — Toaris çayı. 59 — Ene (Ünye). 60 — Pakomos çayı. 61 — Batissana (Vadidza çayı). 62 — Polemonion (Polaman). 63 — Yason tepesi (Yasonburnu). 64 — Kilikyalılar adası (Fatsa yakınında). 65 — Voon (Vona). 66 — Kodiora. 67 — Melantios çayı (Karadere). 68 — Faramatenos çayı (Bucakderesi). 69 — Farnadia veya Kerasos (Kiresun). 70 — Arentias adası (Kiresun adası). 71 — Zafirion (Zefre). 72 — Tripolis (Tirebolu). 73 — Argyria (Gümüşhane). 74 — Filokalia. 75 — Garellia (Görel). 76 — Hermonasa. 77 — Trapiza (Trabzon).

II. Trabzon'dan Dioskurya (Sivastapol) a kadar olan ırmaklar :

1 — İsos (Peksidis). 2 — Ofis (Of). 3 — Psikros (Soğuksu). 4 — Kalos (Kalapotama). 5 — Rizios (İrize). 6 — Asguros (Askaros).

7 — Atienos (A t i n a). 8 — Za kadis. 9 — Pridanis. 10 — Pisksites. 11 — Arkapis (A r k a v a). 12 — Apsaros. 13 — Akampsis. 14 — Batis (B a t u m). 15 — Akinasis. 16 — İsis. 17 — Modros. 18 — Fasis (F a ş). 19 — Kariens (K e m h e l). 20 — Kofos (K o f i). 21—Singames. 22 — Tarsuras. 23 — Hippos.

III. Aynı bölgelerdeki kabileler :

1 — Trabzonlular. 2 — Kolhisliler. 3 — Dril veya Sanlar. 4 — Makelonlar 5 — Heniokler. 6 — Zitretler. 7 — Lazlar. 8 — Apsiler. 9 — Abasklar (belki A b a z a l a r). 10 — Sanlar.

IV. Dioskura'dan Kimmer Bosforos'a kadar :

1 — Pidios, 2 — Nidiga. 3 — Bityyiyen İskitler. 4 — Herakles dağı. 5 — Musetika. 6 — Akeos çayı. 7 — Herkül dağı. 8 — Eski Lazika. 9 — Eski Akaya. 10 — Apaskos çayı (belki Ç o p s u n). 11 — Porkis. 12 — Nesis. 13 — Bagra limanı (B u c u n d a). 14 — Hieros limanı (G e l i n c i k). 15 — Sindika (S o ğ u k s u). 16 — Kimmer Bosforos (T a k l i t). 17 — Pandikapeon. 18 — Tanais nehri (D o n). 19 — Miotis gölü (A z a k).

V. Kimmer Bosforos'tan Trakya Bosforosu veya İstanbul'a kadar :

1 — Gazeka. 2 — Theodosia (K e f e). 3 — Toros İskitlerinin limanı (S u d a ğ). 4 — Almitis. 5 — Lampas (L a m p a t). 6 — Simpol limanı (B a l ı k l a v a). 7 — Taurik yarımadası (K ı r ı m). 8 — Kerkinedis. 9 — Kalos limanı (S i v a s t o p o l). 10 — Tamiraka. 11 — Eonienler (eski bir kabile.) 12 — Poristene nehri (D n y e p e r). 13 — Olpia. 14 — Adsız bir ada (belki P e r e z e n). 15 — İstrialılar (belki O z u). 16 — İstrialılar limanı (belki A k k i r m a n). 17 — Pilon veya Tuna ağzı (K i l i). 18 — Akileos adası. 19 — Tuna ağzı (S ü n n e). 20 — İstria. 21 — Domea (D o m i s). 22 — Kalandra (M a n g a l y a). 23 — Karyalılar limanı (G e l e ğ r e). 24 — Karya. 25 — Tetrisia. 26 — Pisos. 27 — Diyonisiopolis. 28 — Odesos (belki Odesa). 29 — İmos dağı (E m e n e). 30 — Mesembria (M i s e v r i). 31 — Ankialos (A h y o l u). 32 — Apollonia (K e ş i ş a d a s ı). 33 — Kerrones. 34 — Auli surları (T e r k o s). 35 — Tinias burnu. 36 — Salmidesos. 37 — Trakya Sutası. 38 — Trakyalılar. 39 — Frükya (?). 40 — Gyanien kayalar (R o k e t a ş ı). 41 — Dios mabedi. (F e n e r). 42 — Pontos ağzı (B o ğ a z). 43 — Dafne limanı (B ü y ü k l i m a n). 44 — Byzantion (İ s t a n b u l).

KARADENİZ BÖLÜMLERİ

Karadeniz, eski devirde Asya ve Avrupa olmak üzere ikiye ayrılmıştı; sonra, İskit Tatarlar'ın zamanında, muhtelif kısımlara bölünmüş ve bu bölümler Pontos, Abaza, Kırım ve Trakya olmak üzere ayrı ayrı devletler olmuşlardır.

Gemiciler, şimdi, bellibaşlı yerlerin veya burunların arasındaki kısımları sınırlandırarak denizi muhtelif kısımlara ayırmışlardır. Fakat biz, Azakdenizi de dâhil olmak üzere, bütün sahil şehirlerini, koyları ve burunları göstereceğimiz için taksimi, başlıca burun ve büyük şehirler arasında yapmayı daha uygun bularak Karadeniz sahillerini, aşağıda gösterileceği üzere yedi kısma ayırdık :

Birinci kısım	Anadolukavağı veya Fener'den Sinop veya Sinap'a kadar,
İkinci kısım	Sinop'tan Yoros veya Trabzon'a kadar,
Üçüncü kısım	Trabzon'dan Faş'a kadar,
Dördüncü kısım	Faş'tan Taklitboğazı'na kadar.
Beşinci kısım	Taklit'ten, Azakdenizi de dahil olmak üzere, Kefe'ye kadar,
Altıncı kısım	: Kefe'den Tuna'ya kadar,
Yedinci kısım	: Tuna'dan Fener'e veya Rumeli kavağı'na kadar sahil şeridi.

Gezimize bu suretle başlayıp devam ederek, eski ve yeni bütün şehir, liman, nehir, kal'eleriyle beraber burunları, eski ve yeni adları ile belirterek Karadeniz tarihini kaydetmeğe gayret edeceğiz.

B A Ş L A N G I Ç

Mitolojik efsânelere nazaran, Adamandes'in karısı Tepe kraliçesi, üvey evlatlarını kıskanarak onları Pontos'da, Abaza veya Mingrel memleketinin bulunduğu ve Aedas'ın kiralık ettiği Kolhis'e hacca gitmeğe zorladı, aksi takdirde toprağın kuruyacağına dair ilâhî bir ferman (mesaj) çıkarttı. 3055 yıl evvel Mısır'dan hareket eden iki kardeş (Friksos ve kızkardeşi Helles) Marmara denizine varınca Helles, Gelibolu önünde denize düşerek boğulmuş ve deniz bundan dolayı **Hellespondos** (Helles denizi) olarak adlandırılmıştır.

Yolunu devam eden Friksos, İstanbul boğazına gelerek Yoroç kalesinin içinde oniki puta ait bir mâbed inşa ettikten sonra, Fener'den hareket etmiş ve sağ salım Kolhis'e ulaşmıştır. Friksos orada Hermes mâbedinde bir koçu kurban etmiş ve altınla kapladığı postunu duvara asmıştır. Buna **Altın yapağı** denildi.

Onbir sene sonra, elen kralı Pelias'ın yeğeni kahraman Yason, Pelias'ın tavsiyesi üzerine gidip altın yapağıyı almak için Argon adlı mimara görülmemiş büyüklükte bir gemi inşa ettirmiştir. Seyahata iştirak etmek üzere, başlarında kahraman Herakles olduğu halde, muhtelif yerlerden gelen elli dört kahraman, Argon gemisi ile yola çıkarak Kolhis'e varmışlardır.

Eski tarz gemileri ve suların akışını gözönüne almırsa, Fener'den yola çıkan Argonotlar ve daha öncekiler, Anadolu tarafından ilerlemiş olsa gerek. Biz de aynı yönden ilerleyerek, halen Türk ,Ermeni, Rum, Kaldeni veya Laz, Gürcü, Mingrel veya Kolhisli, Abaza, Çerkes, Kisti Tatar, Nogay, Kazak, Moskof, Bucak Tatarı, Bulgar ve Yahudilerle meskûn Karadeniz kıyılarını tarif etmeğe başlıyoruz.

KARADENİZİN BİRİNCİ BÖLÜMÜ

Anadolufeneri — Karaburun — Şile — Kerfe — Kefken —
Denizköyü — Sakarya — Akçeşar — Alabli — Ereğli —
Kilimli — Bartın — Asmara — Delikli Şile — Tekkeönü
Kitros — Karaağaç — Krempe — İnebolu — Evrenye —
Abana — Kinoli — Ayandon — İstefan — Ayancık —
Gebelid — İnceburun — Ağılıman

Karadeniz'in birinci bölümü, Anadolu tarafından, Anadolu Fenerinden başlar. Anadolukavağı geçidindeki Kavakhisar ilk kale sayılır. Burada vaktiyle büyük kavak ağaçları bulunduğu için mevki'e aynı ad verilmiştir. Karadeniz ve Bizantion sınırı olan adı geçen kale, 1623'de IV. Sultan Murad tarafından yapılmıştır.

Tepede, eski adı Yoros olan ve putperestlik devrinden kalmış olup rüzgârlar ilâhı Orion'un mâbedini ihtiva eden Yorus veya Yoroz (yani mukaddes) denilen eski kale vardır. On iki puta ithaf edilmiş olan bu mâbedi Friksos yapmış ve Abaza'dan döndükten sonra şükran için kurbanlar takdim etmiştir. Argonotlar da, gidiş ve gelişlerinde aynı yerde ibâdet etmişlerdir. Bundan dolayı, Herodotos ve Çiçero'nun dediklerine göre, Karadeniz'e çıkan ve dönen gemiciler orada kurban takdim etmeği âdet edinmişlerdi. Adı geçen kalenin eskiliği, şekil ve yapılışından belli oluyor. Orada eski taşlar ve Konstantin zamanında konulmuş haçlar gördük.

Eskiden, düşman gemilerinin içeri girmesine engel olarak, Bizanslılar buradan karşı sahile bir zincir germişlerdi. Bu tepenin yakınında, bir türk ziyaretgâhı olan, bir devin mezarının bulunduğu Uşadağı (Yuşadağı) denilen yer vardır. Karadeniz'in hemen bütün tepelerinde gördüğümüz gibi, burada da ihtimal bir tapınak vardı ve gemiciler denizden onu görünce dua ederlerdi. Alemdağı'nın üzerinde

de eski bir harabe görüldüğü gibi, Maltepe'de dahi bir ziyaretgâhın bulunmuş olması muhtemeldir. Karadeniz'den dönüşümüzde sıra ile önce Kandıra, sonra da Maltepe ve Alemdağı, son olarak da Uşadağını belirttik.

Karadeniz ağzında vaktiyle meşhur putperestlik tapınakları vardı, zira, Pontos'un kapısı ilâh Poseidon'un elinde olup anahtarları kendisinde bulunduğu ve ilk şehri oğlu Vizas'ın yapmış olduğu söylenirdi. Oysa, Diodoros'un dediği gibi, prens Vizas önce, denizlerin bekçisi olan ilâh Poseidon'un bir mabedinin bulunduğu Bizantya'yı inşa etmiştir. Mihridades Bitinya'ya karşı yürüdüğü vakit burada dua etmiş ve Poseidon'a hürmeten denize iki beyaz at atmıştır.

Kavak-hisarı'ndan sonra, Sultan Mustafa'nın yaptırdığı **Filburnu**, sonra **Poyraz limanı**, dördüncü olarak da Boğaz'ın ucunda metin bir kale olan **Anadolu Feneri** gelir. Rumeli sahilinde de, karşılıklı olarak böyle kaleler vardır.

Bu boğaza Bosforos yani Boğa geçidi adı verilmiştir, çünkü, Eusebios'a nazaran, İnakhos'un kızı bir boğa şekline girerek 3400 veya 3600 sene evvel bu boğazı geçmiştir. Eskiler bu boğaza umumiyetle Trakya Bosforosu, Azakdenizi boğazına de Kimer Bosforosu adı vermişlerdir.

Anadolu Feneri'nin üç mil ilerisinde beşinci kale olarak **Riva** gelir. Türklerle meşkûn olan bu yerde, iç tarafta bulunan Sultan Süleyman köşkünden gelen Riva adlı bir çay akar. Ağzında ufak gemilerin duraklayabildikleri Karakirez ırmağı buraya yakındır. Arrianos burasını son kaleden on bir mil uzak olarak gösterir. Doğudan geldiği vakit burası boğazın ağzı gibi görünür ve gemiler bazan aldana- rak Şile'ye düşerler.

KARABURUN, Karadeniz'in Anadolu kıyısında ilk burundur. Karşıda, Rumeli kıyısında da bir Karaburun vardır ki kumluk oradan başlar. Fener'in onsekiz mil mesafesinde olan bu burnun koyu ve limanı yoktur. **Yedi kumlar** adını taşıyan sarı renkte kumluk, **Kirman kaya** dahi denilen bu yerden başlar, fakat Şile'ye kadar uzanan Rumeli sahili kumluğu kadar geniş ve uzun değildir.

ŞİLE (grekçesi, «dudak» mânasında olan K h i l i), Fener'den otuzaltı mil uzakta türk ve rumlarla meskûn bir kasabadır. Limanı yoktur ve yollarını şaşırarak gemiler çok defa buraya düşüp parçalanır. Yakınında Boğgaça limanı ve kalesi vardır. Doğuya doğru **Ağva** veya **Akova** denilen çay da buraya yakındır. Arrianos, Karaburun'un ağzında, küçük gemilerin durakladıkları **Ardanes** ırmağı, yakınında da Afrodit tapınağının bulunduğunu söyler (1). Bu taraftaki dağlar alçak olduğun-

1 — Ed. Boré, Şile'de Cenovalıların zamanında limanın medhalini müdafaa eden kalenin harabesini gördüğünü ve bunun, Arrianos'un Şile'nin önünde gösterdiği Afrodit mabedinin mevki'inde bulunduğunu, nitekim sâkin havalarda adı geçen mabedin kalıntılarının denizin dibinde görüldüğünü söyler (*Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient*, Paris 1840, I. 187).

dan güzel bir manzara arzeder. Deniz sığ olup burada kayda değer bir şey görülmedi.

KERPE (grekçesi, filiz mânasında K a r f i), Şile'nin altmış mil uzağındadır. Sahilde dükkânlar olup köy içerdedir. Burada yazın gemi duraklar, fakat kış aylarında buna imkân yoktur. Arrianos burada R o e ırmağını zikreder.

KEFKEN (grekçesi, «taşlık» mânasında K a f g a n o s), Fener'den yüz mil uzaktadır. Burunlu olduğundan iki mil genişliğinde bir koyu varsa da uygun bir liman değildir. Burnun önü kayalık olduğu için Kefken adı verilmiştir. Köy, sahilden içeride bir saatlik mesafededir. Üç tepeli meşhur Kandıra dağı Kefken'in üst tarafmdadır. Gemiciler, Boğaz'a yaklaşmış olduklarını bu dağa bakarak anlarlar. Denizin içinde, kıyından üç mil uzakta üç mil çevreli ve cılız ağaçlarla dolu masa şeklinde ufak bir ada vardır. Denildiğine göre, burada eski bir hisar ile kilise ve 99 kuyu varmış ki bu, vaktiyle burada sakin olan halkın çokluğunu gösterir. Arrianos'a nazaran, burada Apollon'un tapınağı vardı.

DENİZKÖYÜ otuz mil uzaktadır. Burası meskûn bir yerdir fakat toprak alçak olduğundan bazan su baskımına uğrar. Kıral Tennis vaktiyle burada bir saray veya yazlık yeri yapmış olduğundan mevki'inin kendi adı ile anıldığı zannedilir.

SAKARYA veya Zalari (grekçesi «saldırcı» mânasında Z a k h a r i k h o n) büyük nehri, Galat (Ankara) dağlarından çıkarak Friky ve Bitinya içinde dolambaçlı bir yol takib ettikten sonra Denizköy'ün yakınında denize dökülür. Buna ait eski bir sikkenin üzerinde ΣΑΓΑΡΙΣ adı yazılıdır. Strabon'un da dediği gibi, bu nehrin içine orta büyüklükte gemi girer. Kenarında, putperestlerin büyük bir ziyaretgâhı olan Morn ilâhlarının bir tapınağı vardı. Karasu veya Karabavin (grekçesi Melen) çayının da yakın bulunduğu bu yerde Mihridates Roma ordusunu yenmiştir.

Sakarya nehrinin yakınında Namerd köprüsü denilen büyük bir taş köprü vardır. Türklerin bana söylediklerine göre, dervişin biri köprü'nün sahibini lânetlemiş olduğundan nehir yolunu değiştirmiş ve köprü kuru toprak üzerinde kalmış, kendisi de :

*Geçme namerd köprüsünden ko aparsın su seni
Yatma tilki gölgesinde ko aslan yesin seni*

beytini söyleyerek nehre atılmıştır.

AKÇEŞAR, Kefken'in altmışdört mil uzağında bir köydür. Burada küçük bir ırmak vardır. Vaktiyle burada bulunan büyük binalardan dolayı şehir uzaktan beyaz görüldüğü için Akçe şehir adı verilmiş olduğu zannedilir (2).

ALAPLI, Kefken'in sekseniki mil uzağında orta büyüklükte bir ırmaktır. Ağzında limanı yoktur, fakat yakınında köyler vardır. Denizde fırtınaya tutulmuş olan Mihridades bu ırmağın ağzına sığınmıştı. Arrianos, Sakarya'dan sonra, Hipos dağı'nın altında bulunan Bursa tarafından gelen Hipos ırmağını zikr eder (3).

Bababurun'un bir kolu olan Kabasakal beri taraftadır. Burası tehlikeli bir yer olmakla beraber, yazın gemiler uğrar.

E R E Ğ L İ

Karadeniz kıyısında meşhur bir liman şehri olan Ereğli'nin eski adı Pontos Heraklea'sı olup rumlar zamanında da aynı adın bozuk bir şekil olan Panderaki idi. Meskûkatda ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ ΠΟΝΤΩ yazılıdır. Alapli'den onsekiz, Fener'den de ikiyüz mil uzakta bulunan Ereğli, vaktiyle çok meşhur bir başşehir olmuştur. Burada, Bababurunu'nun üzerinde türklerin bir ziyaretgâhı, eski büyük bir hisar, yeraltında da göl gibi büyük bir kanal vardır. Hisarın muazzam taşlarına bakılınca, dört köşe kulelerle çevrili eski şehrin kalıntıları ile yapılmış olduğu anlaşılır. Hisarın içinde, her tarafta yazılı sütunlar ve kârgir binalar görülür. Bir cami'nin yanında, eşki bir bina kalıntısı olan bir mermer taşın üzerinde, grekçe olarak «Roma kiralı otokrat Oğüst Trayanos» yazılıdır.

Kara tarafında, muazzam mermer taşlarla yapılı eski bir kapı ve kadim şehre ait bazı eski binalar vardır. Strabon bu limandan büyük sitayişle bahseder, fakat Cenovalıların yapmış oldukları sed bozulmuş olduğundan liman şimdi emin bir yer değildir. Bu sed, kuzey rûzgârına karşı yapılmış olan eskisinin temeli üzerinde bina edilmiş benziyor. Koy çok geniş olup emniyetli olmadığı için sed denizin içine yüz arşından fazla uzatılmıştır.

2 — Ed. Boré, Akçe-çarşı olarak zikrettiği bu sahil kasabasında bir câmi, bir çarşı ve bir Ağa'nın nezareti altında Osmanlı donanması için gemi teçhizatını imal edilen büyük bir imâlathanenin bulunduğunu söyler (s. 195).

3 — Aynı müellif (s. 207), burada, bir câmi ve balıkçı kayıkları inşa edilen bir imâlathane bulunan ve aynı adı taşıyan büyük bir köyü zikr eder. Müellif, yerlilerin kendi köylerinin bir yıl öncesine kadar mâmur bir yer olduğuna dair dediklerinin hâlen ıssız bir halde bulunan çarşıdaki metruk dükânlar ile teyyüd ettiğini söyler.

Ereğli devleti sikkesinin bir yüzünde, sağ elinde bir yunus balığı, sol elinde de dişli çatal olduğu halde deniz ilâhı Poseidon'un tasviri resmedilmiştir ki bu, Ereğlililerin denizde çok kuvvetli olduklarını gösterir. Filvâki, Ereğli, Büyük İskender'in halefi olan Ptolemeos'un yardımına, mürettebatı üçbin kişilik muazzam bir geminin dahil olduğu bir filo sevk etmiş, Bizanslılara karşı da kırk gemi inşa etmişlerdi. Mihridates, Kios (Sakız) adası halkını buraya sürmüştü.

Bu güzel şehrin üçbin sene evvel kahraman Herakles tarafından kurulduğu ve kendi ismi ile adlandırıldığı rivayet edilir. Orada 250 adım derinliğinde, korkunç bir uçurum vardır ki şairlerin dedikleri ve sikkelerde bulunan resimlere göre, Herakles cehenneme oradan inmiştir (4). Pausanias'a nazaran, orada Herakles'in heykeline taparlardı ve Kotas, şehri zapt ettiği vakit som altından yapılmış Herakles heykelini bulmuştu. Ereğli'nin bolluğuna işaret olarak sikkelerin üzerinde bereket senbolü boynuz ve şifâli otların çokluğundan dolayı hekimlik ilâhı resmedilmiştir.

Ereğli önce bağımsız bir cumhuriyet idi, fakat Kleark, Plato felsefesini öğrenmek üzere Atina'ya gittikten sonra halk arasında kargaşalık çıktığı için geri çağırılmıştır. Halk yeni kanunlar istiyordu. Kleark, halkın isteğini yerine getirdikten sonra nüfuzu büyüdü ve kendisini kiral ilân etti. Fakat oniki sene sonra, Bakküs şenlikleri esnasında öldürüldü ve yerine oğlu Timote geçti. Bu da onbeş sene saltanat sürdükten sonra kardeşi Satiros, beş sene sonra da, iyiliklerinden dolayı «Hayırhâh» addedilen yeğeni iktidara geçtiler. Buna halef olan kardeşi Teniz, otuz senelik saltanatı esnasında devleti büyütüştür. Buna, kadın Amastris halef olmuş fakat az sonra iki oğlu tarafından öldürülmüştür. Luzimahos, Amastris'in intikamını almak üzere katil kardeşleri öldürdü ve Ereğli, yetmişbeş senelik kiralıktan sonra, serbest şehir ilân edildi.

Daha sonra, Ereğli, Mihridates'ın himayesi altına girdi, fakat Roma ile de ittifak aktetti ki bu, Dios mabedinin içinde bakır levhalara kaydedildi. Bilahere, Lukullus tarafından Ereğli'ye gönderilen Kotas, şehri hile ile zapt ederek kâmilten tahrib etti. Bundan sonra, şehir kısmen yapıldı, kısmen de tarla haline getirildi. Daha sonra, Ereğli'ye Trabzon imparatorları hâkim oldular. Şehir, sonraları Ce-

4 — Ed. Boré, Herakles mağarasını şu suretle târif eder: Mağaranın alelâde bir delik olan medhali o kadar dardır ki sürünerek girilir ve kayalardan sızan su damlalarının elinizdeki mumu söndüreceğinden korkarsınız. Hayyalde Cehennem yollarını canlandıran kesif bir karanlığın ve korkunç boşluğun içinde dolambaçlı bir merdivenden aşağı inildikten sonra, bu esrarengiz labirentin uzun ve derin kısımlarını dolduran bir nevi göle rastlanır. Göl suyu hiç de tuzlu olmadığından, onun yeraltı yollarıyla denize bağlı bulunduğuna dâir ileri sürülen fazaziyeler doğru olamaz (s. 211).

novalıların eline geçti ve nihayet Fatih Sultan Mehmed tarafından feth edildi. Ereğli dağlarında eski binalar mevcut ise de, görüp tetkik etmeğe vakit bulamadım.

Ereğli, hıristiyanlık devrinde de çok mâmur bir şehir olmuştu. Hıristiyanlığı orada havvari Andre vaz etmiş ve Eustakeos'u piskopos olarak takdis ederek İstanbul'a göndermiştir. Bundan dolaydır ki İstanbul piskoposu taktis edildiği vakit takdis edilenin başına önce Ereğli metropolitini elini koyar. Aristo'nun şagirdlerinden Heraklides ve Likianos tarafından katl edilen meşhur prens Teodoros Stratelat Ereğlili idiler. Şehirde rumlara ait kilise ve okul vardır (5). Buradan Okşine adlı bir ırmak akar, Plinius'a nazaran da, eski şehir, Ereğli tarlalarını sulayan Lidos ırmağının kenarında yapılmıştı.

KİLİMLİ burnu yirmibeş mil beridedir. Yakınında Çiniz burnu ve içinde eski bir kale ile bir kilise bulunan **Güzelcehisar** vardır. Bâzılarına göre, buraya eskiden **Silios** denirdi ve **Bileos** adlı bir ırmak vardı. Eski yazarlar bu taraflarda **Sankarika** adlı bir limanı zikr ederler.

BARTIN veya **Bartenos** şehri (6), onsekiz mil ötede olup türk ve rumlarla meskûndur. Buradaki **Bartın** adını taşıyan büyük bir ırmağın ağzı derin bir liman olup gemiler içerde on mil kadar ilerleyebilir (7). Nehrin ağzında bir kaya vardır. Ksenofon'un onbin askeri, çiçekli ovanın içinden akan bu nehri geçmekten korkmuşlardır. Burada Diana ilâhesinin tapmağı bulunduğu için mevki'e ve nehre **Bâkire** (Bartenos) adı verilmişti.

Adı geçen nehir sikkelerde dirseğini suyun çıktığı bir kayaya vermiş vaziyette yatmış ve sağ elinde bir kamış tutmuş bir çocuk ile resmedilmiştir. Horenli Moses, bu nehri Bartenios, başşehri Klodiopolis yâni Kastampoli olan bölgeyi de Onoria olarak zikreder.

5 — Aynı müellif (s. 213), Ereğli nüfusunun 7000'i geçmediğini, rum mahallesinin çok fakir 40 evden ibâret olduğunu, halkın en çok dericilikle meşgul olup bir nevi kırmızı ve sarı maroken imâl ettiğini söyler.

6 — Tournefort, Bartınlı rumların, şehrin eski Partheni adını muhafaza ettiklerini, Türklerin de ona Dolap adı verdiklerini söyler (*Relation d'un Voyage du Levant*, Paris 1717, II, 195).

7 — Ed. Boré, 30'u rum ve ermenilere âid olmak üzere 500 haneden ibâret «sâkin ve Şark'ta nâdiren rastlanan temiz bir kasaba» olarak tavsif ettiği Bartın'ın, ihrac ettiği kenevir, meyve ve keresteye mukabil İstanbul'dan getirilen malların bir anbarı olduğunu söyler (s. 225).

A M A S R A

Eski adı **Amastris** olan bu şehir, Bartın'ın onsekiz mil ötesindedir. Buradaki yüksek burnun iki tarafındaki koylardan batıdakinin iki yerine gemiler yanaşabilir. Yakınından Sita çayı akar.

Amasra'nın mevki pek iyi değilse de toprak çok verimlidir. Şehir, eski şehrin kalıntıları ile yapılmıştır. Burada önce Sezam, Çitor, Kromna ve Dios adlı dört köy vardı fakat sonra, Amastris adlı iranlı bir kraliçe köyleri birleştirerek bir şehir kurmuş, halkı da çoğaltmıştır. Arrianos zamanında meşhur bir liman şehri olan Amasra'nın limanı bugün, nehirlerin getirdiği kumlarla yer yer tıkanmış olup iki liman birbirinden altıyüz kadem uzakta kalmıştır.

Amasra sikkelerinin bir yüzünde, sağ elinde dümen, solunda bereket boynuzu tutmuş vaziyette kısmet ilâhı, diğer yüzünde deniz ilâhı Poseidon resmedilmiştir. Amasralılar hemen bütün ilâhların adına sikke darb etmişler, ayrıca, orada doğmuş diye, Homeros'un resmi ile de sikke çıkarmışlardır. Toprağın bereketini işaret etmek için şarab ilâhı Bakküs'ün, şifalı otların çokluğundan dolayı da, yanında bir yılan olduğu halde ilâh Asklepios'un resimleri ile de sikkeler kestirmişlerdir.

Amasra'ya, İskender'den sonra Mihridates hâkim olmuş, Cenovalılardan sonra da Fâtih Sultan Mehmed feth ederek halkın büyük bir kısmını İstanbul'a naklettirmiştir. Hayırhâh, tatlıdilli insanlar olan Amasralıların çoğu çıkırcıdır. Şehirde pek çok eski kalıntılar vardır. Kıyıda yukarı yüksek bir yerde bir ağacın altında bulunan yedi ayak boyunda bir taş kaidenin bir tarafında, lâtince olarak «Âtîfetli kiral Vibios Koççianos» yazılıdır, diğer taraflarda da üç çelenk ve bir bayrak hakkedilmiştir. Yerliler, bu kaidenin üzerinde vaktiyle atlı bir heykelin olduğunu söylerler. Kaidenin yanında bir kilise harabesi vardır. Ovada, başlıkları ile mermer sütunlar, batı tarafında da Cenovalılardan kalmış 140 adım uzunluğunda ve 54 adım genişliğinde tuğladan yapılmış bir bina vardır. Kuzey tarafta, dört cihetten manzaraya açık ve onsekiz kadem yüksekliğinde, sütunların yerleri belli bir vaziyette mermer bir hol vardır. Bunun önünden küçük bir çay akar. Biraz ötede, biri korent üslûbunda yirmibir kadem uzunluğunda ve üç kadem kalınlığında olmak üzere bâzi sütunlar mevcuttur. Tepe üzerinde, yalnız dört sütunu ile holi mevcut büyük bir bina harâbesi vardır. Bu binanın duvarının yüksekliği elli-beş kadem, uzunluğu altmış kadem kadardır. Burada, aynı zamanda, yüzelli kadem uzunluğunda bir sed ve ağaçlarla kapanmış bir hol vardır. Kezâ, yüz adım ötedeki tepenin üzerinde büyük bir harâbe ve yüksekliği yirmidört kadem, derinliği otuz kadem ve genişliği onsekiz kadem olan bir lahid vardır. Büyük kapının sol tarafında grekçe, sağ tarafında da lâtince olarak şu kitabe vardır :

O . NACIAN .
O : HOV XXX :
LEG . IONIS II .
SA : LANC VETE : RANAE GALLI
U . SIBI FE . CIT
.

Kitabe bozulmuş olduğundan tercüme edemedim, grekçesini de kopya etmeğe vakit bulamadım. Kale, Cenovalıların halen mevcut olan limanın ağzındadır (8).

8 — Ed. Boré, eski eser bakiyeleriyle zengin bir yer olan Amasra ve civârında gördüğü kalıntılardan uzun uzadıya bahseder. Müellif, bu meyanda, Bartın'dan Amasraya giden dağyolu üzerinde, muazzam bir kayanın üstünde bulunan toskan üslûbu bir sütunun tepesinde kanatları açılmış ve pençelerinde iki hurma dalı tutmuş olduğu hâlde bir kuş heykelinin dikili olduğunu, başı kırılmış olan kuşun yanında, kezâ başı kırılmış roma tarzı cübbe ve sandallar giymiş, kırılmış kolu denize doğru uzanmış bir insan heykeli gördüğünü söyler. Müellif, heykelin kırık başının etrafındaki yazıyı okuyamamış, fakat kaide-nin üzerinde, anıtın Roma menşe'ini açıklayan **Amastris** ve **Salvatori** kelimelerini okuyabilmiştir. Boré, derenin giriş kısmında, beyaz mermerden bir tapınağın yanında, birbirine muvâzi' iki sıra tuğla duvarlı ve saraya benzeyen daha geniş bir yapı gördüğünü, bunun ilk bakışta müstâhkem bir saray zannedildiğini, fakat binanın kapı ve pencere çokluğu ve zemin taşları arasından fıskıran sudan dolayı onun Roma'daki Terme sarayına benzeyen muhteşem bir hamam olmasının akla daha yakın geldiğini söyler.

Müellif, İskender'in yendiği pers kiralı Dara'nın kardeşinin kızı olan prenses **Amastris**'ten de bahsederek, onun limana kadar uzanan dağın batı eteğinde inşa ettirdiği muhteşem saray, anfi ve diğer bina kalıntılarını teferruatı ile târif eder (s. 230-235).

Müellif, kadim Sezam ve **Amastris**'i birbirine bağlayan boğazın doğu ve batı taraflarındaki iki koyundan batıdakinde bulunan tersanede bir harb gemisinin yapılmakta olduğunu, devletin Amasra'yı bu işle mükellef kıldığını ve kendisinin oraya gelmesinden birkaç gün evvel altmış toplu ve tamamiyle teçhiz edilmiş güzel bir fırkataynın denize indirilmiş olup Boğaziçi'ne doğru yol almak için müsâid havayı beklemekte olduğunu söyler (s. 236).

Amasranın tamamiyle müslüman halkla meskûn olduğunu söyleyen müellif, Bartın'ın ticarî faaliyetinin Amasra'nın aleyhine inkişaf etmiş olduğundan, 400'den fazla evi bulunmayan bu yere şehir denilemeyeceğini ilâve eder (s. 238)

DELİKLİ ŞİLE, Amasra'nın dokuz mil uzağındadır. Burada uygunsuz bir liman, ufak bir çay ve Çakras denilen bir burun vardır. Arrianos burada **E r i t a l ı** namıyla bir grek halkının sâkin olduğunu zikr eder.

TEKKEÖNÜ, Delikli Şile'nin dokuz mil uzağındadır. Evler kıynın yakınındadır. Koy ufak olduğundan yalnız yazın gemi durabilir. Delikli taş buraya yakındır ve içinden bir çay akar.

KİDROS veya **K i t o r o n**, Tekkeönü'nden onsekiz mil uzakta bir kasabadır. Gemiler için elverişli olan limanın ağzında ufak bir ada vardır. Çok kereste çıkarılan burada gemi inşâ edilir. Kıyıda, doğu ve batı taraflarında iki eski kale mevcuttur. Dört mil uzakta bulunan Salderesi'nden sal tahtası getirilir.

KARAAĞAÇ, Kidros'dan onsekiz mil uzaktadır. Kıyıda dükkânlar mevcut olup bir çay akar, fakat köy yukarıda ve ehemmiyetsizdir. Buralar çok ağaçlık, bütün dağlar yeşildir. Arrianos burada **E g y a l ı** diye eski bir halkın sakin olduğu **T i m e n a** şehrini zikr eder.

KEREMBE (grekçe **K a r a m v i s A k r a**, yâni Karambi burnu), Karaağç'ın otuzaltı mil uzağında, Kırım'a karşı uzanmış yüksek ve uzun bir burundur. Limanı bulunmadığı için şiddetli fırtınalarda gemiler için çok tehlikeli bir yerdir. Burun, Kitros'dan başlayarak denizin içine uzanır ve yalnız batı tarafında gemiler zorlukla durabilir. Eskiden burası meskûn bir yer imiş. Plinius, leyleklerin, yakın olduğu için bu burundan karşıya geçtiklerini söyler. Filvâki, her cins kuş Kırım'a buradan geçer ve çok defa da gemilerin içine düşerler.

ZARPANA veya Zerbana (grekçe **Z e f i r i o n**), Kerembe'nin onsekiz mil uzağındadır. Gemilerin demir atmasına elverişlidir, ufak bir çayı vardır, kayda değer başka bir şeyi yoktur.

İNEBOLU veya **N e o p o l i** (yeni şehir), Zarpana'dan oniki mil uzakta, Kastambolu'nun (Kastamoni) sahil şehridir. Limanı yoktur; fakat Kerembe'nin koyu olduğu için gemi durabilir. Biz geldiğimizde doğu rüzgârından çok zorluk çektik. Şehir ufak olmakla beraber mâmurdur. İki kilisesi bulunan Rum mahallesi doğu taraftadır. Dağın üzerinde eski bir manastıra, senenin muayyen günlerinde ziyaretçiler gider ve mes ayini icra edilir. Doğü tarafında eski kalenin kalıntısı vardır. Burunda eski bir çeşme ve su yolunun kalıntısını gördük.

Batı tarafında, yarım saatlik mesafede **B o y r a n** köyü vardır. Burada hisar kalıntıları, evlerin altında da büyük oyuk ve hendekler vardır. Hisar kapısı deniz cihetindedir. Yerlilerin anlattıklarına göre, Cenovalıların zamanında Boyar Beg orada oturduğundan köye bu ad verilmiştir.

Yukarıya doğru üç saatlik mesafede B a ş k ö y vardır. Burada gemi bağlamağa mahsus taş kazıklar ve delikli taşlar görünür. Yerlilerin anlattıklarına göre, İstanbul boğazı açılmadan önce deniz bu tepelere kadar çıktığından gemiler orada bağlanırmış. İnebolu'dan İstefan'a kadar elli mildir ve anlatıldığına göre burası çok güzel bir yerimış. İnebolu'nun batı tarafında ufak bir çay vardır.

EVRENYE, İnebolu'nun dokuz mil uzağındadır. Limanı yoktur ve yalnız, damları yassı taşlarla döşeli birkaç ev ve dükkânı vardır. Kayda şayan başka bir şey görmedik.

APANA (grekçe A p o n i), dokuz mil ötededir. Eskiden burası A p o n u t i k o s adlı orta çaplı bir şehirdi fakat şimdi ehemmiyetsiz bir yerdir. Arrianos'a nazaran Apana'nın doğu tarafında akan Ekinetis çayı, aynı adı taşıyan küçük şehri sulardı (9).

KİNOLU, Apana'dan oniki mil ötededir. Eskiden Kinolis denilen bu yerde harâbeler görülür. Adı bir yer olan Ç a t a l z e y t i n Kinolu'ya dokuz mil uzaklıktadır. Gemiler bu koyun içinde Ağlıman'a kadar çok zorluk çekerler.

AYANDON, dokuz mil uzakta olup Ay Andon namma eski bir kilise ve evler ihtiva eder. Buraya yalnız yazın gemiler yanaşabilir.

İSTEFAN, Ayandon'a oniki mil mesafededir. Buradaki burun kuzeye doğru uzanmış olduğundan limanı emniyetli değildir ve yalnız yazın bâzan gemi durabilir. Burada eski bir kale ve büyük bir rum kilisesi gördüm. Kale'ye, putperestlik zamanında da İstefane denirdi ki bu isim, banisinin adından neşetemiş olmalıdır.

AYANCIK, İstefan'dan dokuz mil uzakta olup limanı yoktur, çok basit evleri vardır. Arrianos, İstefan ve İnce burun arasında Bodom adlı bir çay veya mevki zikreder.

9 — Tournefort (s. 199), Abana'da bâzı kışlaların içinde çok sayıda ameleinin Osmanlı donanması için urganlar yapmağa çalıştıklarını, Karadeniz sâhillerinin, tersane işlerine lüzümlü olan büyük miktarda kereste te'min ettiğinden başka, hemen bütün köylerin halkının donanma inşâatı işleriyle meşgûl olduğunu söyler.

GEBELİD, Ayancık'tan dokuz mil uzakta ufak bir çay ağzındadır. Burada rum ve türk evlerinden başka mühim bir şey yoktur. Yazları ara sıra gemiler uğrar.

İNCEBURUN (grekçe, «ince burun» mânasında olan *L e f t e a k r a*), Gebeli'den oniki mil uzakta uzun ve ince, yeşilliklerle örtülü bir burundur. Bu uzun burun doğuya doğusu onbir mil kıvrılarak Ağlıman'm ağzına kadar uzanır.

AĞLİMAN (grekçe *Almiros alimenos* veya *Lim in* yâni tuzlimanı), İnceliman'ın koyudur. Limanın ağzı geniş değilse de iç tarafı mükemmel bir kışlık limandır ve onbeş kadar gemi sığabilir. Burası meskûn değildir. Pomponios Mela, burasının bir şehir olduğunu söylerse de Plinius zamanında böyle bir şehir mevcut değildi. Bundan dolaydır ki bâzıları, Ağlımanın Sinop'un bir köyü olduğunu söylerler.

İKİNCİ BÖLÜM

Sinop — Gerze — Çayağzı — Kızılırmak — Kumcığaz —
Samsun — Çarşamba (Yeşilirmak) — Çarşamba — Terme
Ünye — Fatsa — Yason — Vona — Perşembe — Boztepe —
Ordu — Batlama — Giresun — Boğacık — Zefre — Tirebolu—
Halkalava pazarı — Görele — Büyük liman — Yorosburnu —
Akçekale — Platana — Devrend — Ayasofya

SİNOP

Ağlımanın dokuz mil mesafesinde, eski devirde Pamfilagonya denilen eyâletin meşhur başşehri olan Sinop veya Sinap'ın doğu koyunda mükemmel bir limanı ve Roma devrinden kalmış olup içinde bugün Osmanlı devleti için büyük gemiler inşa edilen bir tersanesi vardır. Polibios ve Strabon, Sinop'un meşhur bir şehir olduğunu ve iki iyi limanı bulunduğunu söylerler ki bunlardan biri Ağlıman olsa gerek. Bâzı eski tarihçilere nazaran, burasını, Asobos'un «Peri» lâkabı verilen Sinopi adlı kızı yaptırmıştır. Valerios da, Yason veya Argonotların «Yüksek Karampe'ye doğru sahilden seyredelerken büyük Sinop'un gölgesi denizde yüzüyordu» beyti ile şehrin o zaman esasen yapılmış olduğunu söyler. Diğer bâzı yazarlar da, daha muhtemel olarak, şehrin, Argonotlardan biri olan ve şehirde heykeline tapınan Autolikos tarafından yapılmış olduğunu söylerler. Plutarkos'un dediği gibi, Romalılar şehri zapt ettikleri vakit sahilde gördükleri güzel bir gencin heykelinin Autolikos'a âit olduğunu anlayarak Roma'ya götürmüşlerdir. Anlaşıldığına göre, orada önce ufak bir şehir yapılmış olup, Autolikos, grek tarzındaki kaleyi inşa etmiş, sonra Akdeniz'den gelen Milezyalı bir kolon, mevki'in güzelliğini görerek, yerlilerin zaifliğinden dolayı kendileri oraya yerleşmiş, şehri büyütmüş, intizama koymuş ve refah içinde o kadar çoğalmışlardır ki Giresun ve Trabzon'a da birer koloni göndermişlerdir. Böylelikle Sinop'un kurucuları sayılan Milezyalılar, Mihridates'm korkusundan şehri çok

tahkim etmişlerdir. Mihridates'ın zamanında payitaht şehri olan Sinop, sonra Romalıların eline geçmiştir. Memnon ve başkaları, Sinop'un Mihridates'ın doğduğu ve atalarının baş şehri olduğunu söylerler. Sinoplular eskiden çok kuvvetli olup birçok savaşlar yapmışlardır. Başlıca ilâhları, Mısırluların Serapis putunun aynı olan Dios olmuştur. Sinopluların kalenin içinde yaptıkları muhteşem bir mâbedde tapındıkları bu put, Tacitus'a nazaran, Mısır kralı Ptolemeos tarafından Mısır'a götürülmüştür. Adı geçen kral putu almak için üç sene uğraşmış ve Sinop kralına elçilerle büyük hediyeler göndermiştir. Nihayet, putun kendi kendine gemiye uçmuş olduğuna dair çıkarılan rivâyetle halkı aldatmışlar ve put Mısır'a götürülerek orada muhteşem bir mâbede konulmuştur. Bu put pek meşhur olup, kâhinleri de âlim kimselerdi. Pontoslu filozof Heraklites, mazkür putun: «Önce İlâh, sonra Kelâm ve Ruh bir aradadır» diye bir mesajını nakleder.

Sinop sikkесinin bir yüzünde, Autolikos'a ait olması muhtemel açık bir baş, diğer yüzünde de memleketin verimliliğini gösteren bereket boynuzu resmedilmiştir. Bulunan diğer eski bir sikkede, bolluk ilâhı Pluton'un yan yatmış vaziyetteki resmi vardır. Diğer bir sikkenin üzerinde de, bugün de görüldüğü gibi, balığın bolluğunu işaret etmek üzere bir balık resmi vardır (1). Romalıların bastırdıkları sikkelerin birinde: C. J. AU. SINOPE, yâni «Julius kolonisi şanlı Sinop» diğer bir sikkede de C. J. F. SINOPE, yâni «Julius kolonisi mesud Sinop kolonisine» yazılıdır ki bu, Roma imparatorlarının Sinop halkını kendi kolonileri saydıklarının ifadesidir.

Sinop kalesi Strabon zamanında çok güzelmiş; fakat zamanla eski bina yıkılmış ve, Grekler zamanında, kalıntıları ile yenisi yapılmıştır. Bâzıları, yeni kalenin Cenovalılar tarafından yapıldığını söylerler (2). Eusebios, Sinop'un M.Ö. 625'de peygamber Eremya'nın zamanında yapıldığını söylê ki bununla kalenin ikinci yapılışı ima edilse gerektir. Kale duvarları üzerinde birçok yerde taş-

1 — Tournefort (II, 206), Sinopluların, kendi zamanında, İstanbul için urgan imâlâtı mükellefiyetinden başka, başlıca işlerinin balıkçılık olup, tuzlama ve balık yağı ticâreti ile meşgul olduklarını; tuzlamayı daha çok uskumru ve palamut balıklarından yaptıklarını, yağı da yunus ve fok balığından çıkardıklarını söyler.

2 — Aynı müellif, kalenin kendi zamanında çok bakımsız bir hâlde olduğunu, şehirde az sayıda yeniçeri bulunduğunu, yahudilere tahammül edilmediğini, rumların da müdafaasız açık bir mahallede ikamete mecbur edildiğini söyler (s. 207). Feruhan Bey ise, kendi zamanında (1847), içinde Türk evlerinin bulunduğu ve tâmir edilmiş olan Sinop kalesinde 150 kadar top ve 500 asker bulunduğunu söyler (Bağdad'a seyahat, İstanbul 1868, s. 1-2).

larla beraber örülmüş insan ve hayvan heykelleri, tezyinat ve sütun parçaları, müslüman mezarlığında da sütun kaideleri ve parçaları gördük. Bunlar, Strabon'un tasvir ettiği eski akademiya holunun kalıntıları olsa gerek. Kalıntıların içinde grekçe yazılar vardı; fakat kopya etmeğe vaktim olmadı. Kule duvarının içinde bulunan çok eski şeylerin arasında yüzü bozulmuş, fakat boynu ve saçları görülen mermer bir büst vardır. Deniz tarafında, elinde bir kap yan gelmiş bir adam, bunun ayak tarafında da elinde bir kapla yatmış çıplak bir kadın, bir az ötede hendekten su çeken bir çocuk, yatmış kadının yanında, üç geyik ayaklı halkavî bir masa resmedilmiş mermer bir heykel vardır. Bunun bir az ötesinde bir tapınak duvarının kalıntısı görünür.

Kale kuzey taraftadır, güneyde iç kale vardır. Kapının birisinin üzerinde grekçe yazı ve iki sed üzerinde Cenovalılardan kalmış tamamıyla mevcut iki arslan şekli vardır. Çevresi iki milden fazla olan kale berzah üzerinde yapılmış olup bir ucu sâhilin batısına, diğer ucu da büyük liman olan doğu koya kadardır. Kalenin kumluk arazi üzerinde bulunması, türkler arasında bir efsanenin vücüd bulmasına vesile olmuştur. Güya kale önce kumla örtülü imiş; sonra devler onu sihirle açmış ve kumu Ağlıman'a dökmüşlerdir.

Sinop'un **Boztepe** (grekçesi **Karapı**) denilen yarımadası ucu sekizyüz adım genişliğinde bir dildir. Denildiğine göre, bu dil vaktiyle açık olduğundan kaleye gitmek için karadan bir köprü yapılmış, kayıklar da bir koydan diğerine geçerlermiş. Dilin çevresi onsekiz mil olarak hesaplanıyorsa da, kale üzerinden ölçüldüğü taktirde o kadar tutmaz. Dilin üzerinde **Seyid Bilal Tekkesi** denilen meşhur bir ziyaretgâh ve mezarlık gördük. Orada iyi bir su dahi vardır. Yakınında, bir köşesi Ağlıman'a, biri kaleye, diğeri de limana bakan üçgen şeklinde bir harâbe vardır ki, bunun bir şapele aid olması muhtemeldir. Romalılara âid mezarlar aynen kalmış olup buradan çok defa, eski taş ve sikkeler çıkarılır. Orada bulunduğumuz günlerde toprak kazılıp Mihridates'e âid birkaç altın sikke çıkarıldı. Romalılar, hazine ve dinî yazılarını kal'ede hıfzederlerdi. Horenli Moses, Mihridates'm Sinop'a hâkim bulunduğu zaman kâhinlerin yazmış oldukları ermeni kıralları tarihini, Africanus tarafından, üçüncü asırda oradaki tapınaklardaki yazılardan çıkarılmış, bilahere de Pontosdan Urfa'ya götürülmüş olup kendisinin gördüğünü söyler (3).

Strabon, Sinop dağ ve bahçelerinden büyük sitâyişle bahseder. Hakikaten de bugün dahi her taraf ağaçlıkla süslü bir vaziyettedir. Buradan İstanbul'a büyük gemi inşâatına mahsus muazzam keresteler sevk edilir. Burada bir nevi kırmızı kilden kaplar yapılı ve, denildiğine göre, Sinop dağlarında yeşil renkte bir kil de vardır. Sinop'ta zeytin ağaçları yetişir ve zeytinyağı imal edilir. Sâhilin

bâzı yerlerinde, eskilen «Pontos absenti» dedikleri absente benzer otlar, Dağlarda ise, bundan başka çeşitli şifâlı otlar vardır.

Hıristiyan halk kale dışında oturur. Rumlar, cesur ve gururlu insanlar olarak kalmışlardır. Ermenilerin sayısı azdır ve bir kiliseleri vardır (4). Haçlılar İstanbul'u zapt ettikten sonra, Sinop, Osmanlı fethine kadar Trabzon imparatorlarının başlıca bir şehri olmuştu. 1461'de İsmail Bey orada tekbaşma hüküm sürüyordu ve, Osmanlı fehdinden evvel Trabzon imparatorları Sinop Beyi Şatir'e senevî bir vergi öderlerdi.

Sinop'tan bir çok meşhur adam çıkmıştır. Bunlardan filozof Diogenes M.Ö. 340'da burada doğmuştur. Sinik (Cynique) felsefî mezhebine ait olup sefil bir hayat süren ve bir fıçının içinde oturan mezkûr filozofun mermerden mâmul mezar taşı bulundu (5). Taşın üst tarafında bir köpek resmi, altında da sual-cevap şeklinde şu yazı vardır :

- «S — Söyle, ey köpek, bu kadar dikkatle kimin mezarını bekliyorsun?
C — Köpeğin.
S — Köpek dediğin o adam kimdir?
C — Diogenes.
S — Bu adam nereli idi?
C — Sinopludur. O bir zaman fıçı içinde yaşardı, fakat şimdi meskeni yıldızlar olmuştur.»

Amasya veya Amisos'da dahi va'z eden aziz peder Fokas da Sinop'lu olup buranın başpiskoposu olmuş ve Trayanus zamanında burada şehid edilmiştir. Rumlar, havvari Andre'nin Ereğli ile bütün bu taraflarda hıristiyanlığı va'zettiğini söylerlerse de, Katoliklerin iddiasına göre havvari Petrus, Antakya'da oturduktan sonra Galatya (Ankara)ya gelmiş ve «bütün pontoslulara» hitaben yazdığı nâmelerle Pontos şehirlerini nûra kavuşturmuştur.

Sinop burnunun önünde, türklerin **Gazibeg** dedikleri ufak bir kayalık ada vardır.

GERZE (Arrianos'da K a r u z a), Sinop'un onsekiz mil uzağında eski bir şehirdir. Yirmi geminin sığabileceği büyüklükte iyi bir limanı, eski bir kalesi ve bir ırmağı vardır. Toprağı çok verimlidir.

4 — Feruhan Bey (s. 1-2), Sinop'ta 200'ü Türklere, kalanı rumlara âid olmak üzere 750 ev, cem'an 8000 nüfus, iki câmi ve iki rum kilisesi bulunduğunu söyler.

5 — Tournefort (s. 211), Diyojen'in mezartaşının Venedik'te Erizzo'nun evinin avlusunda bulunduğunu söyler.

ÇAYAĞZI, dokuz mil uzakta **Göl** ve **Fındıkağzı** denilen nehrin ağzlarına yakındır. Burada **Kurzuwat burnu** vardır ve önü bir liman olduğundan gemi duralabilir. Eskiler bu yere **Z a g o r a** derlerdi.

KIZILIRMAK (Halys), tarihce meşhur bir nehir olup **Çayağzı**'na dokuz mil mesafede kırmızımtırak renkte ve akışı hızlıdır. Sivas taraflarından geçerek Niksar'a geldikten ve kuzeye doğru kıvrıldıktan sonra Pontos'a dökülür. Nehrin ağzı, hızından dolayı getirdiği kumla dolmuş olduğundan pek geniş değildir. Ağzın içinden doğuya uzanan bir dil vardır. Horenli Moses, Asplikes ve Halys'in Sivas'tan çıkarak dolambaçlı bir yol takip ettikten sonra Pontos denizine döküldüklerini söyler. Appianos'un anlattığına göre, Mihrirates bu nehrin civarında Romalılara karşı savaşmış¹ ve zafer kazandıktan sonra debdebeli bir törenle ilâhlara kurbanlar adamıştır. Yüksek bir tepenin üzerine, kısmen kıralın ve büyüklerin bizzat taşıdıkları ve yükselince daralan muazzam bir odun yığını koymuşlar ve yığının alt tabakasına ilâha adadıkları bal, şarap, süt, yağ ve künlük; ikinci tabakanın üzerine de çeşitli yiyecekler koyduktan sonra ateşlemişlerdir. Alev, yüz mil uzaktan görülmüştür.

Kızılırmağın yakınında, eski bir şehir harâbesi üzerinde kurulmuş **Amisos** kasabası gösterilir. Atinalıların kolonisi burada bulunuyordu. Bu nehirden Samsun'a kadar olan sâhaya Amisos denilmiş olması muhtemeldir. Horenli Moses, Halys kıyısında Germanopolis adlı eski bir başşehir de zikr eder ki şimdi izi dahi mevcut değildir.

Kızılırmağın ötesinde **İncirburnu** vardır. **Çaltı** denilen uzun orman buradan başlar. Buradan **Çarşambaburnu**'na kadar Samsun koyudur. Ünye'ye kadar olan kısma da **L i n o p o n t o s** denir.

KUMCIĞAZ, Gerze'nin doksan mil uzağında geniş ve emniyetli bir limandır. Eskiden **A r g o n** limanı denilen bu yerin bâzı kısımları sığdır. Ağaçlıklarla çevrili bu yerde eski bir hamam ve dükkândan başka bir şey görmedik. Buradan yukarıya doğru **Bafra** vardır, oradan da Patlama kalesine kadar uzanan **Canik** veya **Senik** denilen geniş bölge başlar.

SAMSUN (eski adı **A m i s o n**), onsekiz mil uzakta münbit bir şehirdir. Burada eski kale ve binalar vardır. Liman geniş olmakla beraber önü açık olduğundan, emniyetli bir sığınak değildir. Samsun meşhur bir ticaret merkezi olduğundan, burada, ermeniler de dahil, her milletten büyük bir nüfusu vardır (6).

6 — Feruhan Bey'e nazaran, Samsun, 500'ü türk, 240'ı rum, 60'ı ermenilere, birkaç tanesi de avrupalılara âid olmak üzere 1200 evli, 6000 nüfuslu bir

Eski sikkelerde görüldüğü gibi, İskender zamanında Amison serbest şehirdi. Sonra Mihridates şehre hâkim olup, ermeni tarihçisi Katolikos Hovannes'e nazaran Ris ırmağının kenarında bir saray yaptırmıştır (7). Appianos, Mihridates'in Amisos yakınında Eupatoria'yı yapmış olduğunu söyler ki bundan burasının o devirdeki şöhreti anlaşılır. Mihridates'in cesedi burada Pompeus'un yanına getirildiği vakit o, tahkir edilmemesi için görmek istememiş ve büyük bir törenle defn edilmek üzere Sinop'a göndermiştir.

Samsun'un üç mil mesafesinde **Devrend** dağı vardır. Zamanımızda, burada Cenovalılardan kalmış büyük bir gümüş madeni ortaya çıkarıldı. Çıkarılan cevherin kırmızmsı renkte ve ağır sıklette olduğunu; içerisinde altın da ihtiva ettiğini müşahede ettim.

Sekiz mil uzakta, şifalı bir suyu bulunan yüksek **Nebiye** dağı vardır. Bu dağ, Kırım'dan gelen gemilere mevki tayini için alamet teşkil eder.

ÇARŞAMBA. Meşhur ve hızlı akan bu ırmağın (**Yeşilirmak**) eski adı **Ris** veya, kemer mânasında, **İris**, bâzılarına göre de **Nüris** idi. Nehrin ağız bir liman gibi genişse de, sığdır. Bu nehir **Amasya**'dan geçerek **Linopontos**'a dökülür. Doğuda bulunan **Çarşamba** veya **Çaltıburnu**'ya, uzun ormanlık sahanın buradan başladığı için **Ağaçbası** da denir. Bu nehirden iri balıklar çıkar. Vaktiyle **Linopontos** eyâletinin başşehri olan **Amasya**, içerde bu nehrin kenarında kurulmuştur.

Mihridates, «Dünyanın sınırı» adını verdiği **Amasya**'yı geniş bir surla çevirmiş, **Ris** nehrinin doğu tarafında büyük binalar, sarayını da kuzey tarafında yaptırmıştı. Dağın üzerinde eski bir kal'e, yer yer de kayaların içinde oyulmuş mağaralar vardır (8). Vaktiyle kâhinlerin ikamet yeri olan bu mağaralarda şimdi dervişler oturuyor. Şehre su getirmek için kayaları ağır bir çalışma ile yararak üç mil uzunluğunda bir su yolu açmışlardır.

şehirdir. Her millet ayrı mahallelerde toplu bir hâlde oturur. Deniz kıyısında olan türk mahallesinde bedesten, han, hamam, yedi câmi ve Seyid Kutbeddin, Esse Baba, Seydi Bey ve Hüseyin Gazi adlarında dört türbe vardır. Rum ve ermeni mahalleleri, birer kilise ve okulla, şehrin bir az ötesinde dağın yamacındadır (s. 3-4).

7 — **Ermeni Tarihi**, Tiflis 1912, (s. 29). Ermeni müverrihinin kasedettiği inşaat **Amasya**'da yapılmıştır (bk. Not 8).

8 — Ermeni müverrihi **Katolikos Hovannes**'e nazaran: «Mihridat, **Amasya**'yı zapt ettikten sonra surlarını genişletmiş, onu dünya sınırı olarak adlandırmış, **Ris** nehrinin kuzeyinde bir saray, diğer tarafta da, **Semiramis**'in **Van**'da yaptırdığı gibi kayaların içine oyulmuş mezarlar ve hücreler yaptırmıştır» (**Ermeni Tarihi**, Tiflis 1912, s. 29).

Şehrin eski sikkesinin üzerinde ΑΜΑΣΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠ. ΝΟΝΤ. ΑΜΑΣΕΑΣ ΜΗΤ. ΠΡΩΤ. ΠΟΝΤ yazılıdır. Meşhur coğrafyacı Strabon aslen bu şehirden idi. 319 yılında şehid edilen St. Vasileos, Amasya piskoposu idi, Rea ilâhesinin tapmağını yaktığı için hâkim Poplios tarafından diri diri yakılmağa mahkûm edilen general St. Theodoros da buralı idi (9).

ÇARŞAMBA kasabası, aynı nehrin kıyısında dört saatlik mesafede içeridedir. Burası ova ve bahçelerle süslü bir yerdir. Bir kilise ile birçok ermeni evleri de vardır. Rivayete göre burası vaktiyle bir göl idi; fakat nehir yatağını değiştirerek denize doğru akmıştır. Bu sebeple fermanlarda burası **Cenik göl** diye adlandırılmıştır. Kasaba, son zamanlarda çeşitli milliyetten tereküb eden sakinlerinin yaptığı binalarla mâmur bir hâle gelmiştir.

Kurşunlu kasabası Çarşamba'ya yakındır. Buranın sâkinleri Hamşen (Hemşin)den gelmiş ermenilerdir. Bunlar askerliği, babadan oğula intikal eden bir âdet haline getirerek bir ermeni kumandanının emri altında Derebeyi ile beraber harbe giderler; yiğit insanlar olup kimseden korkmazlar.

TERME, Samsun'un altmışdört mil ötesindedir. Burada bâzı çaylar vardır başlıcası meşhur eski **Termodon**'dur, fakat müşahedemize göre, ağzı geniş olmakla beraber kumla dolmuş olduğundan şimdi gemi giremez. Terme'nin limanı geniş ve emniyetlidir. Batı rûzgârını kesen burnu **Civan burnu** adını taşır. Terme köyü yukarıda olduğundan, haftanın muayyen gününde sahilde pazar kurulur. Arrianos, burasını **H e r a k l e s l i m a n ı** adı ile zikr eder.

9 — Feruhan Bey'e nazaran (s. 5-7), 48 mahalleye ayrılmış olan Amasya'nın 25,000 nüfusunun 6000'i ermeni, 1000'i de rumdur. Şehirde 12 büyük câmi ve 25 mescid vardır. Câmilerden başlıcaları Bayezid ve Gök Medresedir. Gök Medrese'nin önünde Kılıçaslan'ın mermer türbesi vardır. Şehirde yapılmış olan sûtûnlu muhteşem timarhane bugün metrûk bir hâldedir. Ermenilerin üç kilise ve bir okulları, rumların da bir kiliseleri vardır. Şehirde 12 hamam, 12 han, bir büyük çarşı ve bir de bedesten mevcuttur. Kalenin bir odasında eski zırhlar ve demir miğferler mahfuzdur. Kaleden nehrin kıyısına kadar merdivenvari ve kuyuya benzeyen bir yeraltı yolu yapılmıştır ki buna şimdi **Cılabula** denir. Şehir yolunun üzerinde bulunan mağaraya, içerden camla kaplı olduğu için **Aynalı Mağara** denir. Mağaranın tavanında, hıristiyanlık devrinde aziz tasvirleri resmedilmiştir, kapının üzerinde de rumca yazılar vardır. Bu mağaranın, Mihridates'in yeraltı hazinesi olduğu zannedilir. Şehirden Ladik'e doğru altıbuçuk saatlik mesafe boyunca dut ağaçları vardır, bu sebeple burada nefis ipek çıkarılır ve ticareti yapılır.

Eski zamanda Terme meşhur bir yer, prensi de Solimos adlı bir kahraman idi. Bunun sikkesinin bir yüzünde kendi adı ΣΟΛΙΜΟΣ, diğer yüzünde de yerin adı ΤΕΡΜΗΣΣΕΩΝ yazılıdır. Biz burada göze çarpan bir şey görmedikse de vaktiyle Amazon kadınlarından dolayı çok meşhur bir yer olmuştur. Bunların başşehirleri o zaman Termodon denilen çayın kenarında olup Temiskor adını taşırdı. Çay, Amason adı ile de zikr edilmiştir.

Amazonlar cesur muharib kadınlardı ve eski tarihçilerin dediklerine göre, Terme yakınında bağımsız bir devlet kurarak Fars'a kadar Karadeniz sahiline hâkim olmuşlardır. Bunlar İskit menşe'li olup, Terme'ye sürülen İğın ve S k o l o p i t adlı iki kıralzâdeden ileri gelmiş ve zamanla çoğalmışlardır. Fakat sakin adamlar olmadıkları için komşu milletler büyük bir savaşın sonunda birçoklarını esir etmişlerdir. Kalan erkekler ise, devleti kadınlara tevdi' ederek kendileri düşmanlara karşı savaşa gitmişlerdir. Kadınlara bu vaziyet içinde o kadar çok gurur'a kapılıp erkekleri tahkir etmeğe başlamış ve git-gide azıtmışlardır. Bunların, biri orduyu, diğeri de hükümeti idare eden iki kıraliçeleri vardı. Son kıraliçeleri Antipi ve Oridiye olmuşlardır.

Hepsi de asker olan Amazonların kocaları yoktu. İstedikleri vakit komşu milletlerden yabancı bir koca alır ve doğurdukları çocuk erkek olunca öldürürler veya, harb edemesin diye sakat ederlerdi. Doğan kız çocuğun ise, iyi yay kullanabilmesi için sağ memesini keser veya yakarlardı. Bundan dolayıdır ki bu kadınlara A m a z o n yâni tekmemeli denilmiştir. Bunların elbisesi, sol kol ve göğüsleri açık olmak üzere dize kadardı. Kızlar at sütü ve kudret helvası ile beslenip çok kuvvetli olurlardı. Hipokrat, bunların kanunlarına göre, kızlarının, üç düşmanı öldürmeden evlenemediklerini söyler. Troya harbi esnasında, Amazonların bir kısmı kıral Priamos'un yardımına gitmiş ve, Eusebios'a nazaran, 2750 senesinde intikam almak için Atina'yı yağma etmişler ve kıraliçe Talesdris başlarında olmak üzere, Anadolu'ya geçerek meşhur bir tapınağı tahrib etmişlerdir. Efesos şehri ve Artemis tapınağını bunlar yapmış ve putu, adak olarak kestikleri memelerle süsletmiş oldukları rivâyet edilir. Herodotos'un anlatığına göre, Grekler, cesaret ve azgınlıklarına hayran oldukları Amazonları yenerek esir etmiş ve götürmek üzere gemilerine doldurmuşlar, fakat rüzgâr gemileri Abaza tarafına sürüklemiştir. Greklerin telâşından istifade eden kadınlar onların hepsini de öldürmüş ve karaya çıkınca buldukları atlara binerek yerlilerle savaşmağa başlamışlardır. Onlar da çaresizliklerinden, amazonlara bir toprak parçasını vererek sulh olmuşlardır. Bundan sonra, Amazonlar erkeklerle beraber yaşamağa başlayıp aile hayatının iyi bir şey olduğunu anlamışlardır.

Amazonlara ait hikâyeleri yalan telâkki edenler varsa da, bâzıları doğruluğuna inanırlar. Nitekim biz de bu taraflarda cesur kadınlara rastladık.

ÜNYE (G r e k ç e İ n e o), Terme'ye onsekiz mil mesafede bir şehirdir. Sahil,

hilâl şeklinde güzel bir yerdir ve güney tarafında büyük gemiler inşa edilir. Burada sekizyüz rum, bir kiliseleri ile beraber kırk ermeni evi vardır. Türkler daha çoktur. Paşanın konağı muhteşem bir binadır. Şehrin güneyinde ve yarım saat mesafede sivri bir tepenin üzerinde, dört kat surla çevrili metin bir kal'e vardır. Surun son katı tepenin zirvesindedir, iki kapılıdır ve içinde yedi sarnıç vardır. Cenovalılardan kalmış olan bu kale, ağaçların içinde kaybolmuştu; fakat Derebeyiler onu meydana çıkararak tamir etmişlerdir. Arrianos'un F a k a m o s olarak zikrettiği ırmak doğu tarafıdadır. Liman sığ olduğu için kullanışlı değildir. Batı taraftaki dilin üzerinde rumlara ait Aynikola adlı ve eski zamandan kalmış, yuvarlak ve kârgir bir kilise vardır. Eskiden meşhur bir eyalet olan bu yere, kıral Polemon'un adı ile P o l i m o n P o n t o s u denirdi. Strabon'a nazaran kıral Polemon ve kraliçe Bitodoris, buradan Trabzon ve Kolhis veya Farş'a kadar olan topraklara hâkim olmuşlardır.

FATSA, Ünye'den onsekiz mil uzaktır. Irmağın ağzında iyi bir kışlık limanı vardır. Üç mil açıktaki **Kuş adası** denilen ufak bir kayalık ada vardır. Fatsa'nın ırmağı vaktiyle meşhur olup V a t a s a adını taşırdı. Burada Poliman adlı bir ırmak ve bir şehir zikr edilmiştir. Ufak gemilerin girebildiği bu ırmağın yakınında ılıca, hamamlar ve eski bir kilise vardır ki, burası, eskilerin ırmağın yanında gösterdikleri eski B o l a m a n şehrinin kalıntıları olsa gerek. Son zamanlarda Fatsa yakınlığında yapılan hafriyatla, duvarlarda mihraba benzeyen oyuklar bulunan eski bir kale meydana çıkarıldı. Dokuz mil beride de, kayanın üzerinde, içinde eski bir kilise bulunan ve **Aya kalesi** denilen bir kale vardır. Doğu tarafta da diğer eski bir kale mevcuttur.

YASON (eski adı Y o s o n) burnu, Fatsaya onsekiz mil mesafededir. Bu burnun önü taşlık olmakla beraber gemiler durabilir. Bu ad, Argonotlarla beraber burada duraklayan Yason'dan kalmıştır. Burnun alt tarafında Panaya adında eski bir manastır veya kilise gördük. Dağın üzerinde de **Horyat kalesi** denilen eski bir kale vardır.

Bu taraflarda pek çok bıldırcın bulunur. Kuşlar Kırım'dan bu tarafa geçerken yorgunluktan yere düşer, bâzan da, deniz sâkin olduğu vakit, aşağı inip bir kanadıyla suya dayanarak, yorgunluğunu giderir ve tekrar uçarlar.

VONA, Yason'a dokuz mil mesafede ayrı bir burnu ile iyi bir limandır. Üç yerde gemi duraklar ve birçok gemi kışın barınabilir. Köy yukarıda olup, burada dükkânlar ve bir çeşme vardır. Vonaburnunun alt tarafında **Kelecik** denilen eski bir kale ile **Bucak kale'yi** gördük. Arrianos, burada M e l a n t i o s' u yâni Karadere'yi zikr eder.

PERŞEMBE, Vona'nın berisinde aynı koyun içinde bir kasabadır. Arrianos, burada, Sirop'tan gönderilmiş bir kolon ile imar edilen K o d i o r a şehrini zikr

eder. Ksenofon, Vona'nın yakınında aynı koyun içinde muhtemelen bir limanı bulunduğu bu yere uğramıştır.

BOZTEPE dört mil beridedir. Burnu ve limanı mevcuttur. Dağın üzerinde St. Georg'a ithaf edilmiş bir kilise vardır, yanından, Arrianos'un Farmadenos dediğı **Bucakderesi** akar.

ORDU, Vona'ya yirmidört mil mesafededir; fakat iyi bir limanı yoktur. Kıyıda, kayanın üzerinde **Bozuk kale** denilen eski ve metin bir kale vardır. Kalenin önünde, denizin içine büyük bir top bırakılmıştır. Burası meskûn değildi ve ancak bizim zamanımızda Trabzonlu Hacı Avedik adlı bir çorbacının himmetiyle her millette ait evler yapıldı. Ordu dağı'nın üzerinde demir kapılı eski kalenin kalıntıları görülür. Buradan çok basamaklı bir merdivenle ırmağa inilir.

Bolanck pazarı Ordu'nun yirmidört mil uzağındadır. Burada dükkânlar vardır. Ayvasil burnu da yakındır ve buranın ufak koyunda yazın gemi durabilir.

BATLAMA, Ayvasil'in berisinde eski bir kaledir ve altından ince bir su akar. Buradan öteye Trabzon'a doğru bülbül geçmez. Trabzon eyâletinin sınırı burası olup Kemer'e kadar uzanır. Pontos Kapadokyası eyaleti buradan başlar ve Platana'ya kadar emin bir liman bulunmadığı için gemiler çok defa batı rûzgârı yüzünden tehlikeye düşer ve ta Abaza'ya kadar sürüklenir. Nitekim, şiddetli fırtına bizim gemimizi de Lazistan'a düşürdü.

GİRESUN şehri (eski adı **K e r a s u s**, yâni kiraz), Ordu'ya kırkaltı mil mesafededir. Arrianos'a nazaran, bu şehri önce Sinoplular yapmış ve halktan vergi alırlarmış. Kale, bilâhîre, denize yakın bir tepenin üzerinde iki kayanın arasına Mihridates'm oğlu Farnas tarafından inşâ veya tamir edilmiş olup kendi adı ile **F a r n a k i a s** olarak adlandırılmıştır. Kayanın üzerinde yıkılmış bir kale vardır (10) ki bunu Trabzon kırılları yapmışlardı.

Giresu'nun eski devirde faal bir ticaret merkezi olmadığı sikkesindeki alâmetten anlaşılmalıdır. Filvâkı, sikkenin bir yüzünde sağ elinde bir mendil, solunda da bir çoban değneğı olduğu halde ayakta durmuş bir keçiadamı (faune), diğer yüzünde de Markus Aurelius'un başı vardır ki bu, şehir halkının ancak odun ve koyun ticaretiyle meşgul olduğunu gösterir. Şehirde çok kiraz yetiştiğı için ona bu ad verilmiştir. Ammianos'a nazaran, Romalılar Giresun'u zapt ettikten sonra, ilk olarak Lukullus Roma'ya kiraz fidanları götürmüş ve bu meyve Avrupada yayıldıktan yüzirmi sene sonra İngiltere'ye de götürülmüştür. Giresun'un, biri doğu tarafta **Demirkapı limanı**, diğeri de batıda **Lonca limanı** denilen

10 — Tournefort (s. 221), Trabzon imparatorlarının bir eseri olan bu harap kalenin, limana girerken sağ tarafa düşen bir kayanın tepesinde bulunduğunu, limanın kayıklara çok elverişli bir barınak olduğunu söyler.

iki limanı vardır fakat ikisi de kışın emniyetli yerler değildir. Dağın üzerinde, içinde kiliseler bulunan eski bir kale vardır. Türk, ermeni ve rumlarla meskûn olan şehirde pek çok dükkân ve bin kadar ev vardır (11). Vaktiyle rumların bir piskoposluk makamı da vardı. Kırk evden ibaret olan ermeni halkının eski kalenin bulunduğu kayanın içinde oyulmuş bir kiliseleri vardır. Panaia adı ile rumlara ait olan bu kilise, yüz sene evvel ermenilere geçtikten sonra Surp Sargis olarak adlandırılmıştır. Denize yakın bulunan küçük bir gölden akik veya hakik ile aynıhur denilen taşlar çıkarılır. Şehrin etrafında güzel bahçeler vardır. Demirkapı'nın üç mil uzağında bulunan Giresun adası, üç mil çevreli bir adacık olup üzerinde bir manastır ve bir kilise vardır. Arrianos bu adayı Arrenotilos yani «erkek ve dişi» adı ile zikreder.

BOĞACIK, Giresun'un üç mil ötesinde, kışın üç geminin barınabileceği kadar iyi bir limandır. Yakınında Keçiburnu, Keşab ve Yolağzı Pazarı adlı köyler vardır.

ZEFRE (eski adı Z e f i r), Giresun'a onsekiz mil mesafede olup. Keçiburnu'nun altında bir limanı mevcuttur. Burada, yanından bir dere akan eski bir kale vardır. Dört mil ötede, üzerinde eski bir kale ile Esbiye kasabası, bunun yukarısında da pek çok bakır çıkarılan Lahanoz madeni vardır.

TRİPOLİ (Tirebolu, eski adı İ s k o p o l i), Zefre'ye onsekiz mil mesafededir. Limanı ufak olup kışın ancak birkaç gemi sığabilirse de, ağız taşlıktır ve güçlkle içeri girilebilir. Şehir kıyıda olup güzel bir görünüşü vardır. Halk türk, ermeni ve rumlardan ibarettir. Zefre'ye doğru şehrin ucundaki Fırıntaşı denilen adacığın ortası yarılmış olup içinden gemi geçebilir. Yakınında bulunan Kiliseburnu'nun üzerinde eski bir kilise vardır.

«Üç şehir» demek olan Tripoli, eskiden kalmış birer kale ile üç kısma ayrılmıştır. Kalelerden biri **Kuruca kale** adını taşır. İkinci kale, denizin içinde uzanmış burnun üzerindedir. **Bedroma** adını taşıyan üçüncü kale ise üç saat yukarıda, kaya üzerinde metin bir mevkidir. Bu kalenin içinde yaşayan «D e r v i ş k ı z ı» denilen cesur bir kadın, bizim zamanımızda paşaya karşı altı ay, bir Amazon gibi savaştı, yenilmedi ve sonra paşaya gidip şerefle barıştı. Kalenin bulunduğu kaya düzdür ve içinde eskiden kalmış sarnıçlar vardır. Türk fütûhatı esnasında grekler senelerce burada kalmış ve kayanın düzlüğünde ziraat yapmışlardır. Bunlar türkleri o kadar uğraştırmışlardır ki kendilerine «Bedrum» adını

11 — İnciciyan, 30'u ermenilere âid olmak üzere, Giresun nüfusunun 1000 haneden ibaret olduğunu, ermenilerin 100 sene evvel rumlardan alınmış S. Sarkis adlı bir kiliseleri bulunduğunu, sâhile yakın bir gölden akik ve aynıhur denilen taşların çıkarıldığını söyler (**Coğrafya, Venedik 1806, I, 400**).

vermişlerdir ki bu ad bilâhre «Bedroma» şeklini almıştır. Bu bölgenin idaresi cesur bir kadın olan «Derviş kızı'n» elindedir.

Arrianos'un zamanında, üç mil uzakta **A r y i r a** yani «gümüş madeni» vardı ki şimdiye kadar mevcuttur. Aynı müellif, **Aryira** ve **Görel** arasında, yanından bir ırmak akan **F i l o k a l e a'yı** zikr eder.

HALKALAVA PAZARI dokuz mil ötededir ve yanından **Harşut** ırmağı akar. Altı mil ötede bulunan ve türklele meskûn **Eleğü** kasabası, sekiz mil mesafede **Şarli** ve **Çavuşlu**, on mil uzakta da **Dizgine** pazarı vardır.

Tripoli'nin ötesinde bulunan **Karaburun** hayli uzun görülürse de koy ve liman yeri yoktur ve kayalık bir mevki olduğundan eşkiya yatağı olmuştur.

GÖRELE (Arrianos'a nazaran **G o r a l a**), altı mil ötede eski bir kale'dir. Üçüncüoğlu **Ahmed Paşa** burada bir şehir kurmuş fakat sonra tahrib edilmiştir. Dört mil uzakta **Görel burnu** vardır ki eski müellifler burada, **Strabon'a** nazaran iki şehirden ibaret olan **H e r m o n a s'ı** zikr ederler. **Yoroz burnu** buradan başlayarak denizin içine doğru uzanır.

Geleneksel bir rivâyete göre bura halkı **Çepni** denilen «Çıra söndürenler»den terekub eder. Putperestlikten kalma âdetleri olan bu halk, senede bir defa, kadın erkek beraberce şenlik toplantısı yapar ve geceleyin bütün ışıkları söndürerek, putperestler gibi akraba ve kardeşi ayırtmadan birbirine karışır ve iğrenç hareketlerde bulunurlardı. Bu âdet şimdi kalkmışsa da çoğu namaz kılmaz ve sarhoşluğa itibar ederek çok içerler. Kâtib **Çelebi**, bunlar için «Türkler lazlar ile karışmış bir haldedir, dilleri türkçe ve farsça karışık bir şey, mezhepleri de iranî dir» der. Biz de buradaki halkın âdetlerinin acayip, dillerinin de bambaşka bir şey olduğunu gördük. Bu insanların umumiyetle bacakları ince, sakalları da kösedir.

BÜYÜK LİMAN altı mil ötededir. Burada bir ırmak, köyler ve rumcada «anahtar» mânasında olan **Klida kalesi** adlı eski bir kale vardır. Alış veriş için satıcıların gittikleri **Çamlık**, **Folağzı pazarı** ve bir çay ile dükkânlar bulunan **İskefiye pazarı** buraya yakındır. Üzerinde eski bir kale bulunan **Zeytunburnu** denilen burun buradadır.

YOROS BURNU, **Görel**'nin onsekiz mil uzağındadır. Bu, **Trabzon'un** **Abaza'ya** karşı kuzeye doğru denizde uzayan büyük burnudur. Vaktiyle büyük bir **Atenas** tapınağı ile güzel bir bahçenin bulunduğu bu mevki'in eski adı, «**Mukaddes dağ**» mânasında olarak **İ e r o n o r o s** idi.

Bu burnun, **Akçe** kale ve **Plantana** limanlarını çok tehlikeli olan batı rûzgârına karşı muhafaza eder. Adı geçen limanlar koyun içindedir, burnun yanında

da ufak **İncir limanı** vardır. Arrianos buralarda **Kordili** adlı bir liman zikr eder.

AKÇE KALE dokuz mil ötededir. Doğu rûzgârına karşı emniyetli bir limanı ve eski bir kal'esi vardır. Kal'enin üzerinde kan lekeleri görüldüğü için, yerliler, bunun, kalenin zaptı esnasında ölen pek çok insanın kanı olduğunu söylerler. Denize yakın bir tepenin üzerinde bulunan kaleye, uzaktan beyaz görüldüğü için Akçe kale adı verilmiştir. Rivayete göre, Trabzon'un fethinden sonra bu kale halkı Osmanlılara karşı yedi sene savaştıktan sonra kaleyi teslim etmiştir. Kalenin yanında, toprak altından çıkarılmış eski küplerden, burasının vaktiyle meskûn bir yer olduğu ve bağlarla örtülü olduğu anlaşılır. Şimdi ise her taraf tarla halindedir ve iyi cins tütün yetiştirilir.

PLATANA, altı mil uzakta Yoros koyunun içinde bir kasabadır. Platana çınar ağacı demektir, çünkü eskiden bura halkı aynı ağaca tapardı. Bununla beraber, bâzıları bu adı **Polathane** yani «demir fabrikası» olarak zikr ederler.

Geniş ve emniyetli limanı sayesinde, Platana eski devirlerden beri ticaret merkezi olmuştur. Mevkiin güzelliğinden başka, toprağı da verimli olan bu yerde pek çok zeytin ağacı bulunur ve nefis zeytinyağı çıkarılır. Nüfusu türk, ermeni ve rumlardan mürekkep dörtyüz ev kadardır, altmışdört aded de köyü vardır (12). Burada, yıkık kiliselerden başka eski eser görmedik. Pazar günleri pazar kurulur ve her türlü mal üzerinde çok alış veriş yapılır.

Son harb esnasında, Moskoflar, Trabzon'u zapt etmek için Platana'ya bir çok asker çıkardılarsa da, Pontoslular cesaretle karşı koyarak onları kuşattılar ve hepsini imha ettiler.

Kalanima, Serez ve diğer bazı ufak çaylar Platana'nın bir az ötesindedir. Bu taraflarda pek çok tütün tarlaları gördük. Yetiştirilen iyi cins tütün İstanbul'a ve Rusya'ya sevk edilir.

Yüzelli köyden ibaret olan **Maçka**, Platananın yukarisındadır. Burada dağınık halde birçok şapel vardır; müslümanlar da rumca konuşurlar. Rumlar bakırcılıkla meşgul olurlar Sultan II Mahmud'un zamanında Gümüşhane'ye tâbi olmuşlarsa da, buranın Derebeyisi müstakil olup bütün dâvâları kendisi görür. Buradan nefis yağ ve peynir, keten v.s. çıkar.

DEVREND, üç mil uzakta geniş bir koy ise de, emin bir liman değildir. Burada, yüksek bir tepenin üzerinde, ip izleri bulunan iki büyük taşkazık gördük.

12 — Feruhan Bey, Akçaabad'ın ticaret merkezi olan Platana'nın, çoğurum olmak üzere, 500 hanelik nüfusu bulunduğunu, Sıtarya, Mala, Anifa ve Verana adlı köylerin ermenilerle meskûn olduğunu söyler (s. 252).

Rivayete göre, vaktiyle deniz oraya kadar yayılmış olduğundan gemiler bu taşlara bağlanırdı, mevki'e de bundan dolayı Derbend adı verilmiştir.

AYASOFYA, üç mil ötede deniz kıyısında güzel bir tepedir. Etrafında müslüman evleri vardır ve Ayasofya mahallesi adını taşır. Tepe, bugün birçok yerleri yıkılmış bir surla çevrilidir. Tepenin orta kısmının etrafında taş kemerler yapılmış ve zemin tevsiye edilerek düzlük haline getirilmiştir. Rumların muhteşem Ayasofya kilisesi bu düzlüğün üzerinde yapılmıştır. Aleksios Komnenos'un tâmir ettirdiği bu kilisenin, ilâhî hikmet'e ithafen imparator İustinianos tarafından yapılmış olduğu söylenir. Filvâkı, çankulesinin kubbesinin içinde, Allah'ın hikmetini temsilen oturmuş vaziyette İsa'nın tasviri görünür.

Kilise o kadar metin bir binadır ki, itina görmediği halde bir taş bile yerinden düşmemiştir. Bina dört köşe olup, üç tarafında ikişer mermer sütûn üzerine oturtulmuş kemerli avlular vardır. Batı tarafındaki avlu en büyüğüdür ve büyük kapı da buraya açılır. En güzel kısım güney kapısının cephesi olup burada melek, insan, haç ve arslan başları, en üstte de imparatorluk kartalı kabartmaları vardır. İonien üslûbunda olan kilise hemen hemen dörtgen şeklindedir. Mihrab kısmı geniş, yüksek güzel kubbe de dört aded muhteşem sütûnlara oturtulmuştur. Oniki arşından fazla yükseklikte ve yer yer renkli beyaz mermerden mamul bu sütûnların dördü de yeknesaktır. Zemin de mermer taşlarla ve muhtelif şekillerde döşeli ise de, orta kısım bozulmuştur. Kilise, fetih zamanında camiye çevrilmiş olup, güney tarafında namaz yeri vardır.

Kilisenin bir az kuzeyinde, tasvirlerle süslü dört köşe kârgir bir şapel vardır. Bunun içi, dörtköşe sütûn ve kapıları olan dört kısma ayrılmıştır. Güney tarafta, tepenin ucunda da dörtköşe kârgir bir bina vardır ki bunun beki ve hademelere mahsus olması muhtemeldir.

Tepenin batı ucunda, dörtköşe çankulesi bütün ihtişamı ile ayakta durmaktadır. Kule iki kattır. Taş merdivenden çıktığımız birinci kat, âyin masası ile üç adım genişliğinde ve her tarafı resimlerle süslü ufak bir şapeldir.

Çankulesinin avlusunun yanında bazı yıkılmış yerler vardır. Ermeni müellifi Şiraklı Anania'nın 661 senesinde ziyaret ettiği filozof Tukikos'un o zaman mamur ve meşhur okulunun burası olması muhtemeldir. Şiraklı geldiği vakit Tukikos gerçi Evgenios manastırında bulunuyordu; fakat bilâhere, güzel bir yer olduğu için Ayasofya'ya geçmiş olsa gerek. Orada sekiz yıl okuduktan sonra filozof unvanını alan Şiraklı Anania, Tukikos'tan şu suretle bahseder :

«Kostantinopolis'e gittim... bana ,bu kadar uzun yolculuğa niye katıldın, âlim Hoca Tukikos, bize yakın olup Pontos kıyısı denilen Trabzon'dadır... Onun kuvvetli ilminden dolayı birçok yolcuların kendisine gittiklerini gördük, dediler. Birçok genç öğrencileri ona götürmekte olan Konstantinopolis patriğinin diyakosu

Filakır gemi yoldaşım idi... Oraya varınca kendisini aziz Evgenios manastırında gördüm ve (niyetimi) kendisine anlattım... Beni bir evlât gibi sevdi ve benimle her surette meşgul oldu... Sekiz yıl yanında kaldım ve bizim lisanımıza tercüme edilmemiş birçok eseri tanıdım... çünkü onun yanında bulunmayan hiçbir kitap yoktu. Bana, kendisinin Trabzonlu olup çocukluğunda kumandan İoannes'in evinde kalmış, Atina âlimlerinden bir hoca bulup senelerce onun yanında okumuş ve ilimle tamamiyle mücehhez bir vaziyette yerine dönmüş olduğunu söyledi».

KABAK MEYDANI denilen geniş alan batı taraftan başlar. Çok hoş bir yer olan bu meydanda yer yer şapele benzeyen birkaç kubbeli eski bina vardır. Bunlar sağlam yapılardır; fakat ne olduklarını anlayamadık. İki tarafından bin adımlık yer bahçe haline getirilmiş olduğundan, meydan biraz daralmıştır. Asıl meydanın uzunluğu dört yüz adım kadardır. Buradan deniz görülür. Burada bir türk mahallesi ve Süleyman Bey'in yaptırdığı söylenen Kabakmeydanı Câmii vardır.

Ü Ç Ü N Ç Ü B Ö L Ü M

Trabzon — Gümüşhane — Kovata — Sürmene — Of — Rize
Kemer — Soğuksu — Atina — Eski Trabzon — Hamşen —
Laroz — Arkava — Hopa — Gönye — Fasis
Batum — Çaku — Kolhis

T R A B Z O N

Platana'nın dokuz mil mesafesinde bulunan Trabzon, Anadolu'da Kapadokya'nın eski meşhur bir başşehridir. Eski devirlerde, daha geniş ve çok nüfuslu olup faal bir ticaret merkezi olan bu şehir dünyaca tanınmıştı ve aynı zamanda, tapınaklarından dolayı putperestlerin bir ziyaretgâhı idi. Diyodosios ve diğer müelliflere nazaran, bu şehir, 2536 sene evvel, kiral Ezekya zamanında, önce Sinop'tan gelen bir koloni tarafından kurulmuştur. Trabzon'a uğramış olan Ksenofon da aynı şeyi söylerse de, Eusebios, şehrin kuruluşunu otuz yıl daha evvel, yani Roma'nın kuruluşundan beş yıl önce, kiral Yoatam'ın zamanında gösterir.

Bir tepenin üzerinde uzunca ve dörtköşe şeklinde olan Trabzon kalesi, kıyından başlayarak kuzeyden güneye doğru Boztepe dağına kadar uzanır. Eski kale, masa şeklinde olduğundan ΤΡΑΠΕΖΑ (Trapeza) veya Trapezon olarak adlandırılmıştır. Şehre Ozinis dahi denirdi.

Eski Trabzon sikkelerinin bir yüzünde Apollon başı, diğer yüzünde de ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΩΝ yazısı ile bir gemi burnu ve çapa vardır. Bundan, o zamanda Trabzonluların başlıca putunun Apollon, şehrin de işlek bir liman olduğu anlaşılır.

Yafet'in ırkından Yafet adlı birinin gelip kaleyi yapmış olduğuna dair mevcut bir anane vardır ki bu şahsın bir ermeni reisi ve belki de Hayk'ın oğlu ol-

ması düşünteilebilir. Horenli Moses de, kiral Valarşak'm Pontos'u intizama koyduğunu, halkın isyanı üzerine de ermeni kiralı Arşak'ın orasını tekrar zapt ederek dünya tarihinin 3875 senesinde Karadeniz kıyısında bir taş diktiğini, mızrağını taşın içine batırırçasına kuvvetle vurduğunu ve Pontosluların buna ilâhî bir nişane olarak taptıklarını, fakat daha sonra tekrar isyan ederek taşı denize atmalarını söyler (1).

Muhtelif devletlerin tâbiyetinde kalmış olan Trabzon, Mihridades'in eline geçtikten sonra çok mamur bir şehir olmuş, bilâhre de Romalıl原因 eline geçmiştir. İmparator Severius, İranlıları yendikten sonra Trabzon'u da zapt etmiştir. Zosimos'un anlattığına göre, İmparator Valerianus zamanında, 255 senesinde, Tatarlar Trabzon'u kuşatmışlar, muhafız kıtasından başka onbin asker yardıma gelmişse de kaygısızlıklarından dolayı düşman geceleyin kaleye girerek birçok adamı öldürmüş ve hazine ile dolu olan tapınağı yağma etmiştir. Kapadokya'yı ve Trabzon'u zapt eden Maksimianos zamanında, hâkim Lusias tarafından burada birçok hıristiyan şehid edilmiştir. Adı geçen hâkim, meşhur Evgenios'u arkadaşları ile beraber tevkif ederek ağır işkencelerden sonra başlarını kestirmiştir. İmparator Adrianus, Trabzon'da birçok inşaat yapmıştır. Adı geçen imparatorun heykelini görmüş olan Arrianos, kendisi de, imparator için kitâbeyle mermer bir abide yaptırmıştır. Pontos kiralı unvanını taşıyan Flavius Julius Kostantin, Trabzon'da Altınbaş denilen bir rahibeler manastırını yaptırmıştır ki bu bina halen camiye çevrilmiştir. Valentianos zamanında, Trabzon prensleri İranlılara tâbi olup birçokları iranlı oldular. İustinianos I. zamanında, Trabzon beyi Bzadios, İstanbul'a giderek hıristiyan oldu, patriğin torunu ile evlendi ve Lazistan kiralı unvanını aldı. Trabzon'da birçok inşaat yapmış olan imparator İustinianos, surları tamir ettirmiş, bir kanal açtırmış ve Kuleboyu tarafından bu yolla kaleye getirmiş olduğu suyu Dabahane kapısından dışarı çıkarmıştır.

İmparator İoannes Komnenos II. Perfirogenetos zamanında, 1120 senesinde Gabras isyan ettiği vakit Trabzon çığnendi ve nihayet Trabzonlu Gonzav'ın Lazistan kiralı olması ile Trabzon bağımsız kırıllara kavuşmuş oldu.

İstanbul Frenkler tarafından işgal edildikten sonra, Aleksios Komnenos, 1204 senesinde Trabzon imparatoru oldu. Aleksios, rivâyete göre, bir ejderi öldürmüş olduğundan, bakırdan bir ejder heykeli yaptırmış ve Ortahisar'daki çeşmenin üzerine koymuştur. Halen mevcut olan bu heykeli gördük. İmparator Mihail Paleolog 1260'da Latinlerle birleştiği zaman, İoannes Komnenos kendisini bağımsız Trabzon imparatoru olarak ilân etti. Komnenoslar, imparator Jan'a kadar ırsî olarak tahtı işgal etmişlerdir. Jan'ın zamanında Sinop beyi Şatur, Trabzon üzerine yürüdü ve bilâhre, İstanbul'u feth etmiş olan Osmanlı devletine senevî 2000 altın verilmek şartı ile barış akd edildi.

1 — Horenli Moses, aynı eser, s. 163, 173, 124, 180, 181.

İmparator İoannes 1456'da öldükten sonra küçük kardeşi olan David kendisine halef oldu, fakat 1461'de Sultan Mehmed gelerek oniki günlük bir muhasaradan sonra Trabzon'u fethetti, David'i aile efradı ile beraber esir alarak İstanbul'a götürdü, sonra da şehirden çıkartarak öldürttü. Böylelikle, 257 yıl devam etmiş olan Komnenosların hâkimiyeti sonra ermiş oldu.

Eski devirde, Ksenofon, onbin askeri ile beraber, dünya tarihinin 3615 senesinde Trabzon'a gelmiş ve Dios ve Herakles putlarına kurban taktim etmek üzere, o zaman Olimpik oyunları da yapılan Biksidis çayının yanında bir ay kalmıştır. Arrianos orada Ksenofon'un heykeli ve putların tapınağını görmüştür.

Zosimos'un dediğine göre, eski kale surları iki kat idi. Şimdiki kale, taş ve sütünlardan anlaşıldığı gibi, eskisinin yerinde yapılmıştır. Kale o kadar metin bir şey idi ki komşu milletler de hazinelerini orada saklardı. Sur çok yerde kaya üzerinde yapılmıştır ve hendeklerin bir kısmı geniş ve derindir. Çevresi bir saattan fazla uzunluktadır. Kale, **Aşağı hisar**, **Orta hisar** ve **Kule hisar** adları ile üç bölümden ibarettir.

Kule veya **İç-kale**, halen silâh deposudur. Yerini gördüğümüz imparator tahtı önce burada idi. Mevkiin en yüksek yerinde bulunan kale bundan dolayı **Yukarı kale** adını da taşır ve Boztepe'nin batı tarafından başlayarak İç-kale'ye kadar uzanır. Önünde **Kuleboyu** denilen geniş ova vardır. Hisarın buradaki ucu dardır, garip bir surette dolambaçlı yollarla birbiri içine giren duvarlar hayli geniştir ve aralarında hendekler vardır. Burası geniş bir saha olmakla beraber içinde mesken yoktur.

Dolambaçlı hendeklerin içinde hazine aramak üzere, avrupalılar, devlet müsaadesiyle hafriyat yapmış fakat birşey bulamamışlardır. Hendeklerden sonra, aşağıda meskenler başlar. Alt kısımda, kalenin eskiliğini gösteren mağara gibi korkunç mahzenler gördük. Surun içinde yer yer, mihraba benzer oyuklar, kadim yapılar ve kısmen yıkılmış kısmen de aynen kalmış dolaba benzer şeyler vardır. Kalenin üst kısmı daha yüksek olduğundan çift merdivenle çıktık. Burada, top atılan dörtköşe büyük kule vardır. Önünden Kızgın dere geçer. Mahkûmlar mahzenlerde idam edilir ve başları, kapının önünde hususî olarak yapılmış yerlere konulur.

Kale sâkinleri çok değildir ve büyük kısmını «Beşli» denilen muhafızlar teşkil ederler. Sultan Mehmed'in zamanından beri tâyin edilmiş olan bu muhâfızlara günde beş akçe aldıkları için «beşli» denir. Muhâfızlar, Hıdırellezden Kasım'a kadar her gece surların üzerinde dolaşır ve «Yekdir Allah» diye bağırırlar. Muhâfızlar önceleri daha çokdular fakat şimdi azalmıştır. Yaşlıların anlattıklarına göre, Abaza tarafından geceleyin kayıklarla gelen şâkiler şehri basar, beşliler de bunu haber verir ve halk kaleye iltica edermiş. **Kule hamamı** ve **İmaret hamamı** buradadır. Birçok hücreleri, yüksek sütunları ve büyük bir kubbesi

ile meşhur bir bina olan İmaret hamamı, görünüşe göre Greklerin zamanından kalmış, müslümanlar onu bâzı değişikliklerle hamama çevirmişlerdir. Kale kapısı güney tarafta olup oradan Kızgın dere'ye inilir.

Orta hisar, İç-kalenin hemen hemen devamı gibidir fakat suru ve kapısı ayrıdır. İki hisar arasında olup mevkii düzdür ve Aşağı kaleye kadar uzanıyorsa da çift suru ve demir kapıları ile ayrılmıştır. Batı tarafında Zağanos kapısı, doğu tarafında da Dabahane kapısı vardır. İç-kale'de hamamlar, evler, dükkânlar ve mescitler vardır. Bunların bir kısmı şehrin fethi zamanında yapılmış, bir kısmı da, Ortahisar camii, Gâvur hamamı v.s. gibi, kiliseden çevrilmiş şeylerdir. Hüc-relerle çevrili olan eski paşa sarayı, batı tarafta yüksek bir mevkidedir. Burada eski bir esere rastlamadık. Şimdiki paşa sarayı, Aşağı kale'nin ucunda İmaret kapısı'nın karşısında büyük bir binadır.

Ortahisar camii, kalenin orta kısmında bir binadır. ΧΡΥΣΟΧΕΦΑΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑ yâni «Altınbaş» adını taşıyan bu eski kilise, kitâbesini bulamadık da, İustinianos zamanında yapılmış ve Aleksis tarafından tâmir edilmiş olsa gerek. Binânın umumî görünüşü muhteşem ve azametlidir. Başmihrabın yeri geniş ve aydın, duvar ve zemin mermerle döşelidir. Kırıl tahtı, güney tarafta kemerli güzel camekân (sacristie)ın yanındadır. Kârgir büyük galerinin dört yanında kapılarla ayrılmış kemerli holler vardır. Kilisenin ortasında hârikülâde yüksek kubbenin etrafındaki parmaklıklı galeriye üst kattan bir yolla gidilir. Yuvarlak galeride büyük bir ustalıkla yapılmış aydınlıklardan inen ziya kiliseyi aydınlatır.

Kilise üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısım, camekân ve tahtla beraber mih-rabın bulunduğu bölümdür. Bu kısmın doğu tarafında pencereler, kuzey tarafında da ikinci kata çıkan taş basamaklı dar bir merdiven vardır. İkinci kısım, camekândan başlayan ve büyük kubbenin altına düşen geniş bölümdür. Büyük kilise kapısı bu kısmın kuzey tarafındadır. Burada, putperestlik tapınağından kaldığı zannedilen iki muazzem mermer sütûn vardır. Kapının dışında güzel avlu açılır. Kilisenin üçüncü kısmı batı tarafında olup üstünde taş zeminli galeri vardır. Batı kapısının bulunduğu bu yerden yüzelli adım uzunlukta ve elli adımdan fazla genişlikte olan kilise bütün azametiyle müşâhede edilir. Kadınlara mahsus geniş galeriden üçüncü kata gidilir. İki taraftan da kilisenin içine bakılan bu yerden üçüncü kata çıkılır. Tahminime göre, kapılarla ayrılmış olan ikinci kat, kırıl âilesine mensup kadınlara, asıl galeri ise umuma mahsus olsa gerek.

Başmihrabın arka kısmında, yüksek duvarın solunda yüksek bir yerde Tebşir (Annonciation)u temsil eden bir mozayik gördük. Sağ tarafta da bozulmuş bir mozayik izleri vardı. Kilisenin önünde, dükkân, medrese, çeşme, şadırvan ve eskiden kalmış bir kuyu ile çevrili taş zeminli geniş bir meydan vardır. Çeşme, doğu tarafa düşer ve üzerinde imparator Aleksios'un koyduğu bakır ejder var-

dır. Kuzey tarafta bulunan kuyunun önünde, eski binalardan kalmış ionyen sütun başlığından yapılmış yekpare bir kurna konulmuştur.

Meydanın doğu tarafında, sütunlar üzerinde, cephesinde haç işaretleri bulunan eski bir mermer bina gördük. Bu binânın yarısı bir evin içinde kalmıştı. Görüldüğüne göre, meydan eskiden sokağa kadar genişti. Aynı binânın meydanında kalmış batı tarafındaki kısmın içinde son zamanlarda martir mezarları bulundu. Burası eskiden, martir mezarlığı olsa gerek, çünkü mâbedin doğu tarafında da, Zağanos kapısı'nın yanında kemerli bir şapelin içinde bir lahit vardır. Bunun içinde bir martir cenazesi bulunduğunu söyleyen müslümanlar, gerek bunun ve gerekse sütunlu binânın içindekini hürmetle muhâfaza ederler. Orada, üzerinde SULTAN GAZİ MUHAMMED HAN İBNİ MURAD HAN, hicrî 865 yazılı bir tabut gördük. Bu kitâbe, şehrin fethi zamanında, 1461 senesinde konulmuştur.

Orta hisar, İç-kale'den çok daha büyük ve dörtköşe şeklindedir. Burada, büyük evlerin meydanında şapel ve başka kârgir yapılar da vardır. Buradaki hamam garip bir bina olup büyük kısmı yeraltındadır. Eski bir yapıya benzeyen bu binayı sonradan ikiye ayırmış ve **Çifte hamam** adını vermişlerdir. Ortahisar'dan Aşağıhisar'a gidilen kuzey kapısı buraya yakındır. Hemen bütün kale kapıları çift ve kulelidir. Zağanos kapısı'nın yanında hapisane bulunduğu için kapıya Zindan kapısı dahi denir. Anlaşıldığına göre, mâbedin meydanı vaktiyle buraya kadar uzanıyordu. Ondan sonrası hendektir. İmaret kapısı'na ve Aleksios kulesine kadar uzanan büyük köprü buradan başlar.

Doğu ve batı taraflardaki bu hendekler kaleyi daha metin bir hale getirmişlerdir, zira yalnız aşağıda kapı gibi bir geçit bulunan ve altından çayın geçtiği batı taraftaki köprü, Aşağıkale için bir sur vazifesini görür. Bu surun dışında müslüman mezarlığı bulunduğuna göre, şehrin bu taraftan zaptedilmiş ve büyük muharebenin Kabakmeydanı'nda yapılmış olması muhtemeldir. Sulta.ı Mehmed'in Zağanos adlı büyük paşasının burada harb ettiği içindir ki kapıya Zağanos kapısı adı verilmiştir.

Ortahisar'ın doğu kapısı da çifttir ve üstünde muhâfız yeri yapılmıştır. Kapının eşiğinde konulmuş eski binalardan kalma aşınmış bir sütunun üzerinde bir kitâbe yeri görülür. İki kapının arası yüksek bir surla tahkim edilmiştir. İç kapının yanında bulunan yüksek bir kemerin üzerinde vaktiyle denize ve karaya nâzır muhteşem bir grek kilisesi yapılmıştı. Bir taş merdivenle çıkılan kilisenin mihrabı doğu tarafta henüz görülmektedir. Altında da bir avlu vardır. Kilise şimdi hücrelere taksim edilmiş, içinde ulemâ oturur ve mahkeme olarak kullanılır. Dabahane'nin bu iç kısmının cephesinde imparator İustinianos'un kitâbesi vardır. Tournefort bunu yanlış ve noksan okuduğu için hatâlı olarak tab'etmiş ve bundan dolayı tercüme etmekten sakınmıştır. Binüçyüzaltı sene evvel beyaz taş

üzerinde hakkedilmiş olan bu kitâbeyi buraya tamamıyla derc ve tercüme ediyorum :

ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΗΜΩΝ
ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΘΕΟΥ ΗΜΩΝ, ΑΥΤΟΚΡΑ
ΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΦΛΑΒΙΟΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΑΛΑ
ΜΑΝΙΚΟΣ ΓΟΤΘΙΚΟΣ ΦΡΑΓΚΙΚΟΣ ΓΕΡ
ΜΑΝΙΚΟΣ ΑΤΤΙΚΟΣ ΑΛΑΝΙΚΟΣ ΟΥΑΝ
ΔΑΛΙΚΟΣ ΑΦΡΙΚΟΣ ΕΥΣΕΒΗΣ ΕΥΤΥ
ΧΗΣ ΕΝΔΟΞΟΣ ΝΙΚΗΤΗΣ ΤΡΟΠΑΙ
ΟΥΧΟΣ ΑΕΙΣΕΒΑΣΤΟΣ ΑΥΤΟΥΣΤΟΣ
ΑΝΑΝΕΩΣΕΝ ΕΝ ΦΙΛΟΤΙΜΙΑ ΤΑ ΔΗ
ΜΟΣΙΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ
ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΟΥΡΑΝΙΟΥ
ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ

ΙΝΔ . Γ . ΕΤΟΥΣ ΥΠΓ,

Allahımız Hazret-i İsa namına, Almanların, Gotların, Frankların, Germanlerin, Attiklerin, Alanların, Vandalların, Afrikalıların dindar, kutlu, şanlı, muzaffer, dâimî sebastos, oğüst otokrat imparatoru Flavios İustinianos, bu şehrin meydan yapılarını, Tanrı makbûlü olan piskopos Uranios'un himmet ve nezareti sayesinde 483 senesi 3'üncü İndictionda tâmir ettirmiştir.

Aşağıhisar, Ortahisar'dan kalın bir sur ve çift kapılarla, Ortahisar da İç-kale'den demir kapı ile ayrılmıştır. Bu kapının yanında **Kemeraltı** denilen bir taş kemer vardır. Aşağıhisar'ın Ortahisar ile birleştiği kısım daralmış ve Aşağıhisar'ın genişliği Zağanos kapısı'ndan batı suruna kadar olduğundan, Ortahisar batı taraftan Aşağıhisar'ın içine girmiş vaziyettedir. **Deremahallesi** denilen dış mahalle de denize kadar uzanır. Aşağıhisar'ın genişliği kuzeyden deniz tarafından ölçtüğümüzde üçyüz adım çıktı. Surun genişliği yer yer oniki adımdan fazladır. Bir taş merdivenle tekrar yukarı çıktığımızda, surun batı ucunda harb malzemesi ile dolu ufak bir şapel gördük. Bu sur, kalenin iki tarafından liman binasına kadar uzanır. Bu muazzam sur, hisar duvarından ayrılmış ve **Burc** denilen bir geçit açılmıştır. Bu geçitten Molozen varoşuna geçilir. Burada vaktiyle bir kule

bulunduğu, kalıntıları ve doğu tarafta bulunan büyük temelinden anlaşılacaktır.

Hisarın diğer ucundaki sur da kaleden ayrılmış olup eğri bir vaziyette ise de, taşlar yekpare imiş gibi birbiriyle sıkıca birleşmiş olduğundan sağlam durmaktadır. Surun ucunda vaktiyle başka bir binanın da mevcut olması sedden anlaşılır. Filvâkı, yukarıda, Sotğa kapısının yakınında, kapı veya pencereye âid kemerler görülür. Hisarın önü koyu renkte geniş bir kumluktur. Kışın buraya gemiler çekilirdi. İşkeleboğ deresi ve Molozkapısı buradadır. Bu kapının önünde denize karşı toprak konulmuştur.

Aşağıhisar Ortahisar'dan daha çok geniştir ve burada birçok ev, çarşı, han, çeşme, cami, medrese ve hamam vardır. Hisarın dört tarafında da birer kapı vardır. Güney kapısından Ortahisar'a gidilir. Batı kapısı tarafında kemerli, çift katlı eski bir bina olan Boyahane vardır. Eski bir manastıra benzeyen ve alt kısmı kemerli ve iki taraftan mermer sütünlara oturtulmuş olan bu bina vaktiyle çok yüksek olsa gerek, fakat sütünların başlıklarına kadar içi toprakla dolu olduğundan yer seviyesindedir. Çok eski bir şey olduğu görülen bina, derinliğine yapılmış ve belki de putperestlik devrinde kâhinlerin ikametgâhı idi. Greklerin zamanında ise değişiklikler yapılmış olabilir. Bina duvarlarının dış yüzünde birçok yerleri bozulmuş grekçe yazılar gördük ve yalnız, grek imparatorlarına âid 513 yıllık bir şey olduğunu anlayabildik. Bu binanın yakınında, kuzeye doğru bir harabe ve **Mecit avlusu** denilen meydan vardır.

Güzel manzaralı paşasarayı bu hisarın ucundadır. Bir tarafında çay akar, diğer tarafında da hisarın batı ucu, güney tarafta da İmaret kapısı vardır. Burada, Greklerin zamanında takviye maksadı ile yapılmış muazzam sedler ve kule vardır. Buraya yakın batı surun iç tarafında bir evin içinde bazı harâbeler gördük. Burası Ortahisar'ın yüksekliğinde olduğundan kâmilten denize nâzır bir vaziyettedir. Zağanos kapısı'nın büyük köprüsü buradan başlayarak kale kapısına kadar uzanır.

Trabzon kalesinin umumî şekli bir tavuskuşuna benzer. En geniş olan Aşağıhisar, kuşun açılmış kuyruğu gibi Ortahisar'a kadar yayılmıştır. Batı tarafta, bir az içeriye çekilmiş olan Ortahisar, kuşun gövdesini; İç-kale, boynunu, eğri vaziyette son kısmı olan kule de, başını teşkil eder. **Trapezon** kelimesinin manâsını bilmeyen türkler, grek askerlerinin bozguna uğramasını imâen, bu adı **Tabur bozan** şekline koymuşlardır.

Kalenin üç aded iç, altı aded de, çift olarak, dış kapısı vardır. Denizden başlayarak, ilk kapı, kuzey tarafta **Moloz kapısı**, ikincisi, batı tarafta **Sotğa kapısı**, üçüncüsü yine batı tarafta **Zağanos** veya **Zından kapısı**, dördüncüsü güney tarafta **Kule kapısı**'dır. Burada, iç-kaleye açılan diğer bir demir kapı, dış tarafta da tıkanmış ufak bir kapı vardır ki bunun kalenin zaptı esnasında lânetle kapatılmış olduğu rivâyet edilir. Beşinci kapı doğuda **Dabahane kapısı**, altıncısı, tekrar do-

ğuda ve denize yakın **Pazar** veya **Mumhane kapısı**'dır. Bu kapının önünde, altından dere akan ve üzerinde dükkânlar bulunan bir taş köprü vardır. Aşağı-hisar'ın güneyinde alt tarafta, Zağanoskapısı'nın ikinci kapısı olan **İmâret kapısı**, yedinci kapı telakkî edilir. Bunun yanında dörtköşe büyük kule vardır ve sur yüksektir. Kulenin güney dış yüzünde grekçe bir kitâbe vardır; fakat çok yüksekte olduğundan, ancak «Bu kuleyi Aleksios Komnenos yaptırmıştır» cümlesini okuyabildik. Buradan **Zağanoskapısı**'na kadar, üzerinde yüksek bir köprü bulunan geniş ve derin bir hendek vardır. Köprü'nün iki yanı yarısına kadar taş, orta kısmı tahtadır. Harb esnasında köprü kaldırılır ve bu taraftaki sur hendekten dolayı çok yüksek ve metin olduğu için kale bu cihetten emniyet içinde kalırdı. Köprü'nün altından, yerlilerin **İşkeleboğ** dedikleri dere akar.

Dabahane kapısı'nın önünde de, üzerinde aynı şekilde bir köprü bulunan geniş ve derin bir hendek vardır. Bu köprü'nün üzerinden İustinianos kanalından gelen su, altından da Kuzgun dere geçer. Buraya yakın bir evin içinde, vaktiyle şapel olduğundan, martir cenazeleri bulunduğu ve hürmetle başka yerlere nakledildiği rivâyet edilir. Bu cenâzelerin Trabzonlu martir Evgenios, Makarios, Valerianos, Kanditos ve Akulas'a ait olması muhtemeldir.

Meşhur Trabzon kalesinin eski zamanlara âid alâmeti gemi demiri idi. Bunun sebebi, o zamanlarda kârgir liman binasının yapılışından sonra birçok geminin oraya yanaşması olsa gerek. Gerek kale ve gerek şehir zamanla çok değişmiş, birçok kırallar ilâve ve tâmir yapmış olduğundan kale bugüne kadar sağlam bir vaziyette kalmış ve dayanmıştır. Evler yüksek değil fakat, hususiyle hıristiyanlara âid olanlar, kârgir ve sağlam binâlardır. Gerçi şimdi hıristiyanlar kalede ev satın alamaz ve orada ikamet edemezler.

İmâret, kalenin garb tarafında Kulenin karşısında ikinci Zağanos kapısı'nın yanında olduğundan, aynı kapıya **İmâret kapısı** adı verilmiştir. Bir tepenin üzerinde surla çevrili olarak yapılmış olan İmâret'in iki kapısı vardır. Muhteşem kubbeli ve aydın cami orta yerdedir. Cami kapısı kuzey tarafta mermer döşeli güzel bir avluya açılır. Câmî kitâbesinde hicrî 952 tarihi vardır ki bu, tâmir edildiği sene olsa gerek. İmâret'in önünde şadırvanı ve etrafında talebelere mahsus hücreleri ile geniş bir meydan, güney tarafında mezarlık, doğu tarafında da Türbe vardır. Yavuz Sultan Selim'in vâlidesinin bu türbede bulunan mezarının üzerindeki kitabede hicrî 911 tarihini okuduk. Câmî, müteveffa sultanın adına **Hatuniye camii** adını taşır. Vaktiyle burada mevcut mutfak ve fırından fakirlere ve medrese talebelerine günde iki defa yemek çıkardı; fakat şimdi yoktur. İmâret mütevellisi Kızlarağası tarafından tâyin edilirdi. İmâret binasını eski bir manastıra benzettikse de, buna dair hiç bir kitâbe eseri bulamadık. Bununla beraber, yerli rumlar, onun, önceden S. Jan adında bir kilise olduğunu ve sonra câmiye çevrildiğini, üçyüzyirmi sene evvel de Valide Sultanın ruhuna tekke hâline getirildiğini söylerler. İmâret surlarının dışı, güneye ve batıya doğru Kabakmeydanı'

na, İncirlik'e ve Kabak meydan mahallesine kadar uzanan saha, kâmilen bahçedir.

Kalenin kuzeyinde bulunan eski limanın muazzam bir yapı olduğuna dair eski müelliflerin söylediklerinin doğruluğu müşâhede edilmektedir. Filvâkı, denizin derinliğinde muazzam bir temel atılmış ve denizin bu kısmı, kal'enin üç misli genişliğinde bir hâle getirilmişti. Eski yapının duvar kalıntıları denizin içinde üç taraftan görülmektedir. Doğu tarafa açılan liman ağzı büyük gemilerin girebilmesine uygun bir genişliktedir. Uzunluğu bir mil kadar olup elliden fazla gemi barınabilirdi. Muazzam bir eser olan bu liman, Ksenofon'dan çok evvel, büyük bir gayret ve masrafla yapılmış olsa gerek.

Arrianos, bu limanı, kendi ricası üzerine imparator Adrianos'un muazzam dalgakıranlarla yapmış olduğunu söylese de, bu imparatorun onu tâmir etmiş olması daha muhtemeldir. Zira, eski sikkelerde görüldüğü gibi, Trabzon ticareti esasen çok inkişaf etmiş bulunuyordu. Limanın batı tarafında, su seviyesinde olan bir adacığın üzerinde gemileri ikaz eden işaretler konulmuştur, doğu tarafında da, Çömlekcî limanına kadar olan kıyıda yer yer kayalar vardır.

S. Evgenios kilisesi, Aşağıkale'nin karşısında doğuda ve Boztepe'nin batı ucundadır. İmparator Aleksios'un martir Evgenios'a ithafen yaptırdığı söylenen bu kilise, yüksek kubbeli büyük bir binâdır. Kilisenin yıkılmış müstemilâtından manastır ve şehidlik kısımlarının izleri ve kapının yeri, yapılan evlerle kapanmış olduğu hâlde belli olmaktadır. Şiraklı Anania, filozof Tükikos'u burada gördüğünü söyler. Fatih Sultan Mehmed, şehri feth ettikten sonra ilk cuma namazını burada kılmış olduğundan kiliseye **Yeni Cumağa Camii**, mahalleye de **Yenicumağa mahallesi** adları verilmiştir. Kuzgun-dere üzerinde olup Hıdırellez denilen küçük S. Georg rum kilisesi buraya yakındır. Hıristiyanlar kadar müslümanların da rağbet ettikleri bu ayazmalı kilisenin gününde bütün şehir oraya dökülür.

Kalenin iki tarafında da varoşlar ve iki meydan vardır. Batı taraftaki, **Kabak meydanı**, doğudaki de 278 kadem uzunluğunda ve 180 kadem genişliğinde olan **Gâvur meydanı**'dır. Eski devirde ipodrom olan bu meydanlarda şimdi de paşalar bazen at oyunları yaparlar. Bu güzel meydanın etrafında ev ve dükkânlar, doğu tarafında büyük câmi ve çeşme, güneyinde de meyve bahçeleri ile bir hizada sıralanmış ermeni evleri vardır. Yukarı tarafta, Boztepe'nin eteğinde de vaktiyle dervişlerin oturduğu Tekke mahallesi vardır.

Hacı Abdullah Paşa, bizim zamanımızda bu meydanın ortasında dört eski mermer sütûn üzerinde güzel bir şadırvan yaptırdı, fakat son harb esnasında Moskofların oraya attıkları toplarla tahrib edildi ve meydan âdî bir yer olarak kaldı.

Batı varoşunda, türk ve rumlarla meskûn **Sotğa** ve **Faroz mahalleleri** vardır. Doğu taraftaki ise, çarşıları, hanları, hamamları, namlı câmileri ile geniş ve muntazam bir yer olup «şehir» olarak adlandırılmıştır. Eski bir kilise olan

Çarşı camii, çarşı içindedir ve yanında dörtköşe bir bina vardır. Kal'ede ikâmet edemeyen hıristiyanlar ve birçok türk, kale'den Çömlekçi mahallesine ve Boztepe'ye kadar uzanan bu kısımda otururlar. Bu varoşun denize kadar uzanan ucunda **Kanita**, kemer şeklinde bir kayadan dolayı **Kemer kaya** denilen ve tuzlu bir çeşme bulunan **Tuzluçeşme** adlı mahallelerde rumlar oturur.

Eski devirde, Trabzon'un ileri gelenleri yılın her günü için birer kilise yaptırmış olup, yalnız Trabzon şehrinde 365 kilise bulunmuştur. Şimdi rumların elinde, yalnız yedisi mühim olmak üzere ancak yirmidört kilise kalmıştır. Bunlardan başka bâzı manastır, misafirhane ve yıkık mescitler de mevcuttur. Ayrıca birçok evlerde de hususî şapeller vardır. Söylendiğine göre, rum ileri gelenleri birbiriyle dargın olduklarından, kiliseye gitmemek için evlerinde şapeller yaptılar. Bu dargınlık bugün de aralarında mevcuttur. Rum piskoposunun makamı, **Tuzlu çeşme** mahallesinde **Ay Gõrgõn** kilisesi olup, makam binası orada deniz kıyısındaki kayanın üzerinde yapılmıştır. Son gürcü kralının mezarı ve başlıca rum mektepleri de oradadır. Trabzon rum piskoposu **Ekzarkhis** mevkiindedir ve Kolhis piskoposları gibi et yemez. Sabah ve akşam, âyin başlangıcından evvel, rum ve ermeni kiliseleri, halkı dâvet etmek üzere çan çalarlar, müslümanlar da namaz vaktinin yaklaştığını çarşıda dolaşan bir adamla halka duyururlar.

Fermanlarda, şehir mahalleleri başlıca kiliselerin adı ile **Ay Gõrgõr**, **Ay Yorgi**, **Hıristos**, **Ay Kiryaki**, **Ay Vasil**, **Farez**, **Sotk** a mahalleleri olarak yedi mahalleye ayrılmıştır. Bunlardan ayrı olarak **Çömlekçi** ve **Ay Filippo** mahalleri şehrin doğu ucundadır. **Ay Vasili** kilisesi, dokuz arşın yüksekliğinde ve dokuz karış kalınlığında dört büyük mermer sütünün üzerinde yüksek bir binadır. 1339 sene evvel imparator İustinianos zamanında yapılmış olan kilisenin kadınlara mahsus kapısının üzerinde şu kitabe vardır :

ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΦΛ. ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ
ΕΥΣΕΒΗΣ ΝΙΚΗΤΗΣ ΤΡΟΠΑΙΟΥΧΟΣ
ΜΕΓΙΣΤΟΣ ΑΕΙΣΕΒΑΣΤΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΠΑΡΕΣΧΕΤΟ
ΙΝΔ. ΑΙΤΟΥΣ ΥΠ.

Dindar, muzaffer, daimî sebastos
ogüst otokrat imparator Fl. İustinianos
İutf etti.
Sene 480 İndiction

Aynı mahallede, deniz ile kalenin karşısında yüksek bir mevkide bulunan Ste. Anna kilisesi de eski fakat bozulmuş bir haldedir. Kapı üzerinde, karatlı kadın ve çeşitli garip şekilleri görülen bozulmuş kabartmalı bir taş vardır. Putperestlik alâmetlerine benzeyen kabartmaları havi bu taşın o devre âid bir tapı-

naktan kalmış ve buraya konulmuş yahut da binanın bir put tapınağı olup kiliseye çevrilmiş olması tahmin edilebilir.

Râhibeler manastırı şehrin güney ucunda Boztepe'nin eteğindedir. Rum râhibelerinin bugün de ikamet ettikleri ve ufak bir kaleye benzeyen bu manastır, yüksek bir mevkiye olduğundan her taraftan görülmektedir. Manastır kilisesi ve avlusu tamamiyle kayaların içinde oyulmuş bir bina olup, üzerinde yükselen dağdan dolayı rütübetli bir yerdir. Manastırın kaya üzerine oturtulmuş kale suru gibi metin duvarlarının içinde adı hücreler oyulmuştur. Güneyinde, Boztepe dağı tabii bir sur olmuştur. Manastırın kuzey tarafında, yazı bazen orada geçirmiş ve annesi de oraya çekilmiş olan imparator Aleksios'un yüksek ve duvarla çevrili taht yerini gördük. Kilise avlusunda, İsa tasvirinin yanında fena bir surette yazılı şu kitâbe vardır:

ΑΛΕΞΙΟΣ ΕΝ ΧΩ ΤΟ ΘΟΠΙΣΤΘΣ ΒΑΣΙΛΕΥ ΚΕ ΑΥΤΟ-
ΚΡΑΤΟΡ ΩΣ ΠΑΣΙΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ Ο ΜΕΓΑΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑ ΧΥ ΧΑΡΙΤΙ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΗ ΔΕΣΠΗΤΑ ΚΕ ΑΥ-
ΤΟΚΡΑΤΡΗΣΑ ΠΑΣΙΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ
ΗΡΙΝΗ ΧΥ ΧΑΡΙΤΙ ΜΗΤΗΡ ΔΕ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΥ ΒΑΣΙ-
ΛΕΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΟΜΝΙΝΟΥ

Hazret-i İsa'nın sayesinde bütün Şark'ın otokrat
imparatoru büyük Komnenos Aleksios.

Hazret-i İsa'nın lutfu ile bütün Şark'ın otokrat
dindar kraliçesi Theodora.

Hazret-i İsa'nın lutfu ile dindar büyük kiral
Aleksios Komnenos'un annesi kraliçe İrini.

Türklerle meskûn Boztepe mahallesi manastırın aşağısındadır. Şehrin güneyindeki bu son mahallede dükkânlar ve **Tavanlı** denilen büyük bir câmi vardır. Bunun aşağısında, ufak meydanın etrafında, bir câmi ile Greklerden kalmış bir mektebi bulunan **Zeytinlik** mahallesi vardır ki buradan Tekke mahallesine gidilir. Manastırın batı tarafında, yeşillik ve güzel bahçeler bulunan **Göl çayırı** vardır.

Bedesten, çarşı içinde dörtköşe ve yüksek eski bir yapıdır. Dört cenahında birbirine karşı dört demir kapısı vardır. Orta yerde bulunan iyi su kuyusu, dört tarafa uzanan yolların birleştiği noktadır. Doğu kapısının üzerinde bulunan bozuk yazıların Cenovalılara âid olduğunu söyledilerse de bunu tahkik etmek mümkün olmadı. Yapı yüksektir ve önce dört sütûna oturtulmuş ikinci bir katı da varmış fakat yangından sonra dükkânlar tek katlı olarak yapılmıştır.

Gümrük binası da, deniz üzerinde iki katlı ve taş merdivenli yüksek bir yapıdır. Bunun yanında, kezâ iki katlı ve kârgir bir han vardır. Yakında bir binanın içinde eski devirlerden kalma bir dikilitaş varsa da, üzerinde hiçbir yazı gör-

medik. Çarşı içinde bulunan eski, kemerli ve iki katlı Taş-han da meşhur bir binadır. Eskiden burada, İnanla iş yapan zengin ermeni tacirleri otururlardı fakat şimdi türk tüccarlar otururlar. Müftü-hanı, ve hamamı, Yalı-hanı, Paşa hamamı, Dabahane-camii v.s. gibi başka büyük binalar da vardır. Eski binalara ait olup ötede beride yerlere düşmüş bazı somaki sütünlara da rastlanır.

Trabzon'da, Aleksios zamanında yapılmış Asduadzadzin, Çarhapan, Surp Ohannes adlarını taşıyan dört ermeni kilisesi vardır.

Asduadzadzin kilisesinin beş mihrabı, çankulesi ve kalın bir duvarla çevrili avlusu vardır. Şehrin zaptı esnasında yıkılan kilise kubbesi bu kalın duvarlara oturtulmuş olsa gerek. Yıkılan tavan bilâhere, ihtimal Yavuz Sultan Selim zamanında, kalm merteklerle yapılmıştır. Çankulesi, medhal kısmının (narthex) kubbeleri üzerinde oturtulmuştur. Narthex'de Surp Hagop adlı mihrabın üzerindeki kitâbe, onun, Ağrişin tarafından 1414 senesinde yapılmış olduğunu gösterir. Aynı tarihli başka bir kitâbe de aynı yerdeki diğer bir mihrab için yazılıdır. Asıl kilise inşasına âid kitâbe yoktur ve yalnız çankulesinin arka tarafında Koca Stepan'ın soyundan olan Haçeres ve Melik Ohannes adları ile 1429 tarihini ihtiva eden bir kitâbe vardır.

Kilisenin etrafı geniş bir mezarlıktır, fakat batı tarafında büyük bir kısmı alınmış ve evler yapılmıştır. Kilisenin büyük kuyusu bundan dolayı bir evin içinde kalmış bulunuyor. O zamanın âdetine göre, bir kilise yapıldığı zaman önce bir kuyu açıldığı için bütün kiliselerin de birer kuyusu vardır. Mezarlığın içinde, batı tarafta bulunan bir şapelde ermenice yazılar varsa da bozulmuş olduğundan okunamıyor. Kiliseye yakın bir evde, içi kömürle dolu bir taş mezar bulundu ki bunun putperestlik devrinden kalmış, kömürün de yakılmış bir insan cesedine âid olduğu zannedilir.

Kilisenin, biri kuzey, diğeri de güney tarafta olmak üzere iki kapısı vardır. Kuzey kapısının yanında yüz senelik bir yazı ile bir şehid mezarı vardır. Güney kapısı kadınlara mahsus olup galeriye açılır. Cümle kapısı yolun üzerindedir, karşısında kilise evi ve 1818'de yeni yaptırdığımız mektep vardır. (2)

Çarhapan kilisesi İsa'nın namına yapılmış, fakat yapıldığı vakit tepeden aşağıya düşen bir adam sapasağlam kalmış olduğu için Çarhapan yani «fenalığı engelleyen» olarak adlandırılmıştır. Kilisenin üç mihrabı ve yüksek bir çankulesi vardır. Asıl kilise, narthex'ten ve kadınlara mahsus kısımdan kalın bir duvarla ayrılmış olduğundan metin bir hâdedir. Mihrabın arka tarafındaki kitâbeye göre, kilise, Koca Şemsedli tarafından 1431 senesinde yapılmıştır.

Kilisenin önünde geniş bir mezarlık vardı, fakat bir kısmı İskender Paşa'nın açtığı yola verilmiştir. Kilise avlusunda, üzerinde haç şekilleri ve atlı bir azizin

2 — Bu kilise ve mektep, ermeni katolik cemaatına âiddi.

tasviri hakkedilmiştir, fakat bu esasen bozulmuş şekillerin içinde hiç bir yazı görmedik. Kilise yapılmadan önce burada ayin yapıldığına göre, aynı şapel daha eski bir şey olsa gerek.

Surp Oksent kilisesine türkler Sulumanastır derler. Kilise ufak olmakla beraber üç mihrablıdır ve çok rağbet gören meşhur bir Meryemana tasviri vardır. Eskiden Bıjşkyanların evi (3) olan denize nâzır büyük bir bina şimdi murahhas makamı olmuştur.

Surp Ohannes kilisesi, dar bir mezarlığı, avlusu ve yıkık çankulesi ile çarşıya yakın ufak bir mâbeddir. Kapı üzerindeki tezyinat arasında ermenice yazılar vardır. Avlusunda ermeni ve rum evleri bulunduğundan, kilisenin önce rumlara âid olduğu rivâyet edilir.

Köylerde de **Haçdur** denilen ufak mescitler vardır. Köy halkı Hamşen'den (Hemşin), şehirdekiler de Ani'den gelmiş olup lehçeleri arasında büyük fark vardır. Şehir içinde de daha evvel Hamşen'den gelmiş aileler vardır ve bunlar, Divan kayıtlarında görüldüğü gibi, padişahın mumunu kendileri verirler. Şehirdeki Hamşenliler 200 evden fazla değildir, fakat kurnaz ve cenkci adamlar olup hepsi de Derebeyi'nin askerleri olan köylüler 500 evden fazladır.

Amenapırgiç manastırı, surla çevrili hücreleri ve galerisi ile, şehirden bir saat uzak, doğu tarafta bir tepenin üzerinde metin bir binadır. Manastır kilisesi, nart-hex ile beraber üç şapelden ibarettir. Bunlardan Asduadzadzin adını taşıyan, batı tarafta dörtköşe güzel bir yapıdır. Surp Ohannes adını taşıyan ikincisi, bahçesi ile beraber doğu taraftadır. Surp Yerortutyun (Ekanim-i Selâse) adlı üçüncü şapel de batı tarafta çankulesinin içinde olup yüksek bir mevkidedir. Üst kısmının bir parçası henüz mevcut olan çankulesinin üzerindeki kitâbede, onun Koca Bağdasar, alttaki hücrenin de keşiş Asduadzadur tarafından tamir edildiği yazılıdır.

Manastırı, şarktan gelmiş olduğu için **Şemsedli** lakabını taşıyan Koca Stepan yaptırmıştır. Bu ad, fermanlarda «Trabzun ve tevabı ermenyan manastır Şemsedlisi» olarak yazılıdır. Manastırın ilk fermanı Sultan Beyazıd II tarafından verilmiştir. Sultan Selim, adet olduğu vaçhile, şehzadeligi zamanında Trabzonda bulunduğu sırada Şemsedin'in oğlunun ricası üzerine, manastırın yıkılmış kısımlarının tâmirine izin verilmesini babasına yazmıştır.

Manastır kilisesinin kapısı üzerinde mevcut kitâbede, kilise ve manastırın imparator Aleksios zamanında 1424 senesinde Koca Stepanos tarafından yapılmış olduğu yazılıdır. Kutsal telakki edilen ve Lusağpür (Nurlu Pınar) denilen çeşmenin yanında vaktiyle ziyaretçilere mahsus bir ev bulunduğu ve yapılan muhtelif tamirleri, manastırın hâtıra defterinde 1689 tarihli olarak ka-

yıtlıdır. Manastır topraklarının bir vakit şehrin ucunda bulunan Ay Filippos'a kadar uzanmış olduğu fermanlarda gösterilmektedir.

Manastırdan aşağı, şehir tarafında, orada bulunan kilisenin adı ile **Ay Mam**, yani Aziz Mamas denilen bir ermeni mahallesi vardı. Kalıntıları tepe üzerinde görülen aynı kilisenin altından manastır kilisesinin mihrabının altına kadar uzanan bir yeraltı geçidinin bulunduğu rivayet edilir.

Manastırın hatıra defterinde kayıtlı rahiblerin adları ve verdikleri paranın neviden, Trabzon ermenilerinin Ani şehrinden başka İran'dan da hicret etmiş adamlar oldukları anlaşılmaktadır.

Çömlekçi mahallesi şehrin doğu ucunda olup rum çömlekçilerle meskûndur. Eskiden burada ermeniler de otururdu. Dağın diğer tarafında bulunan **Ay Filippo** mahallesinde bulunup eskiden rumların piskoposluk kilisesi olan kilise, câmiye çevrilmiştir. Caminin yanında iyi bir suyu olan çeşme, 1500 senelik kitâbesine göre o zamanki piskoposun kızı tarafından yaptırılmıştır. Bu çeşmenin nezareti, fermanla, eskiden orada oturan ermeniere tevdi edilmişti. Bu mahallenin yukarısında vaktiyle Eleusa'ya kadar meskûn olan **Hacı Osman** sokağı vardır. Bu sokakta eskiden mevcut sıra sıra dükkânların kalıntıları görülür. Yakınında bir tarlanın içinde bulunan dörtköşe bir harabenin eski bir hamam olduğu söylenir. Görünüşe göre, şehir, eskiden, Dios ve Herakles tapınaklarının bulunduğu çaya kadar yayılmış olsa gerek. Yazlık liman, Çömlekçi mahallesinin önündedir. Geniş ve açık bir yer olan liman sığ olduğu için yalnız yaz aylarında kullanılır.

Üçüncüoğlu Ahmed Paşa'nın 1740 senesinde yaptırdığı surla çevrili, yüksek ve güzel manzaralı saray, batı taraftaki yüksek kayanın üzerindedir. Kuzey ve güney cepheleri ile iki kısma ayrılmış ve alttan tepeye kadar çok metin bir destek duvarın üzerine oturtulmuş iki katlı sarayın önünde geniş bir meydan ve bahçe vardır. Saray doğudan Lazistan'a, batıdan Yoros'a, kuzeyden de denize nazır bir mevkidedir. Doğu tarfta bulunan saray kapısının kubbeli kârgir müştemilatı, dışında da harâbeler vardır. Moskofların kuzey tarafına yaptıkları bombardıman neticesinde sarayın birçok yerleri şimdi yıkılmış bir haldedir.

Sarayın önünde deniz taşlık olduğundan, Paşa batı rüzgârını keserek limanın emniyetini sağlamak üzere orasını doldurmak niyetinde idi, fakat buna vakit bulamadı. Doğu tarafta, çayın ötesinde, **Kupsi burnu** denilen yerde St. Atanas kilisesinin kalıntısını gördük.

Eskiden Frenkler ikamet ettikleri için **Frenk mahallesi** adını taşıyan bu yere şimdi **Güzeli saray** denir. Bu Semtte oturan frenkler, manastır kayıtlarında görüldüğü gibi, zamanla ermenilere karışmış, fakat adlarını «frenkoğlu» olarak muhafaza etmişlerdir.

Boztepe, Trabzon'un hemen güneyinde yüksek bir tepe olduğundan, güney rüzgârını keser, aksi halde şehrin havası çok fena olurdu. Yeşillik ve güzel man-

zaralı bir tepe olan Boztepe'de **Ahremen dede** adlı bir mescit vardır. Diğer bir mescit daha vardır ki, rivayete göre, burada kayaların içinde oyulmuş ve Kır-batal'a inen garip bir yol varmış. Dağda o kadar çok çakal vardır ki geceleri ulumaları her taraftan duyulur. Kayaların içinde oyulmuş olan **Kırbatal** şapeli, dağın doğu ucunda Eleusa'nın karşısına düşer. Şapelin içinde ikonlar ve bir de ayazma vardır, fakat oraya büyük müşkülâtle çıkılır. Aşağıda, kayanın içinde oyulmuş diğer bir şapel de vardır ki S. Sava kilisesi burada idi. Şapellere ve bazı harâbelere bakarak dağın bu geniş düzlüğünde vaktiyle meşhur bir rum manastırının bulunmuş olması tahmin edilebilir.

Eleusa bir burundur. Burada, kayalık bir tepenin üzerinde Panaya adlı bir kilisenin kalıntıları vardır. Bunun kuzey tarafında yarısı yerinde mevcut bir kapı kemerinin önünde denize kadar inen bir merdiven vardır. Buraya ufak gemiler yanaşmış. Hekimoğlu Ali Paşa, alt tarafta köylüler için bir yol yaptırdığı vakit kilise yolu bozuldu. Günümüzde, bu yerde iri kemiklerle dolu bir mezar bulundu. Çaya kadar uzanan siyah kumluk buradan başlar.

Değirmenderesi (grekçesi **Piksidis**, yani şimşir), Gümüşhane'nin yakınından gelen orta büyüklükte bir çaydır. Vaktiyle burada çok şimşir varmış. Çayın üzerinde beş gözlü yüksek ve büyük bir kârgir köprü vardır. Alabalığı, sazan ve başka çeşit balıklar bulunan bu çay bazan taşarak tahribata sebep olur. Çayın yukarı tarafında, sedlerle hızla akıtılan su, değirmenleri işletir. Bundan dolayıdır ki çaya Değirmen deresi adı verilmiştir.

Arrianos, İsos ırmağı olarak zikr ettiği bu yerde bazı bina ve tapınaklar gördüğünü söyler. Çay çok hızlı aktığı için sahil taş ve kumla dolar. Daha yukarıda, yerden köpürerek fıskıran **Gulgısu** vardır. Cahil halk bunu bir mucize sanarak oraya dua etmeğe giderdi. Bunun yukarısında bulunan Deliklitaş'da, çayın suyunu şehre akıtmak için dağ bir taraftan öbür tarafa kadar delinmiştir. Yay şeklinde muntazam bir oyuk olan bu su yolu, İustinianos'tan çok daha evvel yapılmış olsa gerek, çünkü adı geçen imparator Kule tarafından şehre su getirmiştir.

Ermeni müellifi Lastivert'li Aristakes'in anlattığına göre (4), Ermeni katolikosu Petros, Bağratuni kralı Ohannes'in emriyle 1022 senesinde, imparator Vasil ile görüşmek üzere Trabzon'a geldiğinde, Noel yortusu esnasında bu suyun kenarında âyin yapmıştır. Katolikos, imparatorun emriyle suyu Ermeni âyini usûlü ile taktis ettiği vakit çayın akışı durmuş ve suyun üzerinde hârikulâde bir ziya parlamıştır. Bundan dolayı, aynı katolikos tarihte «nehir çeviren» lakabı ile anılır. Âyin esnasında çaya atılmış olan altın haç tarihî bir hatıra olarak muhafaza edilmiş olup bize gösterildi. Adı geçen katolikos'un manastırda kalmış

olduğu söylendiğine göre, bu manastır o zaman ufak bir yapı olsa gerek. Dört-yüz sene sonra, kitâbesinde okunduğu veçhile, Koca Stepannos manastırını satın almış ve ermeni râhiplerine vermiştir.

Eski devirde, Ksenofon onbin askeri ile beraber bu çayın kenarında bir ay kalmış ve Dios tapınağında ahdini yerine getirdikten sonra gitmiştir. Burada toprak altından çıkarılmış som altından ufak bir heykel gördük. Çıplak ve kanatlı güzel bir oğlanı temsil eden ve ayaklarının altında bir kaidenin izi belli olan bu heykel Baküs, Apolo veya Kupidon'a aid olsa gerek.

Trabzon'un şimdiki büyük limanı Çömlekçi'dir. Kanıda, Tuzluçesme, Taşdirek, Kemerkaya, Mumhaneönü ve kalenin önünde Moloz da küçük limanlardır. Limanlar her türlü ihracat ve idhalat ile çok faal bir vaziyettedir. Kara yolu ile en çok yapılan ihracat, Halep, Şam, Bağdad ve Hindistan'a kadar sevk edilen kenevir üzerinde olur. İstanbul'a ve Rusya'ya da şarab, tütün ve fındık sevk edilir.

Hoşoğlan veya **Ağaçbaşı**, Boztepe'nin güneyinde şehrin sınır noktası sayılır. Karadan şehre gelen bütün yolcular buradaki dağ geçidinden geçmeğe mecbur olup, paşanın memurları yolcuların kâğıtlarına burada bakarlar. Aynı yerde bulunan **Hoşoğlan** çayının adına dair mevcut bir rivâyete göre, Sultan Mehmed orada idam ettirdiği güzel bir gencin mâsumiyetini anlayınca «Vah hoş oğlan» demiştir.

Meryemana, Hoşoğlan'ın yukarısında, Trabzon ve Gümüşhane arasında meşhur bir rum manastırır. Dağın ucunda kayaların içinde yapılmış bu eski binaya, şakilerden sakınmak için yukarı kaldırılan çok dar bir merdivenle çıkılır. Manastır kilisesi râğbet gören bir ziyatgâhdır ve müslümanlar da ziyaret ederek mum gönderirler. Kilisede mevcut direk gibi uzun ve kalın iki mum için Sultan Murad'ın hibesi olduğunu söylerler. Rivâyete göre, adı geçen padişah oradan geçerken, Bağdat seferinden muzaffer olarak döndüğü takdirde kiliseyi altınla kaplıyacağını ahd etmiş, fakat keşişler kurşunla kaplanmasını rica etmişler, padişah da o büyük mumları göndermiştir. Aynı manastırın yakınında başka iki manastır daha vardır.

Trabzon çok eski devirlerde muhteşem ve çok nüfuslu bir şehir olmuştur. Sultan Ahmed zamanında 18,000 hane vardı, fakat şimdi bunun yarısı ancak mevcuttur (5). Şirak'lı Anania'nın anlattığına göre, filozof Tükikos zamanında Trabzon'dan meşhur adamlar çıkmıştır. Trabzonlu Georg ve kardinal Besarion,

5 — İnciciyan'a nazaran (s. 387), Trabzon'un nüfusu, 500'u ermenilere, 1500'u rumlara ve 6000'i türklere âid olmak üzere, 8000 hânedan ibaretti. Müellif, Trabzon'dan ayrılmış halkın büyük bir kısmının Galata'da yerleşmiş olduğunu söyler.

XV asırda yetişen parlak simalardır. Bunlardan retorik ve felsefe hocası olan Georg, bilâhère papa V. Nikola'nın sekreteri olmuştur. İlmî eserleri ile malûm kardinal Besarion kendi meşhur kütüphanesini Venedik devletine vasiyet etmişti. Önce Nicea (İznik) piskoposu olan bu âlim kardinal, kilise ıslahatı için imparator İoannes Paleologos tarafından Roma'ya gönderilmiş olup Floransa meclisine iştirak etmiş, âkılâne hareketini gören papa Eugenios kendisini İstanbul patriği tâyin etmiş, 1439'da da kardinal payesini vermiştir. Kardinal Besarion 1472 senesinde ölmemiş olsaydı papa seçilecekti.

Trabzon halkı, arasında eski zamanların ihtişamı içinde olmamakla beraber, bugün de, meşhur ve âlim adamlar çıkmaktadır. Buna misal olarak da, çok zeki bir zat olan Şâkir Paşa, Muriz beyler, bizim rahiplerden P. H. Sarkisyan'ı (6) v.s. zikredebiliriz.

Havari Petros'un, «cümle Pontoslular»a hitap ettiği nâmesine göre, kendisinin Antakya makamı kurduktan sonra Pontos'a gelerek Trabzon'a kadar vaaz etmiş olması muhtemeldir (7).

GÜMÜŞHANE, Trabzon'dan bir günlük yol uzakta olduğu halde Pontos'un bir kısmını teşkil eder. Bu dağlık yerde çok maden bulunduğu için ona bu ad verilmiştir. Filvâkı, şehrin yakınında muazzam maden çukurları vardır. Çayın yanında zengin bir maden bulundu ise de, çayın suları içine akmış olduğundan işletilemedi (8). Dağın eteğinde kurulmuş olan şehrin nüfusu 1600 evden ibarettir. Ermeniler 200 evden fazla olup Surp Asduadzadzin adlı bir kiliseye ve murahasları (ruhanî reisleri) orada oturur. Rumlar, en çok, sayısı altmışa kadar yükselen köylerde oturur (9). Rumların içinde Gromtsi denilen bir Zümre vardır ki bunlar yarı hıristiyan yarı müslüman olup kalben tam bir hıristiyan gibi ibâdet ederler, zahiren de bir müslüman gibi hareket eder ve icabında namaz kılarlar. Nesilden nesle hiç değişmeyen bu adamların imamları da kendileri gibidir.

6 — Yani, Venedik Mekhitarist râhiplerinden.

7 — Trabzon'a ait keza bak: bu faslın sonundaki İLAVE'ye.

8 — İnciciyan, bu mâden ocağının suyu pek çok zahmet ve masrafla boşaltıldıktan sonra, çıkarılan altının ancak yapılan masrafı karşıladığından ocağın terk edildiğini, bilâhère, III. Mustafa zamanında Fransa'dan hususî âletler getirilmişse de ocağın kendi zamanında yine terk edilmiş vaziyette olduğunu söyler (s. 398).

9 — İnciciyan da, Gümüşhane'nin 60 kadar köyü bulunduğunu söyler ve başlıca köyler olarak Tembada, Emirler, Kharava, Mukena, Khakaba, Artasa ve Stavri adları taşıyanlarını zikreder (s. 399).

Gümüşhane ırmağı dağın altından çıkarak ufak bir çay ile birleştikten sonra Sürmene'de denize dökülür. Irmağın iki tarafında, dört saatlık bir mesafeye uzanan güzel bahçeler vardır. Güney taraftaki bahçeler Sorda bahçesi'ne, kuzeydekiler de Horoş'a kadar uzanır. İrmaktan «sarı» denilen balık çıkar. Burada yetişen çeşitli armutların başlıcası **haci hamza armudu**'dur. Gümüşhane elması da nefistir, uzak yerlere kadar sevk edilir ve büyük ticaret yapılır.

KOVATA, Çömlekçi'nin altı mil uzağında yazlık bir limandır. Burada köyler, bir çay ve muhtelif yerlerde eski kiliseler vardır (10). Trabzon gemileri yazın bu limana yanaşır ve buranın meşhur fıncığı ile yüklenir. Şana ırmağı buraya yakındır.

SÜRMENE, Kovata'nın onsekiz mil uzağında çok iyi bir liman olup kışın birçok gemi buraya sığır. Su temiz olduğundan burada gemiler, kendilerini kemiren ufak kurtlardan masûn kalır. Yukarı tarafta, Ay Vasil adlı bir kilise ve yıkık bir kale gördük. Of'un sınırını teşkil eden Mahona ırmağı buradadır. Bu taraflarda rumlara aid oniki eski kilise, harebeler ve kırk hane rum vardır. Hepsi de rum ve ermeni muhtedisi olan Sürmeneliler haydut insanlardır. Ermeniler Hamşin'den gelmiş olup, bugüne kadar ermenice konuşurlar, ermeni lakaplarını da muhafaza etmişlerdir. İçlerinde hristiyan ibadetlerini bilen, haça hürmet eden ve kiliselere gizlice iane veren ihtiyarlar mevcuttur. Şehrin yukarı tarafında birkaç ermeni hristiyan evi vardır. Sayısı altmışaltıya balığ olan köylerin ilki, Yamboli çayının yanında Arakli'dir (11).

Sürmene'den çıkan yağ meşhur olup hediye olarak İstanbul'a gönderilir. Burada her pazar günü pazar kurulur, Bayburt'tan da büyük miktarda buğday getirilir. Sürmene'den pamuk ipliği, kenevir ve yunusbalığı yağı çıkar. Lazistan'a kadar olan yerlerde kandilyağı olarak kullanılan bu yağ, Sürmene'nin bir ticaret kaynağı olmuştur.

OF (Arrianos'a nazaran **Ofis** yâni, dolambaçlı yollarından dolayı **yılan**),

10 — Feruhan Bey, Yomura dahi denilen Kovata ve köylerinin çoğu türk, kalanın da rum ve ermeni olmak üzere 6000 hanelik bir nüfusa mâlik olduğunu; ermenilerin 310 hanelik 2340 kişiden ibaret olduğunu ve ençok Stefanos, Şana, Samaruksa, Kalafka ve Uz adlı köylerde oturduklarını söyler (s. 246).

11 — Feruhan Bey, 60 köyden ibaret olan Sürmene'nin 6970'i türklere, 1000'i rumlara, 30'u da ermenilere âid olmak üzere 8000 hanesi bulunduğunu, halkın, çoğu ermeni olmak üzere 1715 senesinde müslümanlığı kabul ettiğini ve çoğunun bugün de halâ ermenice konuştuklarını söyler (s. 248).

Sürmene'nin onsekiz mil uzağındadır. Burası, Bayburt'a kadar **Çengelistan** denilen sarp dağlık bir yerdir. Limanı uygunsuzdur ve gemiler Solaklı, Ortapazar, Eskipazar ve Aspet denilen yerlerde duraklar. Arrianos'un Kalos (yâni iyi ırmak) olarak zikrettiği Ofderesi veya Kalapotama, buranın zikre şayan yerlerindedir. Bundan başka, Fıçıburnu denilen taşlık bir burun da vardır. Solaklı önünde, denize yakın kuleli eski bir kale gördük. Of yolları o kadar dolambaçlıdır ki rehbersiz içeri girmek mümkün değildir. Binlerce adam bile çıkmaz yolların içinde kaybolur. Nitekim Hacı Ali Paşa onbin kişi ile gittiği hâlde, bir şey yapamamıştı. Of'da güzel ovalar, binalar ve eski kiliseler vardır.

Kaldi menşeli kurnaz adamlar olan Of halkının vaktiyle 80,000 haneden ibaret olduğunu söylenirse de, halen yalnız yirmibin ev vardır (12). Bunlar, hıristiyanlıktan dönme kurnaz adamlar olup ekseriya rumca konuşurlar. Türklerin içinde zeki ve okumuş insanlar vardır. Oflular, sahte para basacak kadar mâhir insanlardır. Türk fütûhatından sonra, halk, müslümanlığı gönül rızası ile kabul etmiş olduğu için **imdad-ı hezariye** namı ile az bir vergi öder. Oflularda kan dâvası o kadar yayılmış bir âdettir ki erkekler dışarıda görülmekten sakınır ve ihtiyarlığa kadar evden dışarı çıkmayanlar bile vardır. Bundan dolayı yalnız kadınlar işe gidip çalışırlar. Bu vaziyete rağmen, birbirine karşı kin besleyen bu adamlar, dış düşmana karşı kardeş gibi birleşerek savaşırlar, sonra da tekrar birbirinden sakınarak evlerine kapanırlar.

Arrianos Of'un ötesinde **Kolkya**, berisinde de **Tianiki** adlarını zikr eder.

RİZE (eski adı Rizos), Of'un yirmüiki mil uzağında ufak bir şehirdir. Limanı ve tepe üzerindeki ev ve dükkânları ile eski bir kalesi vardır. Vaktiyle Rize'nin Roşi mahallesinde oturan iranlı ermenilerin muhteşem bir kiliseleri vardı ki burada yazılan bir âyin kitabında Rize için başkent denilmiştir.

Arrianos'un Rizeırmağı'nı **İrizios** adı ile zikr ettiği, eskiden burada pirinç yetiştirildiğinden ileri gelmiş olsa gerek. Namı br ırmak olup küçük gemilerin girdiği Askaros, üç mil ötededir. Irmağı Apsaros adı ile zikr eden eski müellifler, burada Azipa adlı bir şehir gösterirler.

Rize'de güzel limon ve portakal bahçeleri vardır. Burada yetişen ince ve çok iyi cins kenevir de her yerde tanınmıştır (13).

12 — İnciciyan'a göre, Of'un muhtelif yerlere dağılan ahâlisinin mühim bir kısmı İstanbul'da yerleşmiş olup ekseriyetle urgancılıkla meşguldür. Of'daki hıristiyanlar ortodoks mezhebine merbuttur, müslümanlar da rumca konuşurlar (s. 393). Feruhan Bey ise, Of nüfusunun 11.000 türkten ibaret olduğunu söyler (s. 250).

Yerliler batıl itikadlara o derece tâbi insanlardır ki dev ve peri korkusundan akşam olunca evlerine çekilir ve geceleyin asla dışarı çıkmazlar. Rize'de Tuzcuoğlu'nun muazzam bir sarayı vardı. Bir kıral gibi kuvvetli ve nüfuz sahibi bir vali olan Tuzcuoğlu, bizim zamanımızda idam edildi (14).

Rize'ye iki saatlik mesafede, yukarıda Adaköy dağı üzerinde delikli taşlar vardır. Yerliler, eskiden gemilerin onlara bağlandığını söylediler. Yukarı kısımda, eski bir kiliseden çevrilmiş bir câmi vardır. Rize'nin yakınında Kalecik, daha ötede de lazlarla meskûn olup bir ırmağın ve eski bir kilisenin bulunduğu Mapavri kasabası vardır. Denizin yakınında, dörtköşe kalın kapılarla eski kuleler mevcuttur. Vaktiyle Abazalar kayıklarla buralara baskın yaptıkları için Osmanlı devrinde onlara karşı bu kuleler yapılmıştır.

KEMER, Rize'nin dokuz mil uzağında, denizin içinde, delinmiş bir kaya olup içinden ufak taşlar geçer. Burası, Batlama kalesine kadar uzanan Trabzon vilayetinin sınırındır, şimdi ise, Lazistan'ın asıl sınırı telâkki edilir. Kâtip Çelebi'ye nazaran, bu mıntaka halkı, umumiyetle **Laz** denilen **Lezgiler**dir ki eski Kollihlilerden inmiş olduklarından bütün memleket Kholhis, eyalet de Kaldi adını taşırdı, fakat asıl Lezgiler Kafkas dağlarında, lazlar da kıyılarda yaşarlar. Bundan başka, onların lisan ve adetleri birbirinden çok farklıdır.

Trabzon'dan Gürcistan'a kadar uzanan ve yüksek dağlık bir yer olan Lazistan'dan iplik, balmumu, bal, tereyağ, peynir, limon, portakal ve balıkyağı çıkar. Bu taraflarda **deli bal** denilen bir nevi bal vardır ki yiyenler sarhoş olur ve çıldırırlar. Bunu zikr eden Ksenofon'un askerleri Trabzon'da aynı baldan yedikleri için sarhoş olmuş ve ancak yirmidört saat sonra ayılmışlardır.

SOĞUKSU (grekçe, aynı manada **Fsikhros**), Rize'nin otuz mil uzağında, bir çayı ve kalesi bulunan iyi bir limandır. Soğuksu burnu karşısında, bir adanın içinde, Cenovalılardan kalma ve asil sınıftan bir kızın yaptırmış olduğu rivayet edildiği için **Kızkulesi** adını taşıyan dört köşe bir kule vardır.

13 — İnciciyan'a nazaran, Rize'nin nüfusu, türk ve rum olmak üzere 500 hanedan ibarettir, 20 hane de ermeni vardır. Rize mâmûlatından **rize bezi** denilen gömleklik bez çok meşhurdur (s. 294). Feruhan Bey, Rize'nin 12000 hanelik nüfusunun 11000'in türk, kalanın rum olduğunu, ermenilerin Trabzon'a göç ettiklerini söyler (s. 250).

14 — 1817 senesinde idam edilen Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın isyanı için bk. Münir Aktepe, **Tuzcu Oğulları isyanı**, **Tarih Dergisi**, c. III, sayı 5-6, s. 21 vd.

ATİNA, altı mil uzakta olup ufak bir limanı olan meskûn bir yerdir. Burada mevcut eski bir bakır kapı bakiyesi, vaktiyle yere ismini veren ilâhe Atenas tapınağının burada olmasına göre, putperestlik devrine âit olmalıdır. Argonotlar buraya geldikleri vakit, kasabaya Atina şehrinin adını vermek istememiş ve **Atuna** veya **Adienos** olarak adlandırmışlardır. Buradaki halk, mâhir satıcılar olup esir ticareti ile meşgul lazlardır (15). Yer yer hıristiyanlık devrine ait kalıntılar da vardır.

ESKİ TRABZON, Atina'ya yakın masa şeklinde taşlık bir düzlük olup uzaktan yuvarlak bir kaleye benzer. Rivâyete göre, Trabzon şehrini önce burada kurmak istemişler, fakat havanın fenalığı için terk etmişlerdir. Müslümanlar arasında mevcut bir efsâneye göre, ustalar burada çalışırken kendilerini birden Trabzon'da bulmuşlar ve şehrin temellerini orada atmışlardır.

Yakından akan **Fırtına deresi** büyük bir gürültü ile denize dökülür. Arrianos burada Galatia ve Britanis adlı iki ırmak gösterir.

HAMŞEN veya **Hamamaşen**, (Hemşin) bir günlük yol yukarıda, Barkal dağı'nın yanında muhtelif köylerden ibarettir. Burada mevcut eski bir manastırın içinde hârikulâde büyük bir kazan ve dağın içinde oyulmuş olup Fırtına deresine ulaşan garip bir yol bulunur. Hamşen'de Elovit ve Haçevan adlı iki çay, çeşitli ağaçlar ve ermenice adlı muhtelif nebatla dolu muazzam ormanlar vardır. Burada kalın şimşir yetişir ve halk padişaha senede ikibin okka balmumu verir.

Hamşen'i teşkil eden köylerin başlıcası olan Baş-Hamşen'in içinden bir ırmak akar, dağın tepesinde ufak bir kale vardır. Bu dağa o kadar çok kar yağar ki yollarını devam edemeyen yolcular bazan kendilerini karın içine gömer ve günlerce bu halde kaldıktan sonra sağ sâlim dışarı çıkarlar.

Burada, gerek ermeni ve gerek müslümanların rağbet ettikleri bir ziyaretgâh olan Haçikâr adında bir manastır vardır. Manastır binasının yanında büyük bir çan bulunur. Bundan başka, orada, ziyaretgâh olarak çok rağbet edilen bir ayı mezarı vardır. Mezarın üzerinde, aynı ayının manastıra oniki sene sâdikane hizmet etmiş olduğu yazılıdır ve câhil ermeni ve müslüman halk, hayvanın ölüm yıldönümü gününde gidip dua eder.

Hamşenlilerden müslüman olanlar hıristiyanlık âdetlerini muhafaza etmiş olup, bilhassa Vartavar yortusu günü hepsi de kiliseye gider, mum yakarlar ve cedlerinin ruhu için kurban keserler. Halk cümleten ermenice konuşur. Kurşun-

15 — Feruhan Bey'e nazaran, Atina'da, cuma günleri kurulan büyük bir pazar sayesinde halk faal bir alışverişde bulunur. Laz diye adlandırılan bu bölge halkı umumiyetle Mingrel lisanını konuşur, fakat türkçe de bilirler (s. 251).

lu ve Sürmene'ye gitmiş olan Hamşenlilerden Kurşunludakiler hıristiyan kalmışlardır (16).

Banisi Hamam adlı ermeni bir prensi olan ve **Tambur** denilen Hamşen toprağının altından eski zamanlara âid silâhlar ve büyük miktarda mum çıkarıldı. Kayalığın üzerinde bulunan ve **Zilkale** denilen eski bir kalenin içinde insana şaşkınlık veren kemerli binalar ve büyük bir kule vardır. Kalenin alt ucu, tepelerin üzerinde başka kalelere ve, eski bir kilise kalıntıları bulunan Fırtına deresine kadar uzanır.

LARoz veya **Aput**, Atina'nın altı mil uzağında olup ufak bir limanı ve burnu vardır. İçinden bir çay akar. Şenle ve ufak gemilerin sığındıkları koylar olan Kalep veya Bulep ve Kafisra buraya yakındır. Arrianos, burada, yanında **Ankialos** sarayının bulunduğu **Bridonis** ırmağını zikreder.

ARKAVA, (Arkavi), ufak taşıtların durduğu ehemmiyetsiz ve basit bir yerdir. Burada bir çay akar ve dükkânlar bulunur. Beromit, Kise ve Laroz'un otuz-altı mil mesafesinde bulunan diğer ufak mevkiiler Arkava'ya yakındır. Kayıklar için çok işlek bir yer olan buradaki halk kâmilen Lazlardan ibarettir, gürcü ta-cirler de vardır.

Kâtip Çelebi'nin anlattığına göre, buradaki halk vaktiyle muhtelif mezheplere ayrılmıştı, fakat şimdi hepsi de sabit müslümandırlar. Yaşlı adamların dediklerine göre, eskiden, halkın içinde ruh ölmezliğini inkâr eden ve «insan ot gibi biter, ot gibi yiter» diyen ve dua etmeyen dinsizler varmış.

HOPA, Laroz'un kırkaltı mil mesafesinde, ufak taşıtların çok uğradığı küçük bir liman kasabasıdır. Meskûn bir yerdir ve içinden bir çay akar. Rivâyete

16 — İnciciyan'a nazaran, Hamşen ermeni halkının ağır vergiden dolayı XVII. asrın sonlarında ve XVIII. asrın ilk senelerinde, civar köylerin halkı ile beraber müslüman olmuşlarsa da bâzı köylerde hıristiyan olarak kalmış ve kiliseleri de mevcut bir kısım halk vardır. Müslüman olanlar da bugüne kadar hâlâ ermenice konuşurlar. Hamşenliler, senevi 8-18 paraya kadar ispenç denilen vergiyi öderler ve padişah sarayına senede 2000 okka balmumu verirler. Bölgenin idaresi, biri mühtedi bir ermeni olmak üzere iki ağanın elindedir.

Aynı müellife göre, Hamşen köyleri Tap (türklerce Çat), Koluna, Koşdınc, Amokta, Mezmun, Janıntnoç, Molevinç, Uskurda, Şinçiva, Kuşiva, Ortnenç, Makrevinç, Kabak, Khala, Yukarı Vija, İç Vija adlarını taşır. Eliovid ve Khevak adlı köyler daha büyük olup müslüman ve ermeni karışık halkla meskûndur (s. 396-397).

göre, padişahın suyunu beğenip **Abu İslah** adıyla adlandırdığı ırmak altı mil ötededir. Burada eski ve terk edilmiş yerler vardır.

Üç mil ötede, ırmağı ve limanı ile eskiden namlı bir yer olan **Makrakala**'da bugün lazlar oturur. Ufak bir liman olan **Ğere** buraya yakındır.

GÖNYE, Hopa'nın yirminbir mil mesafesinde bir kasabadır. İyi vaziyette bir kalesi bulunup meskûn bir yer olan Gönye'ye çok taşıt yanaşır, halkı da çoğu hıristiyanlıktan dönme lazlardan ibarettir. Sultan Ahmed para sıkıntısı içine düştüğü vakit, askerlere tevzi edilmek üzere burada deriden para bastırılmış olduğundan kaleye **Gönye** adı verilmiştir. Deri paralar halen Osmanlı hazinesinde saklıdır (17).

Eski meşhur Ankilaoş şehri burada idi. Kırıl sarayını görmüş olan Arrianos'un anlattığına göre, bu taraflardaki halk kavgacı insanlar olduklarından Pontoslu-larla çarpışarlardı ve hatta Ksenofon ile de savaşmışlardır.

Bu bölgeye umumiyetle **Lazikya**, eskiden de **Euilat** denmiştir. Bir vakit o kadar meşhur bir yer olmuştu ki İran kiralı Kavat, Lazistan'ın kendisine verilmesi için imparator İustinianos'u çok tazyik etmiş, fakat imparator asker sevk ederek bu toprakları İranlılara karşı müdafaa etmiştir. Lazistan kadınları ve hususiyetle ilerigelenlerin hatunları Amazonlar gibi cesur kadınlar olup kocalarını emirleri altına almışlardır.

COROH (Çoruh) veya **Fasis** meşhur nehri (eski adı **Fison**), Erzurum dağlarından çıkarak Artvin'in yakınında o kadar genişler ki üzerinde ufak taşıtlar işler. Batum yakınında şiddetle denize dökülen nehrin yarım mil genişliğindeki ağzı kumla dolmuş sığ bir yerdir. Kumların içinde rastlanan altın parlaklığı, suların dağlardan altın kırıntıları getirdiği zannını verir, fakat bunu tahkik edemedik. Tevrat'da bu nehirden bahsedilirken orada altın bulunduğu ve aynı memleketin altınının saf olduğu söylenir. Filvâki, bu taraftaki dağlarda Gümüşhane'ye kadar ve hususiyetle nehrin dibinde çok maden vardır.

Gönye burnunda mevcut bir taşın üzerinde muhtelif balık şekilleri görünür. Lazlar, balıkların senede bir defa ziyaretgâha gider gibi oradan geçtiklerini söylediler. Bu şekilleri yakından tetkik edemedik, fakat, her halde, kayadan damlayan suların katılaşması veya dalgaların tesiriyle meydana gelen balığa benzer

17 — Tavernier, Gönye'nin (Guni) yarısının Padişah'a, diğer yarısının da Mingreli kiralına âid olduğunu ve iki hükümdarın iyi münasebette bulduklarını, çünkü Türkiye'nin muhtaç olduğu demir ve çeliğin büyük bir kısmı Karadeniz yolu ile Mingreli'den getirilir, der. (*Les six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier*, Paris 1682, I, 275, 297).

şekiller olsa gerek. Nitekim, Trieste'deki derin bir hendeğin içinde de insan ve hayvana benzeyen böyle bir çok şekiller vardır.

BATUM, Gönye'nin dokuz mil uzağında büyük ve güzel bir liman şehridir. Limanda, suyun içinde türeyen iğne gibi ince kurtlar gemileri deler ve tahrib ederler. Arrianos, burada, **Batis** (yani derin) adlı bir nehir zikrettiği için Batum adı onun bozuk bir şekli olsa gerek. Burada yıkılmış eski kiliseler olup, halkı da hıristiyanlıktan dönmedir (18). Yakından Kentriski ırmağı akar ve deniz gittikçe dolmaktadır.

Batum'dan mum, zerdeva ve büyük miktarda mısırbuğdayı çıkar. Geniş ormanlarda muhtelif cins hayvan vardır ve bunların derileri ile ticaret yapılır. Eskiden Batum'dan çok esir getirilirdi, fakat şimdi bu ticaret azalmıştır.

ÇAKU, dokuz mil ötede lazlarla meskûn bir yerdir. Ondan beş mil uzakta, eski bir kale olan **Çıkınzır kalesi** vardır. Buralarda yaşayanlar çok defa birleşerek Gürcü köylerine akın yapar ve esir yakalarlar. Onbeş mil uzakta bulunan **Çuruksu**'da dükkânlar, Acuga adlı çay, yukarıda da gürcülerin Sameba, yani Ekanim-i Selâse dedikleri eski bir kilise vardır.

Altı mil ötede, Moskofların zapt ettikten sonra bir kale inşa ettikleri **Şekvetil** (Şefkatil), altı mil ötede de, kıyısında bir kumsal bulunan **Görgület** vardır. Bunun dört mil uzağında **Analbari** ve eskiden ufak taşıtların girebildiği **Acısu** vardır. Arrianos burada gemilerin seyrettiği İsis ırmağını zikreder.

Moskoflar buraya kadar olan toprakları zapt ederek denize hâkim kaleler yapmışlardır. Buradan Farş'a (Poti) kadar olan mesafe beş mildir ve bütün bu topraklar **Guryeli** denilen gürcü ülkesini teşkil eder ve umumiyetle **Kolhis** adını taşır.

K O L H İ S

Pontos ülkelerinde en büyüğü olan Kolhis, Coroh'dan Kafkas'a, kara kısmı da İran'a kadar yayılmıştır. Eski tarihçiler, Asyalıların Avrupa'ya geçişi devrinde burada halk bulunduğunu söylerler. Bu halka Hayk'ın kardeşi Egres'ten inmiş olduğundan Egerli adı verilmiştir. Herodotos'a nazaran, Sesostros, askerleri ile bera-

18 — İnciciyan, Batum nüfusunun, büyük bir kısmı gürcü ve ermeni mühtediler olmak üzere, kâmilen müslüman olduğunu söyler (s. 395).

ber Kolhis'e kadar gelerek bir koloni kurmuş olup burada Helios'tan başlayarak yedi kral hüküm sürmüştür. Helios'un oğlu ve halefi Aedas zamanında Frikos, Hermes tapınağına kurban takdim etmek, Argonotlar da aynı tapınakta bulunan altın yapağı'yı çalmak için Kolhis'e gelmişlerdir. Aedas'm ölümünden sonra, Mihridates'in fütuhâtına kadar Kolhis muhtelif parçalara bölünmüş vaziyette kalmıştır. Mihridates'ten sonra Pompeus, Aristarkos adlı yerli bir prensi oraya kiral tâyin etmiş, sonra Farnases gelmiş ve nihayet imparator Trayanus'dan sonra Pontos Pretorları hâkim olmuşlardır.

Eskiden bu ülkede Bidios, Dandar, Eya veya Sebastopolis denilen Dioskuria ve Farş, kara kısmında da Meklesos, Matia, Sarak, Surio, Zatris ve kiralaların kabirlerinin bulunduğu Skalineia gibi namlı şehirler vardı. Kolhis dağlarında pek çok maden bulunduğu söylenir.

Kolis'in şimdiki başlıca sâkinleri Gürcüler ve Mingrellerdir. Bunların ikisi de aynı millete mensup olup dil, din ve adetleri aynı ise de, gürcülere **Açıkbaş**, Coroh'tan Farş'a güneyde de İran'a kadar yayılmış memleketlerine **Guriyel** denir. Başlıca şehirleri Tiflis ve katolikoslük makamlarının bulunduğu Mtzkheta idi. Mingrellerin ülkesi Farş'tan Kafkasa kadar yayılmış olan **İmeret**'dir. Sokum abazalarının da mingrellere mensup fakat ağaçlara taptıkları için sonra asıl abazalarla birleşmiş oldukları zannedilir.

Mingreller, kiralalarının Peygamber kiral Davud'dan inmiş olduğunu iftiharla söylerler, gürcüler de kendilerinkinin Hazret-ı Süleyman'dan indiğini iddia ederler. Mingreli'nin Dadyan lakabını taşıyan kralı, Kotatis (Kutais) de otururdu. Aynı hanedandan olan son kiralılar da, İran dilinde adâlet manasında olan «dad» kelimesinin anlamına göre «adâlet prensi» diye Dadyan lâkabını taşırlardı. Gürcüler, Mingrellere kıyasla daha nâzik insanlardır. Kırılın etrafında ikiyüz prens ve asilzâdeden başka ikiyüz de yüksek rütbeli zevat bulunurdu. Kırılıçenin yanında daima altmış süslü kadın vardı ki bunlar, kırılıçe dışarı çıktığı vakit amazon gibi atlara binmiş oldukları halde kendisine refakat ederlerdi. Kırıl otuzbin kadar asker çıkarabilirdi, fakat bizim zamanımızda gürcüler kendi rızaları ile Moskof hâkimiyetini kabul ettiler. Osmanlılara iltica eden ve Trabzon'da ölen son kiralıları Solomon'un, sütûnleri ve kubbesi ile güzel bir yapı olan kabri aynı şehirdeki Ayğorğor rum kilisesinin avlusunda bulunur.

Geniş ormanlarmdan dolayı çok yağışlı ve rütûbetli olan bu memleketin sıhata muzir ve hattâ öldürücü dedikleri bir havası vardır. Nitekim son veba salgını Çerkes bölgesinden başlamıştı. Toprağı, pirinç gibi ekilen ve gom denilen çok besleyici beyaz ekmek yapılan bir nevi buğday yetiştirir. Ormanlarda arslan, kaplan, pars, siyah ve beyaz ayı, tilki, çakal v.s. gibi pek çok vahşi hayvan bulunduğu söylenir.

Halkın Abazalara karşı müdafaası için altmış mil uzunluğunda bir sur yapılmış ve böylece Kafkas yolu kapatılmıştı. Mingrelistan'ın birçok yerinde atla

gidildiği vakit yer altından gürültüler aksettiğinden, Hazer denizine kadar uzanan bir yeraltı yol bulunduğuna dair bir rivayet çıkmıştır. Mingrelistan'da halen önemli bir şehir bulunmayıp meskûn yerler daha ziyade köy halindedir. Sahil mntakalarındaki evler dağınık bir vaziyettedir. Mevcut 9-10 kalenin içinde vaktiyle prenslerinin oturduğu **Rüks** metin bir kaledir.

Kolhisliler kuvvetli, endamlı ve muharib olmakla beraber, aynı zamanda gaddar, hilekâr ve şaki insanlar olup şekaveti kahramanlık sayar ve çok defa kafilelerle Lezgi ve Laz bölgelerine baskınlar yaparak insanları yakalar ve esir olarak satarlar. Bunlar o kadar merhametsiz insanlardır ki baba oğlunu esir olarak satar ve ağır hastaları öldürmeyi hayırlı bir iş telâkki ederler.

Mingreller, **Cinaska** veya **Cinandi** yâni asilzâde, **Sakkurs** yâni zengin ve **Moanali** yâni avam olarak üç sınıfa ayrılmışlardır. Servetleri köle ve at çokluğu ile ölçülür, çünkü bunları istedikleri gibi satabilirler. Bunların avcılığa düşkünlükleri, «saadet, iyi at; köpek ve atmacası olmakla elde edilir» atalar sözü ile belirtilir. Ayyaşlığı ve şehvati umumiyetle tabîî bir hâl sayan bu adamlar ziyafet esnasında toplu halde eğlenir ve bir sığırı kızartıp olduğu gibi yerler.

Kıral, kıraliçe, prens ve uşaklar hep beraber yemeğe otururlardı. Kırk gün süren matemleri korkunç bir şeydir. Bu esnada elbiselerini parçalarlar, saçlarını yolarlar ve dehşetli bağırışlarla göğüslerini döverler. Son kıralları Solomon'un öldüğü gün bunu bizzat müşâhade ettim. Kıral ölünce piskoposları mes âyini icrâ eder, ölüyü tabut içinde şehrin sokaklarında dolaştırırlar, sonra da bayraklar açarak her birinin altına ölünün köpeklerini, atı ve kılıcını koyarlar. Sonra prenslerden en kıdemlisi dâvet edilip yalın ayak ve beline kadar çıplak olduğu halde her bir bayrağın önünde diz çökerek ölünün rûhu için duâ eder, sonra da kendisine iltifatlar yapılır. Paskalya yortusunun ikinci günü herkes ölülerinin rûhu için kiliseye yemek getirir, çiçek ve yanan mumlarla mezarları ziyâret ettikten sonra da kilisenin önünde ağaçların altında oturarak yemek yerler. Bazı yerlerde, akrabalarının rûhu için mezarları üzerinde hayvan ve kuşlar kurban keserler, şarab ve yağ dökerler. İçlerinde bunun bir putperestlik âdeti olduğunu söyleyenler varsa da, câhil halk bildiğinden hiç şaşmaz. Türlü batıl itikadları vardır ve büyüye çok rağbet ederler, papazları da bundan istifade ederek halkı aldatırlar. Bazıları aydan korkarak pazartesi günleri et yemez, cumayı da kudsî bir gün sayarlar. O derece cehâlet içinde kalmış adamlar vardır ki savaş ve av işlerinde başarı kazanmak için kiliseye geyik boynuzu, domuz dişi ve sülün kanadı taktim ederler.

Mingreller, hıristiyanlığın kendilerine havari Andre tarafından, deniz yakınında hâlen mevcut büyük kiliselerinde telkin edildiğini söylerlerse de, hakikatte bâkire Nune, Mtzkheta şehrinde yarattığı mucizelerle ve kıral Mihran'm oğlu ve kıraliçeyi şifaya kavuşturmakla bu işi başarmıştır. O zaman, kıral başlarında olduğu halde bütün milletçe hıristiyan olmuşlardır. Bilâhre Grek memleketinden

papazlar gelerek kiliselerini grek mezhebine göre kurmuşlardır. Kilisenin başında, biri gürcülerin, diğeri de mingrellerin dinî reisi olmak üzere iki patrik vardır. Abaza'ya kadar on eyâlet bu patriklerin idaresi altındadır. Bununla beraber, papazları çok câhil adamlar olup âyin yapmaktan başka bir şey bilmezler. Papazlar vaktiyle harplere iştirak ederlerdi ve böylece, ruhanî olmaktan ziyade cesur muharipler olduklarını göstermişlerdir. S. Bazil tarikatına mensup **Berres** denilen ve keşişleri ile rahibeleri bulunan manastırları mevcuttur. Kiliselerin bir çoğunda çankulesi yoktur, büyükleri ise yaldızlı ikonlarla süslenmiştir. İkonların içinde en müteber olanı S. Georg'undur. Rivâyete göre, İstanbul'un fethinden sonra, hakikî bir haç parçası ve Meryemana entarisi de dâhil, oradaki mukaddes bakiyelerin birçoğu buraya nakledilmiştir.

Mingreller o kadar inatçı ve kindar insanlardır ki adam öldürmeyi tabî bir şey telâkki ederler. Âdetlerine son derece bağlı olup, ölseler de onlardan vaz geçmezler. Zevk ve safâyı çok severler, zâhiren dindar, içten batilîtikadlarına bağlı insanlardır. Hayat tarzları ve kıyafetleri abazalarinkine çok benzediği için hepsinin de aynı millet oldukları telâkki edilerek umumiyetle Kolhisli deniliyorlarsa da, gürcüler ile mingreller, ayrı ırktan oldukları halde hıristiyan ve aynı millete mensupdılar. Bununla beraber, gürcüler daha teşkilâtlı olup içlerinden münevver ve nazik insanlar çıkar. Gürcülerin okulları vardır ve kızları da okur yazar olurlar. Mingreller ise, vahşi tabiatlı ve bedenen daha kuvvetli adamlardır. Abazalar, İskit Tatarlarlardan inmiş olup büyük Tataristan'dan gelmiş ve hususiyle sahil mıntakalarında Mingrellerle karışmış, onların tesiri ile hıristiyan olmuş, sonra da bu dini terk ederek ağaçlara tapmağa başlamışlardır.

Mingreli'den mum, bal, şimşir, ipek, bez, yün, deri ve kunduz, zerdeva, tilki, çakal gibi hayvanların postları ihrac edilir. Eski İmeret başkenti olan Farş'da her sene büyük gemiler bu eşyalarla yüklenir.

İ L Â V E

T R A B Z O N

1847 senesinde, Sultan Abdülmecid tarafından Bağdad'a kadar bir tetkik gezisine çıkarılan ikinci mâbeynci Râgıb Bey'e refâkat den Doktor Perunak Feruhan Bey, yol boyunca uğradıkları yerler hakkında, bâzen ucunca olmak üzere mufassal mâlumâtı hâvi bir Seyâhatname kaleme almıştır. 1868'de ermenice olarak tab'edilmiş olan bu kitâbın, Karadeniz'in en önemli türk şehri olan Trabzon'a âid faslının mühim bir kısmını, tercüme ettiğimiz esere ilâve etmeyi fâideli addediyoruz.

Trabzon şehri, doğudan batıya doğru, Çömlekçi mahallesinden başlayarak Ayasofya Câmii'ne kadar üç çeyrek saatlik mesâfeye yayılır. Şehrin genişliği ise, kuzeyden güneye doğru, Mumhane iskelesinden Yeni Cuma mahallesinin nihâyetine kadar yarım saatlik mesâfededir. Bütün şehrin çevresi de iki saatten fazla süren bir mesafedir.

Trabzon, Hisar ve varoşlar olmak üzere iki kısma bölünmüştür. İki derin hendeğin arasında bulunan yüksek tepenin düzlüğü üzerinde yapılmış olan Hisar, şehrin ortasından geçerek onu ikiye ayırmıştır. Hisarın uzunluğu yarım saat, çevresi de bir satta kat'edilir. Surların büyük bir kısmı dolambaçlı ve iki kat, birçok yerlerde kaya üzerinde dörtköşe ve tek veya çift katlı kulelerle tahkim edilmiş vaziyettedir. Kapılar çift ve kulelidir.

Hisar, güneyden başlayarak, Yukarı, Orta ve İç-kale olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Her bölüm düz ve ötekenden metin surla ayrılmış vaziyettedir. **Yukarı Hisar**, kalenin güney ucunda olup, diğer iki hisardan daha yüksek olup güneyde çok kalın bir sur ve iki katlı kulelerle tahkim edilmiştir. Güney tarafında, Kuzgun-dere'ye inen **Kule-kapısı** denilen çift kapısı vardır. Batı ve doğu taraflarındaki derin hendekler ile yüksek kayalar, Yukarı hisarı yanaşılmaz bir hâle getirmiştir. Bu kısım, doğudan batıya uzanan geniş ve metin bir surla İç-kale'den ayrılmış ve yalnız surun üzerinde bulunan bir kapı ile irtibatı vardır. Yukarı-hisar'da şimdi birkaç ev mevcuttur.

Orta Hisar, İç-kale'den yüksek, düz vaziyette ve dörtgen şeklindedir. Kayalar üzerinde oturtulmuş olan surları, iki taraftaki hendeklerin derinliğinden dolayı birçok yerde tek katlı ise de, kalın ve metindir. Bu hisarın doğu tarafında

Zebellik kapısı ve **Dabahane kapısı** denilen ve varoşa açılan iki kapı vardır. Kuzey ve batı taraflarda bulunan iki kapı İç-kale'ye, güneyde mevcut diğer bir kapı da Yukarı hisar'a açılır. Burada vâlinin yeni sarayı ve hapishaneden başka, türk ileri gelenlerinin konakları, câmiler, hamamlar, dükkânlar ve çeşmeler vardır.

Aşağı Hisar, kıyından başlayarak, **Çifte-hamamlar'ın** yanında İç-kale ile birleşir. Yukarı ve Orta hisar'dan daha büyük olan bu hisarın vaziyeti düz ve yalnız üst tarafta bir az yokuştur. Doğu tarafında, denize yakın olup, **Pa-zar** veya **Mumhane kapısı** denilen ve doğu varoşa açılan bir kapısı, kuzeyinde denize nazır **Moloz kapısı**, kuzeybatısında **Sotğa kapısı**, güneybatısında da **İmâret** veya **Çiğanos kapısı** denilen ve batı varoşuna açılan kapılar vardır. Ayrıca, İç-kale'ye geçilen bir kapı da mevcuttur. Aşağı Hisar'm içinde birçok ev, çarşı, câmi, hamam, çeşme ve diğer birçok binâlar vardır. Hisarın batısında, putperestlik devrinden kalmış olduğu zannedilen ve Boyahane denilen meşhur bina, Orta hisar'ın kuzeybatısına düşer, güney ucunda da İşkeleboz hendeğinin kenarında ve İmâret kapısı'nın yanında yüksek ve metin **Aleksis kulesi** vardır. Burada, İmâret veya Çiğanos kapısı'ndan İç-kale'ye geçilen 100 kadem yüksekliğinde bir köprü vardır. Köprü'nün iki tarafında aşağıya doğru kalın duvarlar yapılmıştır ve aradaki dar geçitten ırmak akar. Bu geçit Aşağı hisar'ın kapısı da sayılabilir. İç-kale'nin doğu tarafında, Dabahane kapısı'nun önünde Kuzgundere'nin üzerinde de böyle bir köprü vardır. İki köprü'nün üzerinde de şehre ve hisara su akıtmağa mahsus su yolları vardır.

Aleksis kulesi'nden veya **İmâret kapısı'ndan** kuzeye, yâni denize doğru **Sotğa kapısı'na** kadar olan sûrun üzerinde iki katlı dörtköşe büyük kuleler, **Moloz'un** batı ucunda da büyük ve yüksek bir binanın kulesi surdan ayrılmış ve kumun üzerinde sıkıca durmaktadır. Bu sur, eskiden, denizin içine bir mil kadar uzanmış ve bir daire şeklini alarak tekrar kaleye doğru kıvrılarak birleşiyordu. Bu dairenin güneydoğu tarafında gemilere bir geçit açılmış olup, 300 kademden fazla yüzölçüsünde nefis bir liman teşkil etmişti. Vaktiyle Pontos'un iftihar ettiği bu liman kalıntıları su üzerinde , yer yer kaya gibi görülmektedir.

İç-kale'nin Moloz tarafında kuzey surun uzunluğu 300 kademden fazladır. Moloz kapısında, düşman gemilerine karşı yeter sayıda toplarla metin bir siper vardır. Surun bu taraftaki kısmı, sahilde yığılan taşlardan dolayı alçalmıştır. Kale suru, Moloz'un doğusunda denize girmiş vaziyettedir ve ucunda yüksek bir kule vardır. Aynı sur yarılmış olup Mumhane-yonu varoşuna doğru bir yol açılmıştır. Kıyının bu kısmında denizin içinde kalın bir surun iri parçaları görülür.

Hisarı çevreleyen hendeklerden batı kısmı, iki yanında kalın duvarlar olduğu hâlde geniş ve derin bir vaziyette olup İç-kale'ye ulaşınca kalenin için-

den; doğu taraftaki kısım ise dışından geçer. Yontulmuş taş duvarları olan bu hendeğin Pazar-kapısı'ndaki kısmın üzerinde bir köprü ve dükkânlar yapılmıştır.

Mahalleler ve nüfus

Hisar'ın doğu ve batı taraflarında bulunan varoşlardan büyük çarşı, han ve en iyi binaların bulunduğu doğu varoş, şehrin en müteber semtidir. Hıristiyanlarla avrupalı tâcirler ve konsoloslar burada ikamet ederler. Bu varoş, kıyıya yakın rum mahalleleri, orta mahalleler veya **Gâvur meydanı**, **Tekke** ve **Boztepe** denilen yukarı veya güney mahalleler olmak üzere üç kısma ayrılmış gibi görünür.

Bu mahalleler kıyidan yukarıya doğru Boztepe'deki Râhibeler Manastırı'na kadar gittikçe yükselir. İniş vaziyette olan sâhil mahallelerinde umumiyetle rumlar; düz vaziyetteki Orta veya Gâvur meydanı mahallelerinde ermeniler; kezâ düz vaziyette olan yukarı veya Tekke ve Boztepe denilen güney taraftaki mahallelerde de türkler ikamet eder. Sahildeki evler sık; orta mahallelerdeki-ler uygunca seyrek; güneydekiler ise geniş ve güzel bahçe ve ağaçlıklar içinde dağınık bir haldedir.

Batı varoşu, doğudakinden ufak değilse de az nüfusludur. Düz vaziyette olan bu varoştaki evlerin çoğu mutevâzî ve dağınık bir hâldedir, ayrıca ufak bir çarşısı vardır. Ayasofya ve İmâret Câmii'nden başka önemli bir binası bulunmayan bu semt, meyve ağaçları ve çiçeklerle dolu büyük bahçelerinin ihtişamı ile iftihar edebilir.

Trabzon'un varoşları, Hisar da dahil olmak üzere, birbirine bitişik 30 mahalleye ayrılmıştır. Boztepe, Kuleboyu, Yenicuma ve Tekke mahalleleri yüksek mevkide olup güzel manzaralı ve bahçelerle süslü yerlerdir.

Trabzon nüfusu, türk, ermeni ve rum olmak üzere 33,000'dir. Şehirde ev sayısı, 3000'i türklere, 1000'i rumlara, 588'i ermenilere, 140'ı katolik ve 9'u protestan ermenilere, bir kısmı da yabancılara âid olmak üzere 5000 kadardır. Yabancılar umumiyetle avrupalı ve iranlı tâcirlerdir. Bundan başka Rus, Yunan, İran, İngiliz, Avusturya, Fransız, İtalyan, Belçika ve Prusya konsoloshaneleri mevcuttur.

Ermeni nüfusu, erkek ve kadın, 3987 kişiden ibârettir. Ermeni evleri umumiyetle iki katlı kârgir ve havadar binâlardır. Tek katlı evler de eksik değilse de, son zamanlarda inşa edilen çok katlı ve şekil bakımından güzel evler de vardır. Şehrin güneyinde ve batı taraftaki türk mahallelerindeki evler ise, kır evleri gibi geniş ve güzel bahçelerin içinde dağılmış bir haldedir. Sokaklar dar ve dolambaçlıdır, fakat fırsat düştükçe genişletmekten geri kalınmıyor. Hisar'm içinde, hepsi de türklere âid 1000 hane vardır. Hisar'ın batısındaki

varoşun mahalleleri türklerle meskündür ve yalnız Sotğa ve Faros denilen sahil mahallelerinde 200 kadar rum evi bulunur. Hisar'ın güneyinde İmaret ile Kule-boyu mahalleleri ve Yeni-cuma'nın güey kısmı; doğu surunun bitişiğindeki Dere; Dabahane; Hacıkasım, Tekke ve Boztepe mahallerleri tamamiyle türk mahalleleridir.

Rum mahalleleri Çömlekçi, Kanita, Frenk, Tuzluçeşme, Taşlık ve Kemer-kaya adlarını taşır. Güneye düşen Ay Filipo mahallesi ve Boztepe'nin doğu kısmı, Zeytinlik ve Ceditiye mahalleleri sâkinleri türk ve ermeni karışıktır. Sahilde, güney tarafa düşen Meydan, İskenderpaşa, Berberoğlu, Ayvasil mahalleleri ile Hacıkasım ve Yenicuma mahallelerinde ermeni, katolik, rum ve az sayıda türk oturur.

Câmi ve Kiliseler

Batı varoşta: Ayasofya, Faros, Tökürçayır ve İmaret câmileri; Orta hisar'da: meşhur bir bina olan Ortahisar camii'nden başka, Yukarı hisar'ın sınırı yakınında ve Dabahane kapısının aşağısında olmak üzere birer; İç-kale'de biri Pazarkapısı'nın doğu tarafında, diğeri de Sandıkçılar'ın yanında olmak üzere iki câmi vardır. Çarşı içinde: Gümrük veya Ekdar, Çarşı, Alacahan, Musluklar, Müftü ve Dabahane adlarını taşıyan câmilerden başka, Hacıkasım mahallesinde Hacıkasım camii, Yenicuma camii, Boztepe mahallesinde Tavanlı câmi, Tekke mahallesinde Tekke camii, Meydan mahallesinde Meydan camii, Sarmaşıklı ve Mumhaneyonu câmileri vardır.

Muhtelif mahallerlerde dağılmış bir vaziyette olan 24 rum kiliselerinin büyük bir kısmı eskimiş ve sönük bir halde olup yalnız onbiri dâima açıktır, diğeler ise aylarca kapalı kalır. Önemli rum kiliselerinden yeni ve kemerli büyük bir bina olan Aypandi; Kemer-kaya mahallesinde, piskopos makamı olup öncekinden daha güzel ve kayalar üzerinde denize nâzır bir bina olan Ay Ğorgu; Tuzluçeşme mahallesinde, imparator İustinianos'un zamanında yapılmış Ay Vasıl; aynı adı taşıyan mahallede, yüksek ve denize nâzır bir mevkiye olan St. Anna kilisesi bulunur.

Kaya içinde oyulmuş Aya Panaya adlı büyük kilise, şehrin güney nihâyetinde Boztepe dağı'nın tepesinde bulunan Râhibeler manastırındadır. 150 kadem uzunluğunda ve 50 kadem genişliğinde bir surla çevrili olan manastırda râhibelere mahsus birçok hücre vardır.

Şehirde ermenilere âid üç ufak eski kilise vardır. 500 sene evvel, Trabzon imparatorları zamanında yapılmış olan bu kiliselerden, Meydan'a yakın olup, surlu ve yanında zeytin ağaçları dikilmiş bir mezarlığı bulunan Surp Oksent, aynı zamanda ermeni murahaslık makamıdır. İkinci ermeni kilisesi, kezâ surlu ve geniş bir mezarlığı havi Surp Stepanos veya Çarkhapan (yani «Fenalığı

def eden») adını taşır. Üçüncü kilise, Çarkhapan'ın 200 kadem batısında, büyük çarşının doğu ucunda Berberoğlu denilen yerde bulunan ve Surp Hovannes adını taşıyan kilisedir. Katolik ermenilerin Kyr Aleks zamanında yapılmış eski ve metin bir bina olup beş aded kemerli absidi ve mezarlığı olan Surp Asduadzdzin adlı bir kiliseleri vardır. Lâtinlerin de Frenk mahallesi'nde bir kiliseleri mevcuttur.

Rum, ermeni ve katolik cemaatlarının, kiliselerden başka birer murahhasanelri ve okulları da vardır.

Hamamlar

Trabzon'un 12 hamamından Kâhyaoğlu, Paşa, Alaca, Çukur, Gâvur adlarını taşıyanlar batı varoшта; Moloz, Uzunoglu, Meydan, Yokuzoglu denilenler İç-kale'de; Çifte ve Kuleli, Ortahisar'da; İmaret hamamı da Ziganos kapısı dışında bulunur. Bunlardan Meydan, Paşa ve Çifte hamamlar erkek ve kadınlara mahsus olmak üzere iki bölümlüdür. Tek bölümlüler de öğleye kadar erkeklere, öğleden sonra kadınlara tahsis edilir.

Hanlar, büyük binâlar

Şehirde, tâcirlerin oturduğu hanlar, kemerli kârgir mağazalar, bir bedesten, Büyük çarşı denilen bir çarşı, gümrük ve depolar gibi büyük binalar vardır. Günden güne çoğalan bu binaların hepsi de doğu varoшта olup, sahilden başlayarak doğuya ve güneye doğru yayılmış vaziyettedir.

Hanlar: Meydan, Kâhyaoğlu veya Acem, Hacı Yahyaoğlu, Sulu, Baraşkeva, Taş, Alaca, Giriğin, Paşayanoğlu, Yalı, Gümrük, İki kapılı, Hacı Kadioğlu ve Müftü hanı adlarını taşır. Meydan, Baraşkeva, Taş, Alaca ve Paşayanoğlu hanlarında şehrin büyük tâcirleri otururlar.

Çarşı câmii'nin yanında dörtköşe şeklinde eski bir bina olan Bedesten'de terzi ve pamukcu dükkânları vardır. Binâ, taşları yangınlardan kararmış yüksek metin bir surla çevrilidir. Dört tarafında, birbirine karşı dört demir kapısı, ortasında da tatlı sulu bir kuyusu vardır.

Gümrük binâsı, denize nâzır iki katlı eski, fakat metin bir yapıdır. Güzel saray denilen **Karantina**, surla çevrili üç katlı bir binâdır. Limanın batı tarafında, Eleusa üzerinde bulunan bu meşhur binâ, 1740 senesinde Üçüncüoğlu Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bir burun vaziyetinde olup denizin içine uzanmış dörtköşe şeklinde ve üç tarafı denizden 60 kadem yükseklikte büyük bir kaya olan Eleusa'nın tepesindeki düzlükte eski binâ ve kilise kalıntıları görülür. **Karantina**'nın bulunduğu bu burun, güneyde dar bir berzahla kara ile birleşmiştir. Altı deniz, üst tarafı da yüksek kayalık olup bir geçit vaziyete-

tinde olan yeni yol, bu kayanın altından geçer. Yol yapıldığı vakit, içleri boş iki büyük mağara meydana çıkmıştır. Burada yapılmış olan Karantina binasının yüksek surunun kuzey tarafında bulunan ufak bir kapıdan korkunç bir taş verdivenle denize inilir. Güney tarafta da limana inilen büyük kapı vardır.

Karantina binası, sıhhi bir kuruluş olmakla beraber, orada yerleştirilmiş büyük toplardan dolayı, limanın ve doğu varşounun bir müdafaa kalesi vazifesini de görür. Burası, aynı zamanda şehrin bir silahhanesidir. Doğu varoşun nihayetinde, yani limanın doğu sâhilinde dahi, şehri ve limanı düşman gemilerine karşı koruyan **Telli tabya** denilen bir tabya vardır.

Meydanlar

Şehirde, Gâvur meydanı ve Kabak meydanı adlarını taşıyan iki büyük meydan vardır. Doğu varoшта hristiyan mahallelerinin içinde bulunup eskiden çok geniş olan Gâvur meydanı, etrafında gündün güne yapılan yeni binalardan dolayı küçülmüş ve bugün 280 adım uzun ve 150 adım genişliğinde bir saha hâline gelmiştir. Meydanın ortasında, eski mermer sütünlara oturtulmuş, kemerli bir sadırvan vardır, fakat suyu kesilmiştir.

Batı varoшта, Ayasofya'nın yakınında bulunan Kabak meydanı, Gâvur meydanının altı misli büyüklüktedir. Bayram günlerinde, bu meydanlar eğlenen halkla dolar. Bunlardan başka, ahâlinin gezi yerleri olarak, batı ve doğu varoşlarda, Ayasofya, Kabakmeydanı ve Tökürçayır, Kuleboyu, Yenicuma, ve Boztepe mahallesinde ağaçlı bahçeler vardır. Değirmendere köprüsünün civarında bulunan gezi yerleri ağaçlık değilse de, oradan akan dere sâyesinde hoş mesirelerdir.

Çeşmeler

Trabzon'un hemen bütün mahallelerinde, başlıcaları Değirmendere ve Zürmera olmak üzere, muhtelif sulara âid çeşmeler mevcuttur. Halkın en çok rağbet ettiği ve bolca akan Değirmendere suyu, üç saatlik mesâfede Hoşoğlan denilen yerden geniş bir kanalla Gâvur meydanının doğusunda bulunan muazzam bir hazneye akar ve büyük bir kısmı Kuleboyu'ndan, yüksek bir arkın üzerinden Hisar'ın içine girer, kalan kısım da şehrin diğer mahallelerine ve evlere tevzi edilir. Değirmendere suyunu, 23 sene evvel, Haznedaroğlu Osman Paşa adlı bir zat, bütün masrafı kendisi ödeyerek şehre getirmiş, suyollarının tâmiri için de gelirler vakfetmiştir. Zürmera suyu da, aynı adı taşıyan ve iki saat uzakta bulunan köyden borularla getirilmiş ve Uzunsokağın eski çeşmelerine kadar uzatılarak çeşmelere tevzi edilmiştir. Zürmera suyu iyi olmakla

beraber az olduğundan ancak Yenicuma'daki çeşmelere ve evlere kâfi gelmektedir.

Şehrin meşhur çeşmeleri şunlardır : Khumar ve bir rum pikoposun kızının yaptırdığı ve üzerinde 1500 senelik bir kitâbe bulunan Ay Filipino çeşmeleri; Çömlekçi ve Ay Filipino mahallelerinde Terazibaşı çeşmeleri ve Haciosman adını taşıyan kuyu; Boztepe mahallesinde Tavanlı câmi'nin tatlı su çeşmesi; Kule kapısı karşısındaki derenin içinde Kuzgundere çeşmesi; Ayasofya câmi'nin güneyinde iki çeşme.

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

Farş — Kemhel — Kopi — Anagria — Kudaya — İskurya
Kodor — Sokhum — Abazalar — Soğuksu — Bucanda —
Devrend — Ardiler — Mamakalesi — Vardan — Çopsun —
Gelincik — Soğucak — Anapa — Anapa Abazaları —
Çerkesler — Kisti — Kızıltaş Boğazı — Kuban

FARŞ (eski adı **Fasis** ve **Poti**), Batum'un elli mil mesafesinde, sultan III. Murad'm 1578'de yaptırdığı metin kalesi ile sınır hattıdır. Elbruz dağından çıkarak Gürcistan'ın içinden geçen büyük **Rion** nehri, kalenin önünde göl haline geldiği için iyi bir liman teşkil eder ve oradan denize dökülür. Denizin burasında kuzeye doğru kuvvetli bir akıntı vardır.

Burası Karadeniz'in doğu ucu olduğu ve nehirler de bu taraflarda denize döküldüğü için sular yükselmekte ve nehrin ağzı gerilemektedir. Bundan dolayı, inşaatlar sahilin gerilerinde yapılır ve şehir böylece kıyıdan git gide uzaklaşmaktadır. Limana daha evvel büyük gemiler girerdi, şimdi ise, nehrin ağzı sığ olduğundan yalnız ufak taşıtlar girerek Gürcistan'a kadar giderler. Bu nehirden sitayişle bahs eden Arrianos, suyunun çok hafif olduğunu ve on sene de kalsa hiç bozulmadığını, yalnız bir az kurşunî renkte olduğundan tortusunun dibe inmesi için kabın içinde bir müddet bekletilmesi lâzım geldiğini söyler. Eski devirlerde kudsî telâkki edilen bu sudan gemilerle başka yerlere de götürülürdü. Bu taraflarda deniz suyunun yüzeyi tatlı, dibi tuzludur. Buranın havası yazın, hususiyile ağustos ayında çok fena olur. Yağmur yağdıktan sonra suyun üzerinde uçuşan ufak hayvanlar peyda olur ve hava geceleri o kadar dokunaklı olur ki hastalanan adamın vücûdü çürür. Uçan kuşlar bile bazan yere düşer ve ölürler.

Pompeus, Kolhis'i yendikten sonra donanmasının bulunduğu bu limana gelmiştir. Eski yazarlar, Farş'ın ağzında Eya denilen bir ada bulunduğunu ve üzerinde bir kale yapıldığını söylerlerse de bunun yeri bile belli değildir. Arrianos, nehrin sağ kıyısında ΦΑΣΙΑΝΟΣ ΘΕΟΣ yani Fars İlahesi adında meşhur bir tapınak bulunduğunu, elinde def, ayağının altında da bir yılan bulunan ilâhenin muhtemelen Rea olduğunu söyler. Argonotların puta takdim etmiş oldukları çapayı ve aynı yerde taştan diğer bir çapa da görmüş olan Arrianos, taş çapaların Ankara şehrinde yapıldığını ve şehre bundan dolayı **Ancora** veya **Ancyre** adı verildiğini söyler. Adı geçen tapınağın, imparator Zeno zamanında kiliseye çevrilmiş olduğu söylenirse de bina bugün mevcut değildir. Burada yetişen sü-

lünler çok iri ve semiz olduğundan, tarihçilere nazaran, Argonotlar bu kuşlardan Yunanistan'a götürüp orada üretmişler ve menşelerinden dolayı kuşa **fazan** adını vermişlerdir.

KEMHEL dokuz mil ötededir. Moskoflar son zamanlarda burasını **Hanım-iskelesi**'ne kadar sultan III. Selim'den alarak kale inşa ettiler. **Arrianos** burada taşıtların seyrine muvafık **Kovos** adlı bir ırmak zikr eder ve **Promete**'nin bağlandığı muazzam **Kafkas** ve **Elburuz** dağını buradan gördüklerini söyler.

Mingrel devleti sınırları **Farş**'tan başlayarak **Abaza**'ya kadar uzanır. Daha evvel söylediğimiz gibi, müverrih **Horenli Moses**'e nazaran, **Pontos**'un **Egerliler** denilen bu mıntakası bir vakit **Ermenilerin** hükmü altında olup kiral **Artavast** kafkaslıları harbe teşvik etmiştir. Türkçede **Kafdağı** denilen **Kafkas** adlı dehşetli dağlar, **Mingreli**'den başlar ve **Kolhis**, **Abaza** ve **Ağuvan**'ı (**Albanie**) içine alarak **Hindistana** kadar uzanır. Dağın eu yüksek tepesi **Kemheli**'nin yakınında **Elburuz**'dur ki bu dağ **Mingreli**'den başlayarak **Anapa**'ya kadar uzanır. **Daimî karla** örtülü olan bu tepenin bazı yerlerinde yazın çok derin çukurlar hasil olur ve yolcular ağaçları köprü gibi koyarak geçerler. Dağın üzerinde çok iyi sular vardır.

KOPPI, aynı ad ile bir ırmağı bulunan bir taşıt durağıdır. Burada vaktiyle bir de kale vardı. Yakınında, eskiden taşıtların girdiği söylenen bir ırmakla **İnkele** kasabası vardır.

ANAKRİA veya **Nigria**, **Kemhel**'in dokuz mil uzağında eskiden meşhur bir yer olduğu halde şimdi az nüfuslu bir yerdir. Burada bulunan eski bir kalenin altından irice bir ırmak akar. **Mayıs** veya **Bacet** ırmağı buraya yakındır.

KUDAYA yirmidört mil ötededir. Eskiden burada bulunan **Nitika** adlı bölgenin sâkinleri, **Arrianos**'a nazaran bit yiyen iskitlermiş. Bazı müellifler burada **Kida** adlı bir şehir zikr ederler ki bunun **Kudaya** ile aynı olması muhtemeldir. **İlori** kalesi buraya yakındır. Bu taraflardaki sakinlere, **Gürcülere** olduğu gibi, şimdi de «bit yiyenler» denir.

İSKURYA veya **İskurçe**, oniki mil ötede olup, eski bir kalesi ve limanı vardır. **İskurya** adı, **Kastor** ile **Poloks** adlı iki kardeşin yapmış oldukları söylenen ve eskiden meşhur bir şehir olan **Dioskuria**'nın kısaltılmış şeklidir. Bir tarafından **İpos**, diğer taraftan **Giane** ırmakları akan bu şehre daha evvel **Sevastopol** ve, **Stefanos**'a nazaran, **Kolhis** kralı **Aedas** tarafından yapılmış olduğundan **Eya** denirdi.

Hanım-iskelesi yakındadır ve buraya kadar olan yerler Moskofların elindedir. Bundan ötesi **Abaza**'dır. **Arrianos** buraya yakın olarak **Tarsuras** ve **Singames** ırmaklarını zikr eder.

KODOR, Abaza'da, Sokhum limanını teşkil eden önemli bir burundur. Arrianos, Herakles dağına buraya yakını gösterir. Yakınında bulunan Görgü kalesinden başlayan üç arşın kalınlığında eski bir sur Devrend'in yanından geçerek dağa kadar uzanır. Hazerdenizi Derbendi'nin yanında da denize kadar uzandığı söylenen böyle bir sur bulunduğuna göre, buradakinin onun bir parçası olduğu zannedilir. Eski coğrafyaçılar, Korae ırmağının yanında meşhur müstahkem bir şehir olan Bidios'u buralarda gösterirler.

SOKHUM, İskurçe'den yirmisekiz mil uzakta çok iyi bir liman şehridir. Makedi ve Naketi adlarında iki ırmağı ve Farş'da sultan Ahmed tarafından yapılmış olanı gibi iyi bir kalesi vardır. Son zamanlarda Moskofların eline geçmiş olan bu şehirde Mingreller ve Abazalar ile büyük ticaret yapılır.

A B A Z A L A R

Sokhum'un ötesinde bulunan Abaza memleketinin İskit Tatarlar denilen sakinleri bazı yerlerde Mingreller ve Türklerle karışmış olup, Anapa Abazaları'ndan birçok bakımdan ayrılırlar. Bunlar putperest ve ağaca tapan bir topluluk oldukları halde haç'tan çok korkar ve ona da taparlar. Hıristiyanlığı sevdiklerine göre, bunların eskiden kendilerinin de mingreller gibi hıristiyan oldukları fakat sonra cehaletten dolayı ağaçperestliğe döndükleri anlaşılır.

Abazalar, büyücü ve falcıların baklaya ve hayvanların kürek kemiğine bakarak yaptıkları kehânetlere inanırlar. Haç üzerine yemin eder ve hırsızları korutmak için sakladıkları şeylerin yanına haç koyarlar. Pek çok batıl itikadlara bağlı kalmış olan bu insanlar, yeni şeyler öğrenmekten çekindikleri için oldukları gibi kalmışlardır.

Abazalar, davalarını şu suretle görürler: İhtiyarlar, **Samalta** dedikleri yerde toplandıktan ve tarafları iyice dinledikten sonra ayrı bir yere çekilerek kendi aralarında kararlarını verir ve ilân ederler. Kararı beğenmeyip riayet etmeyen ağır cezaya çarptırılır. Rüşvet ve gaddarlığı aslâ sevmezler; nizam ve taamüllerine karşı geleni şiddetle cezalandırırlar.

Başlarında reis ve hâkim olan şeflerden başlıcalarına **Çaçba** (yâni şah), **Açba** (beg), **Nalipa** (derebeyi), **Maan** (bölükbaşı), **Çirik** (zabit), **Dzumba** (küçük zabit) **Daba** (kabile reisi), **Lakirba** (irşî ve asil bir mevki) derler. En büyükleri olan Çaçba, bu şefler tarafından seçilir. Kitap ve yazılı kanunları olmayıp, işlerini tabii sevkle yürütürler. Ticarete ve hırsızlıkta mahir insanlardır. Çok basit ve yabani bir hayat tarzları vardır. Yemekte mütedil oldukları halde, içkiye çok düşkündürler. Memleketleri dağlık olduğundan buğday ve sebze kıt yetişir ve yiyecekleri umumiyetle et, peynir ve mısır unundan yapılmış bir nevi hamurdan ibarettir. Elbiselerini siyah kıldan kendileri örürler ve yaz kış aynı şeyi giyerler.

Sayıları şöyledir: **Aga** - bir, **üba** - iki, **ikhba** - üç, **şiba** - dört, **kluba** - beş, **fuba** - altı, **biçba** - yedi, **saba** - sekiz, **zoba** - dokuz, **çeyza** - on, **özyo** - yirmi, **zolata** - otuz, **guruşki** - kırk.

Abazalar, yabancılara çok iltifat ederler fakat esir olursa merhametsizce satarlar. Onların içine düşen bir yabancı derhal diz çökerek bir abazanın elini tutup başka birisinin huzurunda **konak** deyince, misafir olarak kabul edilir ve kimse kendisine dokunamaz. Aynı **konakban** abaza kaç kişiye de konak verse hepsi dokunulmaz hale gelir, fakat dışarıda tek başına görülünce tutup esir olarak satarlar. Bu suretle yeminle misafir kabul etmek âdeti onlarda o derece kudsî bir şey sayılır ki konakban, tutmak isteyenlere karşı misafirini hayatı pahasına da olsa mudafaa eder. Bu adamlar yabancılara o kadar iltifat gösterirler ki misafiri senelerce alıkoyar; kız ve oğlanlarına sabah akşam ona hizmet ettirirler. Son derece namuslu olan bu adamlar, birisinde ahlâksızlık görünce tereddüt etmeden satarlar veya öldürürler.

Abazalar, **Tapşi** dedikleri büyük ağaçlara taparlar, aynı zamanda ikon, haç ve kitaba da hürmet ederler. Bazı yerlerde eski kiliselerin içinde dua gibi şeyler okurlar. Her şeyi kolayca beğenirler. Eskiden hıristiyan oldukları için perhiz adetleri vardır. **Tenefe** dedikleri paskalya yortusunu bilirler ve o gün ölümlerin ruhuna yemek dağıtırlar.

Bekâr gençler evleninceye kadar sakallarını asla traş etmezler, evlenince traş olurlar ve ölünceye kadar sakalsız kalırlar. Soydaşlardan kız almazlar. Büyük nişan merasimi yaparak her evden getirilen eşyayı ağacın dibine yığarlar, ellerinde tılsım gibi şeyler tutmuş oldukları halde hepbirden **Tapşi Meyrem** diye bağırarak dua ederler. Sonra yer içer ve toplu halde oynarlar. Nişanlanmak isteyen oğlan mendilini çıkarıp alnına sürer ve beğendiği kızm omuzuna koyar, kız da oğlanı beğenmişse aynı mendili kendi alnına sürdükten sonra koynuna koyar. Nişan bu suretle kıyılmış olur. Evlenme merasimleri de, ihtiyarların önünde rıza gösterildikten sonra aynı suretle yapılır. Evlilikte ahlâksızlık yapanı tutup denize atarlar ve kimse korumağa kalkışmaz. Eski kahramanlarını meth eden şarkıları vardır.

Kabilenin ihtiyar şefleri aynı zamanda ruhanî reisleri olup, ruhanî ve cismanî bütün ihtiyaçlarını görürler. Ölüleri yıkadıktan sonra gömerler, göğüslerini döver ve kırk gün matem tutarak siyah giyer ve traş olmazlar. Gelen geçenin yiyip dua etmesi için, mezarın yanına yiyecek koyarlar ve kırk gün mumlar yakarlar. Kırk günlük mâtem bittikten sonra, akraba ve dostlar tekrar mezarın etrafında toplanarak feryad eder, sonra da koyunlar keser, kebab yapar, yer içer ve oynamaya başlarlar.

Grek ve Roma devirlerinde Abazaların onlara tabi oldukları halde kendi kırılları da olmuştur. Baş şehirlerine Pigavata denirdi. Mihridates, Tantar kalesini zapt ettikten sonra yerli kırıllığa son vermiştir. Trabzon'danı başlayarak, bu topraklarda,

Laz veya Lezgi, Gürcü veya Mingrel, Kisti, Ossi, Tatar, Çerkes ve Abaza olarak yedi kavim yaşar.

Abaza memleketi, merkezleri Anapa ve Sokhum olmak üzere iki ayrı idareye ayrılmıştır ve her bir kısmının başında bir beg vardır.

SOĞUKSU, Sokhum'un elli mil uzağında olup eski bir kalesi ve köyleri vardır. Burada makamı bulunan abaza Sefer beg, bizim günlerimizde Moskoflara karışıp hıristiyan oluu. Soğuksu'ya yakın Candili kalesi ve Ağaca adlı bir köy vardır. Burada yaşayan bir kabilenin, ölümlerin başlarını traş ettikten sonra gömmek âdeti vardır.

BUCUNDA, onsekiz mil ötede olup iyi bir limanı, Gabidi ırmağı ve eski bir kalesi vardır. Burada tuğladan yapılmış iki kubbeli, yüzelli ayak uzunluğunda ve yetmiş ayak genişliğinde, üç kapılı ve içi tezyinatlı büyük bir kilise vardır. Abazalar bu gürcü kilisesine çok hürmet eder, secde ederek haç işareti yapar ve onun üzerinde yemin ederler. Surla çevrili olan kilisenin geniş avlusunda, tepeleri haçlı sütunlar ve ayrıca da üç şapel vardır. Kilise civarındaki ihtiyar sâkinler, ağaçperest abazalar oldukları halde, kilisede papazlar gibi dua eder ve âyin yaparlar. İrakliye burnu ve Zalunka köyü bu taraftadır.

DEVREND veya **Derbend**, onsekiz mil ötededir. Limanı ve çok eski bir kanalı vardır. Bazı yazarlar, Görgü kalesini burada gösterirler Rivâyete göre, Hazardenizi'ne kadar uzanan kalın duvar da buralardadır. Eskiden büyük bir şehir olan Derbend sâkinleri, şehirlerinin İskender tarafından yapıldığını ve onun Hazardenizi'nin yanında da, Kafkas dağının bir kolunun ulaştığı yerde **Demirkapı** denilen metin bir şehir kurmuş olduğunu rivayet ederler. Rivâyete de olsa, İskender'in buralarda önemli bir mevki kurmuş olması muhtemeldir. Eski kiliselerden anlaşıldığına göre, hıristiyanlık devrinde de burası mamur bir yer olmuştur.

Bu şehir, Sultan III. Murad tarafından muhasara ve zapt edilmiştir. Hepsinde serkeş abazalardan ibaret olan Hoya kabilesi, Derbend ve Bucunda'da yaşar.

ARDİLER vaktiyle bir kasaba idi, şimdi ise bazı köylerden ibârettir. İçinden bir ırmak akar. Yakınında bulunan Keçiler köyünün önünde taşıtlar durur. Burada, içinde kocaman bir kazan bulunan büyük bir kilise vardır. Senede bir defa bu kiliseyi ziyaret eden abazalar, ölümlerin ruhu için bir sığırı kurban ederek aynı kazanın içinde pişirirler.

Soça ve Anakopya buraya yakındırlar. Eski devirde, Oenantia, Soça'nın ötesinde de Sebenter limanı ile Tantar adlı şehirlerin burada bulunduğu söylenir.

MAMA KALESİ, Bucunda'nın yüz mil kadar uzağında, üzerinde eski bir kale ile, kayalık dağlardan ibaret bir yerdir. Son zamanlarda, dağda bulunan bir mezarın içindeki ölülerin üzerinden altın kemerler ve diğer süs eşyası çıktı. **Arrianos**, buralarda, kırılları ile **Makeronlar** ve diğer bazı milletleri zikir eder. Yukarıda bulunan **Khize** ve diğer köylerde **Özden** denilen birer hâkim vardır ki bunlar halkın dâvâlarını süratle hallederler. Her kabile kendi başına buyuruk hareket eder ve ancak aralarında büyük bir anlaşmazlık ve kavga çıktığı vakit **Beg** müdâhale eder.

VARDAN veya **Evridine**, ve **Subaşı** silik köylerdir. Yakında bulunan **Vundan**, **Narbi** ve **Kodoş** adlı köylerin yanında bir çay akar. Eskiden **Koraks** adını taşıyan **Kodoş** ırmağı önce **Abaza** ve **Mingreli** arasında sınır hattı idi.

Kodoş adını taşıyan ve altına iltica eden idam mahkûmlarının kurtuldukları rivâyet edilen muazzam ağacın burada bulunduğunu söylerler. Her yerde mevcut olan böyle ağaçlar, halkın adak olarak getirdikleri kumaşlar, bakır kaplar ve diğer çeşitli şeylerle süslenmiş bir vaziyette görülür. Bu hararetili ağaçperestliğin sebebi çok araştırdıkça da, buna cahil halkın azametli şeylere karşı hayret ve korkusundan başka bir âmil bulamadık. Bunlar, ağaçlara atfettikleri kudsiyetten dolayı bir dal kesmeyi bile büyük günâh sayar ve ağacın yalnız kurumuş kısımlarını keserler.

Tuğlar, **Mama**'nın elli mil uzağındadır. Yukarı taraflarda, muhtelif ağaçperest ve çeşitli itikadları olan **abaza** kavimlerinin oturdukları köyler mevcuttur. Burada ufak taşitların girdiği **Tuğsuyu** adlı bir ırmak akar.

ÇOPSUN, **Tuğlar**'ın onsekiz mil uzağındadır. Burada köyler ve **Çopsun** ırmağı vardır. **Abaza** dağlarından gelen bu ırmak ağız kumlu ve bir az sığ ise de, taşitlar girer ve iç tarafı koy şekilde olduğundan orada duraklarlar. Bölge tamamıyla ormanlık ise de, mısır ve diğer hububat yetiştirilen tarlalar da vardır. Yerliler bu mahsullerini ihtiyaçları olan başka mallarla mubadele ederler.

Bu taraflardaki abazaların çoğu, tuzsuz şeyler yedikleri çin uyuzdurlar. Balık aslâ yemezler ve çok koyun ve keçileri olduğundan daha ziyade et ve sütli yemekler yerler. Vahşi tabiatlarından dolayı avcılığa çok düşkün olan bu adamlar, şekaveti kahramanlık sayar ve çocuklarını hırsız ve şâki olarak büyütürler. **Bundan** dolayı, eski kale ve şehirler bakımsız kalmış ve harab olmuştur, çünkü intizamlı şehir hayatı bu vahşi adamlar için mânâsız bir şeydir.

Buraya çok defa ticaret için gemiler gelir ve tartı ve paradan anlamayan abazalar yulaf, mısır ve deri mukabilinde kendilerine lazım olan şeyleri alırlar. Koyu ağaçperest bir kabile, ağaçlara o derece hürmet gösterir ki, diğer milletler, mallarını bunların hırsızlığından korumak için üzerine ağaç dalları koyarlar. Müslümanlara yakın olanlar bu itikadları git gide terk etmektedirler.

GELİNCİK, otuzaltı mil uzaktadır. Burada, içinde bir ırmağın döküldüğü geniş bir koy ve liman, bir toprak kale ve çoğu dağlarda olmak üzere köyler vardır.

Bu taraflarda bulunan **Atukha** ve **Pğadukh** adlarındaki iki köyün sâkinlerinin hepsi ermeni olup kilise ve papazları vardır. Bunlar Kirman kalesi'nin İran'dan gelmiş sâkinleri idi ki sonra buraya iltica etmiş ve hayat tarzları ile abazalaşmışlardır. Dinî vazife olarak en çok ölülerinin ruhuna yiyecek dağıtmasına bakar ve papazlarına hürmet gösterirlerse de, cehâletleri içinde başka şeylere ehemmiyet vermezler. Ticaret ve avcılıkta meharetli olan bu adamlar başka bir şey bilmezler. Ermenice bilirler, fakat umumiyetle abazaca konuşurlar; kızları da kıyafet ve hareketleriyle abazalardan tefrik edilmezler, başlarına kendilerinin yaptıkları yuvarlak kalpak giyerler.

SOĞUCAK, onsekiz mil uzaktadır, büyük bir koy ve limanı ve eski bir kalışı vardır. Mit ırmağının döküldüğü denizin içinde **Suka adası** denilen bir adacık vardır. İbik liman ve Beşacık yakındadır. Eski müellifler burada Sinda şehrini, Arrianos da iki önemli liman ve dört ırmağı zikr eder.

ANAPA veya eski adı ile **Sunçik**, Soğucak'tan otuzaltı mil uzaktır. Buradaki liman emin bir durak yeri değildir. Kalesi, son zamanlarda metin bir surette yapılmıştır. Buranın sâkinleri türk ve abazalardır. Osmanlı devleti burasını sınır hattı telakki ederek bir paşanın oturduğu kaleyi top ve askerlerle çok kuvvetli bir hale getirmiştir. Buraya çok gemi yanaşır ve, ermeniler de dahil, gelen tacirler abazalar ve çrkeslerle büyük ticaret yaparlar. Buradan hareket eden gemiler, ticarî mallardan başka, İstanbul ve Mısır'a sevk edilen esirlerle de dolu olur.

Anapa'nın ötesinde, taşıtların bazan uğradıkları **Athun** veya **Şatuka** gibi ufak yerler vardır. Anapa dağlarında ve bilhassa Kuban yakınında başlıcaları **Abaza**, **Çerkes** ve **Kisti** olmak üzere muhtelif kabileler yaşarlar. Bu abaza memleketinden deri, zerdeva, balmumu, bal, yağ, peynir, tuzlu et, esir v.s. gibi bir çok nevi mal çıkar ve ihraç edilir.

ANAPA ABAZALARI

Anapa abazaları diğer yerlerdeki ırkdaşlarından birçok bakımdan ayrılırlar. Bunların başlıca ikamet yerleri Kuban nehrinin civarındadır, Begleri de Soğuksu'da oturur. Memleketleri Abaza, Abasi veya Abkaz adlarını taşır. Halkın hemen hepsi de ağaçperest olup, büyük ağaçlara taparlar ve bu ağaçları çeşitli eşya ve çiçeklerle süsletir, kılıç ve silâhlarını da onlara asarlar. Bütün âyinlerini

ağaçların altında yapar ve bazan da sabahları işe başlamadan önce onların etrafında dönerek dua ederler. Bu câhil insanlar bütün bunları, sebep ve gayesini bilmeden hayvan gibi tabii bir sevkle yaparlar. Sorduğunuz vakit, şaşkın bir vaziyet alırlar; verilen nasihatları dinler, fakat âdetlerinden aslâ vaz geçmezler.

Bu ağaçperest insanlar ağaçların yanında diktikleri **Tapşi** denilen kazıkların önünden geçerken başlarını açar ve secde ederler. Ne kadar acele işleri olsa da muhakkak atlarından iner ve tapşi'nin yanında durarak dua ederler. Dualarında umumiyetle Meryemana'yı anarlar ve kimliğinden bihaber oldukları halde, **Meyremokh** yani Meryemoğlu dedikleri İsa'ya çok hürmet gösterirler. Günlük duaları şu sözden ibârettir : **Tsanıb u ğisemuto aşnemcır dzıfır ğismetu thlgınlı** yâni «Kısmetimizi sen vermezsen, başka kimse veremez». Zâhiren çok dindar olan bu adamlar, haçı çok severler ve mallarını hırsızlardan korumak için, kimse yanaşmasını diye yanına bir haç koyarlar.

Anapa abazalarının **konak'ı** (yani misafirperverliği) diğer abazalarından daha kavidir ve burada konakbanı olmayanın vaziyeti çok tehlikeli olur. Osmanlı sınırından bunların içine gidecek olanların emniyetleri için bir konakban tutmaları zaruridir. Konakban, hangi milletten olursa olsun, misafirine çok iyi bakar. onu istediği müddetçe evinde alıkoyar, işlerine yardım eder ve başkalarından korumak için daima yanında bulunur; çünkü misafir yalnız bulunduğu vakit diğer abazalar onu tutar ve hiç tereddüt etmeden esir olarak satarlar. Konakbanın ev halkı da misafire aynı itinayı gösterir. Misafir memnuniyetle ve teşekkür ederek ayrıldığı vakit bunu kendileri için büyük şeref sayarlar ve tekrar gelişinde daha çok sevinirler. Fakat şayet başka birisine misafir giderse, bunu kendilerine karşı bir hakaret sayar ve kin bağlarlar.

Bu abazaların garip bir âdeti de şudur: Uzun bir yürüyüşten sonra akşam yorgun döndükleri vakit ateş yakar ve alevin üzerinde ayakta dururlar. Duman çıplak vücûtlarını sarınca sinirlerinin gerildiğine ve kuvvetlendiklerine inandıkları için çok ehemmiyet verdikleri bu âdetleri icrâdan geri kalmazlar. Bunlar gevşek ve tembel olmayıp bütün âdet ve işlerinde çevik insanlardır; şenlik ve oyunu çok severler. Birkaç kız veya oğlan bir araya gelince hep bir ağızdan şarkı söylemeğe başlar ve usanmadan akşama kadar oynarlar. Esir olarak götürülen abazalar gördük ki bu hallerin içinde bile kendi şarkılarını keyifli keyifli söyleyerek gidiyorlardı. Ataları yad eden şarkılarını hep bir ağızdan kaba ve âhenksiz bir surette dâima söylerler. Müzik aletleri yoktur.

Yıldırım isâbeti ile ölenleri şehid addeder ve bunun için yedi gün yedi gece şenlikler yaparlar. Ölüyü, şimşekten vurulduğu yerde bir ağaca koyarak üç gün orada, üç gün de evinde eğlenip oynadıktan sonra **Taşkhor yovağ** yâni «Allahın oğlu vurdu» diyerek gömerler. Bu âdet eski Romalılarda da mevcut olup, yıldırım çarpan adam ölmezse Zeus'un oğlu sayılır ve soyu asil sınıfına dâhil

edilirdi. Bir abaza kabilesi vardır ki bunlar, ölüyü gömmektense, bir ağaç kovuğuna koyar, dallarla bağlar ve elbisesi ve silahlarını da aynı ağaca asarlar. Sahilden uzak dağlarda yaşayan bir kabile de köpek ve kedilere tapar. Bunların bir köyünde hususî bir mahalde bağlı, kocaman azgın bir köpeği görenler, köylülerin bu hayvandan çok korktuklarını ve yemeği önce ona vererek kendilerinin de hayvandan artanı yediklerini bana anlattılar.

Anapa abazalarının düğün, misafirperverlik v.s. gibi birçok âdetleri diğer abazalarınkilerden farklı değil, fakat dilleri ayrıdır. Meselâ : Allah'a **Antoha**, babaya **Oorag**, anneye **Anshong**, oğlana **Spav**, kıza **Efa**, kardeşe **Ashey**, hemşireye **Abgshey**, yüreğe **Goo**, başa **Yagga**, göze **La**, kulağa **Loomba**, ağıza **Etşa**, güneşe **Marah**, aya **Muyğ**, yıldıza **Aets**, güne **Mieğtşeh**, geceye **Bagah**, akşama **Goolpeğ**, bahara **Hapneh**, yaza **Pghneh**, sonbahara **Bjaga**, kışa **Geen**, yıla **Sheegoo**, ölüme **Deeshee** derler. Kuban abazalarının dili de başka çeşittir.

Abazaların ne yazısı, ne de kanunu olmadığı için dâvalarını âdetlerine göre ve tâbii bir sevkle hallederler. Hunhar insanlar değil, iyi yürekli, fakat hırsızlığa düşkün adamlardır. Sahile yakın yerlerdeki abazaların çoğu müslüman olmuştur ve bunların sayıları git gide çoğalmaktadır. Bununla beraber, onlar putperestlik âdetlerini hiç de terk etmiyorlar. Yabancı misafire hürmet ederler, fakat misafir olmayan birisini tutunca esir olarak satarlar. Uzakta bir yabancıyı görür görmez atları ile yetişir, kement atarak adamı hayvan gibi yakalar ve atlarını sürerler. Bu suretle tutulan biçâre adamı arkalarından koşturur ve kendi aralarında satarlar.

Meharetli olan abazalardan münevver adamlar da yetişmiştir ve Osmanlı devleti içinde meşhur abaza paşaları vardır. Dağlarda yaşayan abazalar umumiyetle kalın kafalı ve vahşi tabiatlıdır, fakat sahil mıntıkalarındakiler müslümanlarla temasları sayesinde mûnis adamlardır.

ÇERKESLER

Çerkesler, Kabarta tarafında Kafkas dağı sâkinlerindedirler. Kuban ve Don arasında bulunan memleketleri 600 mil uzunluğundadır. Çerkesler kuvvetli ve cesur insanlardır, fakat aralarında hüküm süren anlaşmazlıları yüzünden toplu bir kuvvet hâlini muhafaza edemiyorlar. Çerkesler, kabile reisi, asiller ve avam olmak üzere üç sınıfa ayrılırlar.

Kabarta halkı üç reisin tabiiyetindedir, en eski kabilenin reisi ise bütün kabilelerin reisi ve hâkimidir. Reisler mübârek şahsiyetler telakki edilip çok itibar görürler, gerçi kıyafet, ikametgâh ve yiyecekleri ile basit halktan ayrılmazlar. Çerkesler, yazılı kanunları olmayıp eski âdet ve geleneklerine göre hareket ederler. Büyük bir mesele veya teşebbüsleri olduğu vakit bütün halk toplanır, baş

reis, yapılacak işi teklif eder, ihtiyarlar halk namına karar verirler; ihtiyarlarına karşı büyük hürmet ve itimad besleyen halk hiç itiraz etmeden râzı olur.

Kabile reisi, erkek bir çocuğu dünyaya gelince, ileride onu büyütecek olan birisini seçer. Çocuk bir yaşına bastıktan sonra önüne silah ve oyuncak koyarlar ve çocuk elini silaha uzatırsa bu büyük bir alâmet sayılarak bütün ailece şenlik yaparlar. Çocuk yedi yaşına geldiği vakit baba evini terk ederek, kendisine ata binmesini, silah kullanmasını, şekavet ve hırsızlık yapmasını öğretecek ustasının yanına gider. Çocuk bunları başarmadan ve büyük bir soygunculuk yapmadan baba evine dönemez. Avam takımındakiler, reisin çocuğunu kaçıрмаğa ve onu kendileri büyütmeğe can atarlar, çünkü bunu yapmakla büyük itibar kazanır ve asillerin sınıfına girerler. Kırım kazakları, vaktiyle, kendi çocuklarını terbiye edilmek için çerkeslere gönderirlerdi.

Kız çocuklar anneleri tarafından büyütülür ve onlardan iş yapmağı öğrenirler. Çocuk doğar doğmaz beline geniş bir kayış bağlarlar, beden büyüyüp sıklaşan kayış kopunca yenişini bağlarlar. Çocuk bu suretle büyüyerek narin ve uzun boylu olur. İyi terbiye ve tahsil görmüş ve türklerin içinde itibar kazanmış çerkesler vardır.

Nişan töreni yapıldığı vakit, gençler birlikte oynar, nişanlanacak olan genç, beğendiği kız ile belli tavırlarla karşılıklı oynar ve bu suretle nişan kıyılır. Erkeğin karısı ile olan münâsebeti sıkı bir mahrumiyetle olur. Erkek öldüğü vakit, karısı saçlarını yolar, yüzünü tırmalar ve uzun bir mâtem tutar.

Çerkes kadınları usta ve cesur binici oldukları için, onları eski Amazonlara benzetmişlerdir. Plutarhos, Albanlarla yapılan savaşta Kafkas dağlarında yaşayan amazon kadınlar bulunduğunu, nitekim onlara aid ufak kalkanlar, ayakkabı ve bazı tezyinatlı silahlar ele geçtiğini söyler.

Çerkeslerin sâbit bir dini yoktur. Türklere yakın olanların çoğu müslüman olmuşsa da eski âdetlerini muhafaza etmişlerdir. Her kabilenin çeşitli garip itikad ve âdetleri vardır. Savaşa başladıkları vakit, aynı savaşta ölecek adamlarının ruhlarına kurban olarak, tuttıkları moskof esirleri keser ve dökülen kanı göğe adarlar.

Çerkeslerin yazısı olmadığı için bazıları arap yazılarını öğrenir. Dağlarda mezar taşları üzerinde okunmayan yazılar vardır ve reisler eski kitapları olduğunu söylerler. Bununla beraber, menşelerini bilmezler. Plinius'un dediğine göre, bunlar Kafkas sakinlerinden Hun veya Hazarlardan inmişlerdir. Tarihçi Konstantin ise, çerkeslerin şarktan gelmiş **Kabariler** olduklarını ve memleketlerine bundan dolayı **Kabarta** denildiğini söyler.

Çerkeslerin dili diğer kabilelerinden farklıdır. Meselâ : Tanrıya **Tha**, babaya **Yada**, anneye **Yana**, oğlana **Savo**, kıza **Psase**, kardeşe **Nahaç**, hemşireye **Şuğp**, adama **Dzfe**, göze **Nay**, ağza **Jay**, yüreğe **Ku**, ele **Ap** derler. Anapa abazaları da umumiyetle aynı dili konuşurlar.

Tarihçi Horenli Moses, Kafkas'da ve kısmen de sahilde yaşayan Apkaz ve Apşeg'leri zikr eder. Bunlardan çok daha vahşi tabiatlı olan dağ sâkinlerinde, kabileden kabileye değişen putperestlik âdetleri vardır. Bunlar yeşil ağaçlara karşı çok sevgi ve itina gösterir ve yalnız kuru ağaçları yakarlar. Büyük ağaçları canlı ve kudsi mahluklar telakkî eder ve onlardan çok korkarlar. Mezarlara karşı da büyük hürmet beslerler ve ölülerin ruhuna yemek dağıtmaktan geri kalmazlar.

KİSTİLER, yüksek dağlarda yaşayan bir Tatar kabilesidir. Bunlar yabancı misafiri sever ve kızları onlara hürmetle ve namuslu bir surette hizmet ederler. **Engüsi** denilen diğer bir kabile de mevcuttur ki bunların hıristiyanlar gibi bazı alâmetleri vardır, **Daile** dedikleri tek bir Allah'ı tanırırlar, pazar günleri çalışmazlar, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde de oruç tutarlar. Bunlar yalnız bir defa kurban keserler. Papaz diye bir ihtiyarları vardır ki dağda taş mabedlerinin yanında ikamet eder. Bu mâbedin içinde süs eşyası, heykeller ve yazılar vardır. Bu kabile halen Moskofların idaresi altındadır.

OSSLER, Elbruz taraflarında ikamet eden muhtar bir ırktır. Bunlar da ağaçperestdir ve birçok şeyleri abazalarınkine benzer. Çok kalın kafalı insanlar olup sayı bile bilmezler. Yiyeceklerini önce üç parçaya ayırıp atar, sonra yerler. Bununla beraber, ruhun ölmezliğine inanırlar ve ölülere hürmet ederler.

İskit memlektinde havari Filipos, bazılarına göre de havari Tomas hıristiyanlığı neşretmiştir. Meşhur martir Kristof buralı idi. Bu taraflarda vaktiyle çok mamur şehirler vardı, fakat halkın cehâleti ve vahşeti yüzünden sönmüştür.

KIZILTAŞ BOĞAZI, Anapa'nın otuzaltı mil uzağında Kuban nehrinin ağzıdır. Burası Kızıлтаş burnu sayesinde çok iyi bir liman olurdu, fakat nehrin getirdiği çamurla sığ bir hale gelmiştir.

KUBAN (eski adı **Antiçites**), meşhur ve büyük bir nehir olup Elbruz dağından çıkarak Kafkas dağlarından geçtikten, tatarcada «çift» demek olan Açu kalesinin yanında ikiye ayrıldıktan ve Anapa tarafından Kızıl boğaz'a gelip bir göl gibi yayıldıktan sonra denize dökülür. Bununla beraber, ağzı sığdır ve içeriye büyük taşıt giremez. Nehrin diğer kolu Temruk'un on mil yukarısında, Osmanlı sınırının bulunduğu Harpuli kalesinin önünden akarak Azakdenizi'ne dökülür. Arrianos burada Tanais nehrini zikr eder.

B E Ő İ N C İ B Ö L Ü M

Taklit boğazı — Taman — Azak — Temruk — Akhtar —
Bissaka — Mühendis burnu — Berber zemin — Kuşburnu —
Azak kalesi — Kirman kale — Don — Nahıçevan — Ludik —
Tayğan — Beglička — Mariopol — Balestra — Börkler —
Taşlıburun — Gazikirman — Sasık denizi — Or kapı —
Arabat — Kazandibi — Ayane — Yeni kale — Kerç —
Taklit burnu — Caveta burnu — Kırım

TAKLİT BOĞAZI (eski adları **Bosphoros Gimerion** ve **Pandikapeon**), Kızıltaş'ın otuzdört mil uzağındadır. Onsekiz mil uzunluğunda olan bu boğazın kara kısmı Taman, ağzı da Taklit burnu'dur. Boğaz, Yenikale'nin önünde üç mil daralır (1). Boğazın burasında, domuz burnuna benzeyen ve tatarcada «domuz» manasında olup **Şoşga** adını taşıyan ince bir dil vardır. Boğaz, kışın bazan donar.

TAMAN, Taklit boğazı'nın doğu tarafında, bir yanında Kuban, diğer tarafında da Kerç boğazı suları bulunduğu için bir yarımada şeklindedir. Kerç boğazı karanın içine girmiş olduğundan **Presip** yâni dolgun adını taşıyan dar bir berzah meydana getirmiştir ki nehrin suları kabardığı vakit daha çok daralır ve bundan dolayı Temruk Taman'dan ayrılır. Azakdenizi kıyısında, Temruk gibi, Taman'da da eski bir kale vardır. Cenevizler zamanında burada 12 adet kale bulunduğu

1 — Chardin, Don nehrinin ağzında türklerin iki ufak kalesi ve garnizonu bulunduğunu, bundan başka, moskofların ve çerkeslerin büyük kayıklarla yaptıkları akınlara karşı boğaza kalın bir zincir gerildiğini, zira kalenin inşasından evvel kayıklarla Don nehrinden aşağı inen moskoflar ve çerkeslerin her tarafa akın ettiklerini söyler (**Voyages, Amsterdam 1711 1. 113**).

söylenir (2).

AZAK veya **Miotis**, ufak bir deniz olup, Taman'ın ağzından başlayarak Don nehrinde nihayet bulur. Uzunluğu, Ayane'den Petriklips'e ve buradan da Tayğan'a kadar yüzellişer, genişliği de ikiyüz mildir. Azakdenizi'nin bir çok yerleri sığ olduğundan gemiler doğu kısmından geçmeyip daha çok ortadan seyrediler.

Azakdenizi suları. rüzgârların istikametine göre, bazan içeriye bazan da dışarıya akar. Dış akıntı esnasında, deniz o kadar alçalır ki taşıtlar karaya oturur. Şiddetli fırtınalarda ise birçok yerlerde denizin dibi görünür. Kısmen tuzlu, kısmen de tatlı olan bu denizin suyu Don nehrinin yakın kısmında tamamiyle tatlıdır. Denizin en derin kısmı dokuz kulacı geçmez. Bundan dolayı denize **Miotis gölü** adı da verilmiştir.

Eski devirde, bu denize **Mey** adı ile bir beg, sonra da sırası ile Mihridates; Romalılar, Cenovalılar, Tatarlar, şimdi de Moskoflar hâkim olmuşlardır. Denize verilmiş olan **Miotis** adının menşeiini bazıları Mey adı, bazıları da, içinde çok balık bulunduğundan dolayı. «süt-nine» demek olan grekçe **Meevtria** kelimesini gösteririler. İskit Tatarlar da, aynı sebeple **Karpaluk** yâni «balık anası» derler. Filvâkı, bu denizden hayret edilecek kadar bol ve başka hiçbir denizde bulunmayan fevkâlâde iri balıklar çıkar. Denizin suyu az tuzlu olduğu ve bataklığında besleyici maddeler bulunduğu için Kara ve Ak denizlerin balıkları buraya gelir ve semirirler. Çıkan balıklardan **Murina**'nın bazan yirmialtı kadem uzunluğunda ve dokuzyüz libreden fazla ağırlığında olanına rastlanır. Bu balıktan çok miktarda havyar çıkar.

TEMRUK, Taman'ın Azakdenizi tarafındaki bir kısmı ve bir kaledir. Buradan kırk mil ötede, balıkçı evleri ve ufak çaylar bulunan Kotsa dalyanı vardır. Kuban nehrinin **Açu** denilen kolunun döküldüğü bu yerlere **Aksuev** de denir (3).

2 — A. de la Mortray, Taman'da, küçüklüğüne rağmen, ermeni, gürcü, mingrel ve çerkesten ibaret mühim bir koloni bulunduğunu, kale'nin üzerinde görülen bâzı arma parçalarından onun Cenovalılar tarafından yapılmış veya tâmir edilmişe benzediğini, fakat hendeklerin derin olmadığı, garnizonun da az sayıda yeniçeriden ibaret bulunduğundan dolayı onun mühim bir müdafaa mevkiî sayılmadığını söyler (**Travels**, London 1732, II. 39)

3 — A. dela Mortray, Temruk'un kuzeyinde, bir yeniçeri bölüğü yerleştirilmiş ve altı topla teçhiz edilmiş ve **Ada** adını taşıyan eski bir kale bulunduğunu, bu yerin ehemmiyetinin deri, havyar, bal ve çerkes esir ve at ticâretinden ibaret olduğunu söyler (**II**, 40).

AKHDAR ve **BAKHDAR**, limana benzer koylardır. Kazak köylerinin bulunduğu bu yerde muhtelif çaylar akar. Ufak göllerle bataklık topraklar olan öte taraf, ehemmiyetsiz ıssız bir yerdir.

BİSSAKA veya **Biyliman** geniş bir koy ise de, içi taşlıktır. Buraya bir ırmak dökülür. Eski müellifler burada Tiramp şehrini ve Psadis ırmağını gösterirler.

MÜHANDİS BURNU, Kotsa'nın yüzelli mil kadar uzağındadır. Yanından Belliska veya Veseni denilen ırmak geçer. Burada Don nehrinin teşkil ettiği **Man-tar** denilen kumluk vardır ki Azakdenizi'nin ağzının yarısından fazlasını tıkar ve deniz buradan daralmağa başlar.

BERBER ZEMİN, Don nehrinin ağzıdır. Bundan sonra bir nehrin döküldüğü Karakum ve Çalbaş koyu gelir.

KUŞBURNU veya Tolgea burnu, Tayğan kalesinin karşısındadır. Su burada onsekiz mil genişliğindedir. Kırkbeş mil ötede, bir kale ve Eya ırmağının bulunduğu Hasyüz, yakında da Çukur ve Kuboy ırmakları vardır. Eski coğrafyacılar, Azara, Badaru, Pamartis ve Dames şehirleri ile Rombit ve Marupios ırmaklarını bu taraflarda gösterirler.

AZAK veya Azov kalesi, Tayğan'm karşısında Don nehrinin ağzında meşhur eski müstâhkem şehirdir. Cenovalılar 600 sene evvel burasını zapt ettiler Şehir, sonra, Tatarların ve Osmanlıların eline geçti. 1642'de Tatarlar şehri yaktılarsa da, Osmanlılar tekrar zapt ederek imar ettiler. Yüz sene sonra da Moskoflar, şehri zapt ederek tahrib ettiler ve faal ticaret merkezi olarak tekrar yaptılar. Miotis denizine, son zamanlarda, şehrin adı ile Azakdenizi adı verildi.

Nehrin ağzı burada iki yarımada dan dolayı üç kısma ayrılır. Nehrin sağ kolu eski Rastov kalesine doğru uzanır ve üç kol, Krepos kalesinin yanında birleşir.

KİRMAN KALE veya **Çerkes Kirman** daha yukarıdadır. Karşı tarafta, kuzeyde de, Tatarların zamanında yapılmış ve çeşitli ırkların oturduğu Kirman, yani kale, veya Krepos vardır.

DON veya **DONAVIS** (Türkçede **Ten suyu**), Asya'yı Avrupa'dan ayıran büyük nehirdir ki Rusya'nın İvan Ozero gölünden çıkarak kuzeyden güneye ve doğuya doğru akarken altı ırmakla birleşir ve dolambaçlı uzun bir yol takip ettikten sonra üç ağızla Azakdenizi'ne dökülür. Suyu çok bulanık olan nehir, pek büyük morinalar da olmak üzere denize birçok balık getirir.

ÇERKES KİRMAN, yani Çerkes kalesi, Don'un yukarı kıyısında Kazakların baş şehridir. Sekizbinden fazla evden ibaret olan bu şehir faal bir ticaret merkezidir. Buradan çıkan Tatarlar Yeni Kirman'ı yapmış ve birçok yerlere yayılmışlardır. Kazak **Adaman**'ın makamı ve harp teçhizatının deposu olan bu şehirde altı kilise vardır. Don havzasında yaşayan ve Don Kazakları denilenler, dil, din ve âdetlerinden de anlaşıldığı gibi aslen Moskofdurlar. Bunlar muhtar bir vaziyette olduklarından Rusya'dan ayrılarak bu taraflara gelmiş, Kazak tatarlarının topraklarını zorbalıkla almış ve onlarla karışarak ayrı bir Kazak milleti meydana getirmişlerdir. Bunlar, Kazak tatarlarından gasp ettikleri kızlarla evlenmeleri neticesinde kendileri de tatar yüzlü olmuşlardır. Çok sert ve inadcı insanlar olan bu kazaklar, mâhir hırsızdır ve şekaveti kahramanlık sayarlar. Hemen hepsi de sakalıdır. Memleketleri, bir ucu Dnyeper'e kadar uzanan ve **slobot** dedikleri yüzelli kadar şehri ihtiva eden geniş bir yerdir. Bunlar, reislerine **Adaman**, başkumandanlarına da **Hetman** derler.

Kazakların bir kısmı, şimdi, Moskoflara tabi Siberya, Terk, Greben v.s. kazakları gibi, muhtelif kabilelere ayrılmışlardır.

NAKHİÇEVAN, Kirman'ın dokuz mil aşağısına düşer. Kefe ermenileri tarafından 1780'de, dağın üzerinde yapılmış olan bu şehirde 2300 ermeni evi ve altı kilise vardır. Lusavoriç adını taşıyan ve Surp Haç adlı bir manastırı ve okulları bulunan başlıca kilise şehrin meydanındadır.

Burası, önce, kale manasında olan **Krepusti raslov** adını taşırdı. Moskoflar, bu şehre ilâveten muhtelif köyler bulunan geniş bir arazi vermişlerdir. Kırım'ın zaptından sonra, ermenilerin Rusya'daki ilk ikamet yeri burası olmuş ve onlar bu şehre, eskisinin hatırasını tesbit etmek üzere Nakhichevan adını vermişlerdir. Havanın fenalığından dolayı önceleri çok adam öldü ise de, şehir şimdi gelişmiş bir vaziyettedir.

Nakhichevan'ın aşağısında Skloboda yâni Yeniköy, dokuz mil yukarısında da muhtelif milletlerle meskûn Aksoy kasabası vardır.

LUDİK, Don nehrinin ilk kolu üzerinde kuzey tarafta metin bir kaledir. Moskoflar, kiral Petro'nun Taganrok kalesine yapmış olduğu gibi, 1696'da burasını yaktılar. Kale şimdi tekrar iyice yapılmıştır.

TAYĞAN veya **Taganrok**, Azakdenizi'nin meşhur bir limanı olup sâkinleri rum ve ruslardan murekkeb 2000 evden ibarettir. Nakhichevan ve diğer kara şehirlerin limanı olan Taganrok'da rus gemilerine mahsus bir tersane vardır. Buradan demir, balık, havyar, v.s. gibi şeyler çıkar.

BEGLIÇKA veya **Krioya burnu**, Taygan'ın aşağısındadır. Önü kumluk ve

sığ olduğu için gemileri ikaz etmek üzere işaretler konulmuştur. Yakınında Petruşka denilen ırmak akar.

MARİOPOL, rum ve ruslarla meskûn ufak ve ticarî bir şehirdir. Seres kaya denilen burnun mevcut bulunduğu bu yer, Tayğan'dan altmış mil uzak güzel bir şehirdir.

BALESTRA, Tayğan'ın yüzellimil uzağında bir koydur. Moskoflar bunun giriş kısmında bir fener yapmışlardır. Batı tarafında, **Belosar-kaya** veya **Pet-reklips** denilen bir dil, bazı yerlerinde de **Pertins-kaya** ve **Visarionav** denilen ada ve burunları vardır. Burada **Kilteç** yani **Çengel** adında bir ırmak akar.

BÖRKLER, Petreklips'ten yetmiş mil uzaktadır. Burada, kurtboynu manasında olan Börüboyun denilen ve iki yanından da ırmak akan vir yarımada vardır.

TAŞLIBURUN veya **Kayalı** daha aşağıdadır. Kıyısı çok taşlı ve sığ olan bu toprak, Arapat'ın karşısında Kırım adasına yakın bir yere kadar denizin içine girmiş olup, bir dil vaziyetindedir. İçeriye girmiş bir koyu ve Kerteçe ve Börteçe ırmaklarının döküldüğü bir gölü vardır. Bir mil aşağıda, Nogay Tatarlarının Kayalı köyü vardır.

GAZİ KİRMAN, Or'dan ötede onsekiz mil uzaklıkta ilk şehirdir. Oradan ötede **Yenitsi** kalesi vardır. Arabat dili bu kaleye o kadar yaklaşmıştır ki arada ancak yarım mil genişliğinde salla geçilebilen bir geçit bırakmıştır. Tatarlar, bu dile kendi lisanlarına göre **Ciniçke** yani «ince» adını takmışlardır.

SASIKDENİZİ (eski adı **Bıçeş** veya **Putris** yani «kokmuş deniz»), Börkler'in yüz mil uzağında, ufak kara parçalarla dolu girintili uzun bir denizciktir. Yenitsi kalesi ve Çiniçke boğazı arasında bulunan ağzı o kadar dardır ki suyun cereyanı kesilir ve iç tarafı girintili olduğu için durgunlaşır. Bundan dolayıdır ki tatarlar buna **Sasık** yani kokmuş adını takmışlardır. İç kısmı da sığ olan bu denizciğin bir ucu **Kefe'nin** kuzeyinde Arabat'a, diğer ucu da Or ağzına veya Ölüdeniz'e yaklaşmıştır. Buraya Subaç, Bolganak ve Karasu ırmakları dökülür.

OR KAPI veya **Orboğazı'nın** grekçe adı. **Deavros** veya **Beregob** yani hendek idi. Berzahın ucunda bulunan metin kârgir kaleyi Moskoflar dört defa zapt, üç defa geri vermiş nihayet ellerinde tutabilmişlerdir. Ölüdeniz'in üst kenarından başlayıp kalenin öte tarafına kadar uzanan berzahın medhali çok dardır. Kırım'ın yarımada olmasına sebep olan bu berzahın tam uzunluğu oniki mil, kalenin yanındaki kısmın genişliği ise üç mildir. Kalenin önünde açılmış olan derin

hedeğin bir **ucu** Sasıkdeniz'e, diğeri ucu da Ölüdeniz'e kadar uzanmıştır. Hendeğin orta kısmında muteharrik ahşab bir merdiven, yanında eski bir kale ve suru kavi tutan kuleler vardır. Kalenin içinde, şehre bağlı bir yeraltı yol mevcuttur.

ARABAT, uzun Ciniçe dilinin diğeri ucunda bir kaledir. Dil buradan başlayarak karşı karaya kadar uzanır. Burası kâmil kumsal olup, her yerde yazın tuzla dolu olan ufak göller meydana gelmiştir.

KAZANDİBİ, Arabat'ın ötesinde bir burun olup liman vazifesini gören bir koyu vardır. Eskiden burada bir şehir kurulmuştur.

AYANE veya **Akıntıburnu**, Arabat'ın elli mil uzağındadır. Bundan sonra doğu tarafta tekrar Bosforos veya Taklit ağzı gelir ve böylece Azakdenizi'nin çevresi biter. Bu çevre Don nehrinden buraya kadar 532 mildir. Arrianos, ihtimal bütün koyleri de hesaba katarak, Azak'm çevresinin 9000 stad olduğunu söyler.

YENİKALE veya **Venikol**, Osmanlılar tarafından hicrî 1114 (M. 1702) 'de Azak ağzının batı tarafında yaptıkları metin bir kaledir (4). Önü liman ise de, sığ olduğu için yüklü gemiler ancak hafifledikten sonra içeri girebilirler. Boğazın üç mil içerisinde, eski bir kale ve kilise bulunan **Poluska** vardır. Burası önce âbâdan bir yer idi.

KERÇ veya Kerş (grekçesi : **Kafeon** veya **Pandikafeon**), Yenikale'nin dokuz mil ötesinde dağın eteğinde yapılmış ve yüksek bir surla çevrili bir şehirdir. Çeşitli milletlerden teşekkül eden halkı 300 hane kadardır. Doğru tarafında bulunan yedi kuleli metin kalesi vardır. Azak'a gidip gelen gemiler buradan geçeler. Kerç adı, ermenicede «dar boğaz» demek olan **Girc** kelimesi ile aynı menşededir.

On mil ötede, silik bir yer olup ancak birkaç ev bulunan Kamışburnu vardır. Pontos kırallığının payitahtının burada bulunmuş olduğu zannedilir.

TAKLİTBURNU, Kerç boğazı'nın ağzıdır. Onsekiz saat mesafede bulunan Ay-

4 — A. de la Mortray, metin ve kalın fakat gayrimuntazam bir surla çevrili şehrin güneybatısındaki bir tepede bulunan ve birçok bronz toplarla donatılmış olan kalenin mevkiinin müdafaa bakımından çok uygun olduğunu, çünkü gemilerin, denizin sığılığından dolayı, topların menzili içinden geçmeğe mecbur olduklarını söyler (II, 38).

ane burnu, Taman'ın karşısına düştüğü için Kırım tarafından Taklit'in asıl ağzını teşkil eder. Limanı mevcut ise de, çok taşlıktır. Dokuz mil ötede, Karadeniz kıyısında Hacılar limanı vardır. Daha ötede, denizin içine üç mil uzanmış kayalık bir ada olan **Yelken kaya**, bir az ötede bulunan **İmam kale**'de, Kırım toprağına düşen **Almidita** denilen tuzla vardır.

CAVETA BURNU veya Tusta, kırkiki mil batıdadır. Kefe şehri bunun koyundadır. Arrianos, vaktiyle Elenosların yapmış oldukları şehrin harebelerini gördüğünü söyler. Aynı müellif Kazeka şehrini burada gösterir.

Abaza'dan itibaren Tuna'ya kadar, Azakdenizi ve Don nehrinin etrafındaki memleketlerin bütününe **Sarmatya** denir ki bu ad, Tataristan'ı ifade eder, çünkü grekçede **sarmat**, kertenkele gözü yani ufak göz demektir ve bilindiği veçhile, tatarlar ufakgözlüdürler. Bunlar o kadar yayılmış bir millettir ki büyük Tataristan Çinü Maçine kadar uzanır.

Kırım yarımadası taraflarındaki tatarlara Küçük tatar denir. Bunlar kısmen göçebe olup ova ve çöllerde dolaşırlar, kısmen de köy ve şehirlerde ikamet ederler. Bu tatarlar, Ozu tatarları, Kırım veya Kazan tatarları ve Nogay tatarları diye dört kabileye ayrılmışlardır. Hepsisi de sağlam ve çalışkan adamlar olup, çobanlık ve çiftçilikle meşgul olurlar.

K I R I M

Grekçede **Kremos**, eski devirlerde de **Torik yarımadası**, denize de **İskit denizi** denilen Kırım, batı ve güneyden Karadeniz, kuzeyden Ölü ve Kokmuş denizleri ile çevrili ve yalnız Or berzahı ile Moskof toprağına bağlı bir yarımada. Kırımda, **Karasu**, **Haçısu**, **Elma v.s.** gibi orta çapta ırmaklar ve **Ayadağı**, **Ayudağı**, **Çadırdağı**, **Karadağ**, **Ağarmışdağ** gibi tepeler mevcuttur. **Ağarmışdağ**'ın tepesinde muazzam bir uçurum vardır.

Kırım'a önce İskit tatarlar hakim olmuş, Don nehrinden **Kafkas** dağına kadar olan topraklar da Greklerin elinde idi. Bilahere, Tatarlardan çok sıkılmış olan Grekler **Mihridates**'in tabiiyetine girmiş ve Kırım'a grek kırıllar hâkim olmuşlardır. Daha sonra **Cenovalıların** eline geçen Kırım, 1471'de **Osmanlılar** tarafından feth edilerek bir Tatar han'ın idaresine verildi. 1698 senesinde Moskoflar Or kalesine hücum ettiler ve Kırım defalarca gâh bu, gâh o tarafın eline geçtikten sonra **Şahin Giray Han**, 21 nisan 1779 tarihinde adayı Moskof kraliçesine verdi. Osmanlı devleti de sekiz ay sonra bunu kabûl etmiş olup, Kırım bugüne kadar Moskofların elinde kalmış bulunuyor.

Kırım'ın başında bulunan Tatar hanı **Alişan Han** unvanını taşır ve başşehir olan **Bahçesaray**'da otururdu. Muhtelif prenslerden başka, Han'ın erkek soyun-

dan olan ve **Hanzade** unvanını taşıyan üç büyük prens vardı. Bu prenslerden birincisi olup, Han'dan sonra ikinci mevkiinde olan ve **Kağla sultan** unvanını taşıyan prens Akmeşid'de, **Nureddin sultan** unvanlı ikincisi Karasu'da, **Orbegi sultan** unvanlı üçüncüsü de Or'da otururdu. Prensler bu rütbelerden geçtikten sonra han olurlardı.

Han'ın dışı soyundan olanlara **Mirza** denir, fakat bunlar Han mevkiine çıkmazlardı. Hanzadeler, küçük yaşlarında, terbiye edilmek üzere Çerkeslere gönderilir ve büyüdükten sonra Han'ın yanına dönerlerdi.

Osmanlı hükümdarları bunlara çok iltifat eder ve onlara padişah derlerdi. Hükümdar sefere çıktığı vakit Han'a kırkbin altın ve tezyinatlı bir kılıç gönderir, Han da, bazan yüzbine çıkan bir ordu ile yardıma giderdi.

Kırım'da, sahilten içeri dört namı şehir vardı. Bunların birincisi olan Bahçesaray, merkez şehir olup Han'ın payitahtı idi. Grekçede adı **Eupatorya** olan bu şehirde, Mihridates'in yapmış olduğu zannedilen meşhur binalardan başka, câmiler ve saraylar vardı. Kırım'ın ikinci büyük şehri, Han'ın büyük oğlunun oturduğu Akmeşid, üçüncüsü de çok nüfuslu büyük bir şehir olan Karasu veya Karapazar idi. Şimdi, ermeniler de dahil, her milletten önemli bir nüfusu olan bu şehrin yanında bir ırmak akar. Dördüncü şehir olan Eski kırım, vaktiyle çok mâmur olduğu halde şimdi sönmüş bir haldedir. Adanın önemli sahil şehirleri, ileride târif edeceğimiz Kefe, Sudağ, v.s. dir.

Kırım'ın bütün şehirlerinde de Pontos ve Moskof şehirleri ile ticaret yapan ermeniler vardır. Tatarların zamanında da meşhur tacir ve zengin ermeniler vardı, fakat onlar şimdi Nahıçevan, Grigoripolis v.s. şehirlerini kurmuş oldukları Lehistan'da ve Rusya'nın içerlerinde dağılmışlardır.

ALTINCI BÖLÜM

Kefe — Geyikatlaması — Sudağ — Balıklava — Felenk burnu — Sevastapol — Gözleve — Foroz burnu — Eski — Ölüdeniz — Mengulet — Kılburnu — Dneper — Bog — Ozu — Perezen — Odesa — Yanık Palanga — Akkirman — Balaban İskelesi — Cihanbucağı

KEFE veya **Kaffa**, Taklit'ten yetmiş, Cevata'dan onsekiz mil uzakta sahil boyunca uzayan, Kırım'ın başşehiridir. Eskiden, çift surlu iki müstâhkem kalesi (1) bulunan ve çok nüfuslu bir şehir olan Kefe, V. asırda Bizans hakimiyetinde imparatorun adı ile **Teodosia** olarak adlandırılmıştır. Tatarlar ise, **Kâfirlere** (hıristiyanlara) izafeten şehre **Kaffa** adını vermişlerdir. Şehir, Kırım'ın doğu tarafında yapılmıştır, liman genişse de derin değil ve güney rüzgarına karşı açık bir vaziyettedir.

Eski devirde, burada Diana ilâhesinin tapınağı vardı ve ilâheye pek çok kurban adanırdı, hatta gemi ile oraya gelmeğe cesaret eden yabancıları kurban etmek hususunda bir kanunları da vardı. Bundan, adanın dışarıdan temin edilecek bir ihtiyacı olmadığı ve bolluk içinde bulunduğu anlaşılır. Tatarların devrinde, köylerde çalıştırılan otuzbin esir vardı. Şehirde, eskiden, binikiyüz ermeni evi ve, kitâbelerini gördüğümüz yirmidört, rumların da onsekiz kiliseleri vardı. Kefe'yi ikiyüz sene işgalleri altında tutan Cenovalılar da birçok meşhur limanlar ve

1 — Chardin'in anlattığına göre, yukarıdan bakılınca hilâl şeklinde görülen ve metin bir surla çevrili şehrin iki ucunda, denize kadar uzanmış birer kale vardır. Yüksek bir mevkiye olup civâra hâkim bir vaziyette olan güney taraftaki kale çok büyük ve aynı zamanda paşanın ikamet yeridir. Diğer kale, ufak olmakla beraber birçok toplarla teçhiz edilmiştir (I, 103)

sekiz kilise yapmışlarsa da, hepsi de tahrip edilmiştir (2). Şehrin ortasında, yağmur suyu ile dolan derin bir sarnıçtan halkın ihtiyacı temin edilir. Kefe'nin eski devirlerdeki bolluğu, greklerin onu «buğday ambarı» diye andıklarından anlaşılır. Şimdi de Kefe'den buğday, yağ, deri ve Azak'tan getirilen havyar v.s. gibi şeyler ihrac edilir (3).

Herodotos'a nazaran, önceleri bu yerlerde Trabzonlularla ticaret yapan Grekler otururdu. Bunlar, sonra, İskit Tatarlarından çok sıkıldıkları için Mihridat'ın tâbiyetine geçmişler, o' da Kefe'ye bir filo sevk ederek Kazandibi'ne kadar olan yerleri işgal etmiştir. Mihridat, Eupatorya şehrini bu yerlerden çıkardığı senevî yediyüzbin kile buğday ve ikiyüzbin önce gümüş hasılatı ile yaptırmış ve Kafkas dağlarına kadar olan topraklara hâkim olmuştur.

Mihridat'tan sonra Kefe'ye hâkim olan Romalılar ve Bizanslılar'ın kaygısızlığı yüzünden Tatarlar, daha sonra da Cenovalılar Kefe'yi zapt etmişlerdir. Cenovalılar zamanında, bu şehir, İstanbul gibi mâmur ve müreffeh bir merkez olmuştu. Venedikliler 1297'de Kefe'yi Cenovalıların elinden aldılarsa da, bilâhre tekrar geri verdiler. Nihayet, Sultan Mehmed, Cengiz Han'ın küçük oğlu Batu Han'a tabi olan tatar askerleriyle 1474'de Kefe'yi feth etti ve burası, Devlet Giray Han'ın zamanına kadar Kazan tatarlarının toprakları ile birleştirilmiş bir vaziyette kaldı. Moskoflar, 1779'da burasını zapt ederek Kefe kalesini tahrib ve muhteşem binalarla süslü şehrin güzelliğini mahvetteler. Moskoflar şimdi sahillerde düz bir hat üzerinde şehri peyderpey yeniden inşa ediyorlarsa da nüfus azalmış ve hususiyle ticaretle uğraşan ermenilerin çoğu uzaklaşmıştır.

2 — Chardin, kendi zamanındaki Kefe nüfusu ve binaları hakkında şu mâlûmatı kaydeder: Kefe'de 3200'u türk ve tatarlara, 800'ü de hıristiyanlara âid olmak üzere 4000 hane vardır. Ermeniler rumlardan daha çoktur. Bütün evler toprak yapılı ve ufaktır. Dükkânlar, câmiler ve hamamlar da aynı surette yapılmış olduğundan, şehirde, Cenovalılar yapısı ve yarı yıkık sekiz kiliseden başka kârgir binâyâ rastlanmaz (?) (I, 104).

A. de la Mortray, Cenovalıların Kefe'de yaptıkları güzel kiliselerin kısmen yıkılmış ve enkazı ile câmi yapılmış, bir kısmının da ermeni ve rumlara verilmiş olduğunu, ermenilerin 7, rumların da, yarısı kullanılmaz bir hâlde olan 20 kiliseye mâlik olduklarını söyler (II, 32).

3 — Chardin, Kefe'nin bolluğu ve ucuzluğunu anlatarak, nefis koyun etinin bir libresinin 4 akçe, diğer cins et, ekmek, tavuk ve tereyağının da pek ucuz olduğunu, şehrin ticarî faaliyetini de göstermek için, kendisinin orada bulunduğu kırk gün içinde, sâhilde seyreden küçük taşıtlardan başka, 400'den fazla büyük geminin yüklendiğini gördüğünü, ihraç edilen malların çoğunun buğday, tuz, tuzlu balık, tereyağı ve havyar olduğunu söyler (I, 107, 108).

GEYİKATLAMASI veya **Yangatlama**, Kefe limanının batısında bir burundur. Liman, bu burun sayesinde batı ve kuzey rüzgârlarına karşı korunuyorsa da, güney ve doğu cihetine açıktır. İki ırmak akan Etlinkoy kaya buraya yakındır, ötede de Megenop burnu vardır.

SUDAĞ, Kefe'nin otuz mil uzağındadır. Vaktiyle limanı da bulunup münbit ve mamur bir yer olan bu şehir, eski ehemmiyetini kaybetmiştir. Ani şehri tahrib edildikten sonra bu taraflara hicret eden ermeniler önce buraya yerleşmişlerdir.

Buranın kıyıları dağlıktır ve bazı yerlerde, Aluşda, Lanbak, Ayıdağı, Yalita, Kurzuf, Ayadağ, Merdiven ayağı ve Kaytiburnu gibi burun şeklinde olduğundan koylar meydana gelmiştir. Adları geçen koylarda yalnız yaz aylarında gemi durur.

BALIKLAVA (grekçe : **Balakion**), Kefe'nin ikiyüz mil uzağında geniş ve iyi bir liman olup gemiler durur. Ayadağ'ın eteğinde bir kale vardır. Limanın ağzında **Mateôs** kaya denilen bir ada bulunduğu için gemiler kayalardan sakınarak usulca seyr eder ve doğuya döndükten sonra asıl limana girerler. Buranın nüfusu üçyüz ev kadardır. Arrianos, burada Torosa ve Simpoli limanlarını zikr eder.

Altı mil ötede, Ayadağ'ın ucunda, St. Georg manastırının bulunduğu **Manastır burnu** vardır.

FELENKBURNU, Balıklava'nın yirmidört mil ötesinde Kırım'ın mühim bir burnudur. Önü sığ olduğundan gemiler güçlkle geçer. Koyun içerisinde bulunan limana **Hamsa limanı**, ağzında da **Evlitaboğazi** denir.

SEVASTAPOL ve **ŞORŞUNA**, onsekiz mil ötede, büyük koyun içinde çok geniş güzel limanlardır. Beyaz dağlardan dolayı **Akyar** denilen bu meskûn yerde bir kale vardır. Moskofların büyük tersanesi de buradadır. Daha ötede Kazburnu ve ufak bir liman olan Evlita vardır. Arrianos burada Kalos limanını zikr eder. Bu koylara Haçisu ve Elma ırmakları dökülür. Bu yerler, ticaretle meşgul çeşitli milletlere mensup halkların oturduğu ufak kasabalardan ibarettir (4).

4 — A. de la Mortray, Sivastapol'un, evleri basit ve fena yapılar olduğu halde, çok nüfuslu bir şehir olduğunu, orada büyük bir gürcü kilisesinden başka, birisi nefis granit sütunları ve yapılışı ile güzel bir binâ olan iki de câmi bulunduğunu söyler (II, 80).

GÖZLEVE veya **Hoslov**, Felenk'in yetmiş mil uzağında, Kırım'ın batı tarafında bir limanı, eski bir kalesi bulunan ve bir dilin üzerinde yapılmış ticarî bir şehirdir. Eskiden burada üçyüz ermeni evi vardı,fakat şimdi azalmıştır. Nüfusun bir çoğu Karai yahudilerinden ibarettir.

Zeytin burnu adını taşıyan burna **Boynak** da denir. Arrianos burasını **Almidita** yani tuzla adı ile zikir eder. Filvâkı, yer yer yedi mil kadar geniş göller vardır. Ağustos ayında suların içinde, tuz bağlanacağına işaret olan bir nevi kurt peyda olur. Kurtlar git gide kendi kendine parçalanır, su kırmızı bir renk alır ve katlaşılarak tuz haline gelir. Yerli halk, kurtların peyda olduğunu görünce çok sevinir ve şenlikler yapar.

FOROZBURNU veya **Eski Bozburun** (eski adı: **Kokinofanarı**), Gözleve'nin kırkiki mil uzağında, Ölüdeniz'in ağzında Ozu'ya doğru eğilmiş bir burundur.

ESKİ veya **Tarhan Akmesçit**, Gözleve'nin seksen mil uzağındadır. Ölüdeniz'in başladığı batı tarafında iyi bir limanı vardır. Daha ötede Eski Yalita vardır, Ozu'ya kadar önemli meskûn bir yer yoktur. Karşısında Kızıl-kamış vardır.

ÖLÜDENİZ (grekçesi : **Negropina**), elli mil genişliği, yüz mil uzunluğu ile Karadeniz'in en geniş bir koyudur. Bu denizin Balçık denilen alt ucu Kırım tarafında nihayet bulur, yukarı ucu da, büyük hendeğin başlangıcı olan Orkapı'ya kadar uzanır. Kalandza ırmağı buraya dökülür.

Denizin kuzey ucunun büyük bir kısmı kumla dolu olduğundan gemiler açıktan seyredir. Eski devirde, bu denize, Horenli Moses'in de zikir ettiği gibi, kıyısında bulunan Karkine tatar şehrinin adı ile **Karkin körfezi** denmiştir.

MENGULET, Ölüdeniz'in kıyısında bir koy teşkil eden bir burundur. Burada eski bir kale ve bir köy, karşısında da **Yalinac** denilen lüzumsuz bir adacık vardır. Kuzey tarafında iki ufak çay ve Çeterlik büyük ırmağı akar. Ötede Balçık, daha ilerde de Or vardır. Yalnız Or'un dar kara parçası ile Moskofistan'a yapışmış olduğundan üçgen şeklinde bir yarımada şeklini almış olan Kırım burada nihayet bulur. Yarımada'nın çevresi yediyüz mildir.

Ölüdeniz'in kuzeyinde Ozu ovası yayılmıştır. Burada, Akmesçid'in karşısına düşen Tentreburnu, bunun karşısında da **Tentre adası** veya **Mantarlar** vardır. Bunlar denizin içinde uzanmış dar diller olup Kılburun'a yüzotuz mil kadar yaklaşmışlardır. Irmakların getirdiği topraktan burada kum adacıkları hasil olmuştur, araları boğaz şeklinde olduğundan ufak taşıtlar geçer. Beş ağzı bulunan bu boğaza **Libuh** denir. Tentre burnunun üzerinde, taşıtları sığılıktan sakındıran işaretler konulmuştur.

KILBURUN (grekçe: **Kavokazor**), Ozu limanının ağzında doğudan batıya uzanmış ince ve sivri bir burundur. Uzaktan kıl gibi ince görüldüğü için bu ad verilmiştir. Burnun bir tarafında Karadeniz, diğer tarafında da Ozu gölü vardır. Burnun ucunda, 1774'de Moskofların zaptettiği türk yapısı iyi bir hâlde bir kale vardır. Burun dokuz mil kadar kıvrılmış ve Ozu limanına girmiştir. Bu yere eski devirde **Dromos Akileos** yani **Aşil** sahası denirdi, çünkü **Aşil**'in orada talim yaptığı rivayet edilirdi. Ptolemeos, burnun batı kısmını **Kutsal burun** adı ile zikreder. Plinius da, Foroz'un yüzaltmış mil uzağında bulunan aynı burnun uzunluğunu seksen mil olarak gösterir.

Kılburun veya Ozu ağzının iç kısmı, Dneper'e kadar yirmibeş mil uzunluğunda ve dört mil genişliğinde geniş ve iyi bir limandır. Buna **Liman** veya **Ozusuyu** derler. Arrianos, Got kraliçesi Tamaris'in yaptırmış olduğu **Tamiraga** şehrini burada gösterir.

DNEPER veya **Nieber** (grekçede: **Danapris** veya **Poristene**; Türkçede : **Kerson suyu**), Saksonya'nın Volkonsk ormanlarından çıkararak, Rusya'yı ve Nogay tatarlarının çölünü geçtikten ve Ozu'nun kuzeyinde **Liman** gölünü teşkil ettikten sonra Kılburun'un ağzından denize dökülen meşhur bir nehirdir. Nehrin suyu tatlıdır ve içinde çeşitli iri balıklar vardır. İçinde birçok adacık bulunan nehrin üzerinde 1638 adım uzunluğunda bir köprü vardır. Nehrin batı tarafında bulunan **Kerson** kalesinin yanından **İnkul** ırmağı akar. Burada, hicrî 1090 (M. 1679) senesinde yapılmış başka bir kale de vardır.

Eski müellifler, burada, aynı adı taşıyan halk ile Poristenis veya Olbia şehrini zikr ederler. Dneper nehrinin üst tarafında, Goy-Suyu'nun kıyısında **Katerineslav** şehri vardır. Bu şehir, 1779'de Kırım'dan gelen yüzaltmış ermeni ailesi tarafından Moskof kraliçesinin namına yapılmıştır. Günden güne inkişaf eden ermenilerin burada iki kiliseleri vardır. Toprak verimli olduğundan refah içindedirler. Buranın iskelesi, pek çok kazakların bulunduğu **Kerson**'dur.

BOG (eski adı **İpanin**, türkçe **Aksu**), Lehistan'dan çıkararak ve Ozu yakınında iki kola ayrıldıktan sonra kuzeyden **Liman** gölüne dökülen meşhur bir ırmaştır. İrmağın ufak bir kolu **Peresen**'e doğru aktığı için Ozu bir yarımada olmuştur.

OZU, (Özü, Kara Kerman, Uzunkale, Oçakof) **Liman** gölünün kuzey ucunda, Kılburun'un karşısında mühim bir yarımada. Burada, dağın üzerinde, yirmibeş ayak yüksek bir surun içinde metin bir kale, alt tarafta da şehir vardı, fakat 1788 de burasını zapt eden Moskoflar tahrib etmişlerdir. Şehrin nüfusu önce, kırkbeş

ermenî evi de dahil, yirmibeşbin kişi idi. Ermenilerin bir de kiliseleri vardı (5).

Eski adı **Müsia** olan burası, Kırkkilise'ye kadar yüzyirmi mil uzunluğunda ve yüz mil genişliğinde bir memleketti. Buralarda oturan tatarlar, Ozu tatarı, Bucak tatarı ve Dobruca veya Nogay tatarı olmak üzere üç kabileye ayrılır. Memleket Don nehrine kadar yayılmıştır ve **Tatar çölü** adını taşır. Toprak çok verimli olup, bilhassa Moskof işgalinden evvel buralar çok bolluk bir yer idi.

PEREZEN, Ozu gölünün ağzında, taşlıların durabildiği bir adadır, yanından Perezen ırmağı akar. Prezen'in **İnce** adını taşıyan iki mil genişliğindeki limanında gemiler emniyet içinde barınır. Ötede **Deligöl** denilen göl, batı tarafında **Hasanpaşa** eski kalesi, onsekiz mil uzakta da, koyu ve bir köyü bulunan **Baba Hasan Yarları** vardır.

ODESA (eski adı **Odesos**, Türkçede: **Khocabey**), Ozu'nun elli dört mil ötesindedir. Eskiden ehemmiyetsiz bir yer olan Odesa'yı Moskoflar zapt ettikten sonra tahkim ettiler, limanı yaptılar ve önemli inşaatlarla bir avrupa ticaret şehri vaziyetine getirdiler. Liman gemilerle daima doludur ve pek çok buğday ticareti yapılır. Yakında Acelik gölü vardır.

YANIK PALANGA, çok uzak olmayıp, yıkılmış bir kaledir. Buna **Yeni Palanga** da denir. Kasaba tepe üzerinde yapılmıştır. Buradan Akkirman'a kadar Bucak tatarlarına ait geniş ova vardır. İçinden orta büyüklükte ırmaklar olan Gahirce ve Acidere akar.

AKKIRMAN, Odesa'nın altmış mil ve Karadeniz'in üç mil mesafesinde meşhur ve metin bir kaledir (6). Bir tarafında uçurum gibi derin bir hendek, diğer tarafında da Turla ırmağı vardır. Sultan II. Beyazid'in 1484'de zapt ettiği ve her milletle meskûn bu şehirde ermenilerin bir kilisesi vardır. Beyaz kale demek olan Akkirman'a **Belgorod** da denir. Moldavyalılar da kendi dillerinde aynı manada olan **Çedate alba** (Cetatea Alba) derler. **Akkirman boğazı** denilen liman çok

5 — İnciciyan, Ozu nüfusunun 25,000 tatardan ibaret olduğunu, 30-40 aded de ermeni hanesi bulunduğunu, toprak çok verimli olduğundan bol mahsûl çıkarıldığını ve İstanbul'a büyük miktarda buğday sevk edildiğini söyler (VI, 113).

6 — İnciciyan, kalede, birçok öküz koşturulup üç saatlik bir mesafedeki Balaban iskelesinden getirilmiş ve içinde iki adamın yanyana yatabileceği genişlikte iki aded muazzam top bulunduğunu, fakat yalnız birinin endahatda kullanıldığını, endahat sırasında ateşleyenin derhal öldüğünü ve bu olayı nakleden bir kitâbenin orada bulunduğunu söyler (VI, 125-126).

uygun bir koydur ve büyük gemiler girerler. Ptolemos'a nazaran, eski devirde burada, kuzeyde Kiras, güneyde de Ermonasos adlı iki şehir vardı.

Dnester veya **Turla**, Lehistan tarafından gelerek Kamenits (Kamanıçe) şehrinin yanından geçtikten sonra Akkirman koyuna dökülen meşhur bir nehirdir. Eski adı **Türas** veya **Nister** olan nehrin yakınında, 1792'de muhtar bir vaziyette olan Ermenilerin Grigoripolis adlı şehri yapılmıştır. Dnester'den, mersin gibi semiz **Çuka** balığı çıkar.

Bender veya eski adı ile **Dekin** ve **Dicine**, Turla nehrinin sağ kıyısında meşhur bir kaledir. İsveç kralı (Demirbaş) Karlos, 1709'da Rus kralı Petro'nun önünden kaçtıktan sonra bu kaleye iltica etmiştir. Turla'ya yakın Botna ırmağının kıyısında, ermenilerin de sakin buldukları Gavşan şehri vardır. Bir ucu Petrovaradin, diğer ucu da Don nehrine kadar uzanan meşhur Trayanos hendeği buraya yakındır. Vaktiyle kaya üzerinde kurulu bir şehir olan Tatar pınar, İsmail taraflarına düşer. Kayanın altından leziz bir su çıkar, Kenan Paşa'nın yaptırdığı kale de metruk bir hâlde durmaktadır.

Akkirman'dan Tuna'ya kadar olan bu topraklara **Besarabya** denir. Ne orman, ne de dağ bulunan bu yerlerin sakinleri çadırlarda ikamet eden Nogay tatarlarıdır. Et, iyi yağ, peynir ve çok miktarda buğdayları olan bu tatarlar en çok at eti ve at sütünü sever ve dostlarını da bunlarla ağırlar. Bu tatarlar ilerigelenlerine **Mirze** derler ve onlara el kaldıranın elini keserler. Hepsi de cesur muharib ve şakî olan ve otuzbin kişiden ibaret bulunan bu tatarlar, soğuğa ve sıcağa dayanıklı insanlar olup her türlü işe gelirler. Palansız atlara binmiş oldukları hâlde büyük nehirlerden geçerler, bazı garip adetleri de vardır. Giyinişleri ve yemekleri Abazalarınki gibi sâdedir, fakat bunların hepsi de müslüman ve daha medenî adamlardır.

Akkirman'ın yakınında, Ovidus'un sürüldüğü Ovidopol şehri gösterilirse de, eski yazarlar bunun Köstence'nin yakınında bulunan Domis şehri olduğunu söylerler.

BALABAN İSKELESİ, Akkirman ve Tuna arasında olup bir burnu ve limanı vardır. Doğusunda orta büyüklükte olan Tuzlu göl, batısında da **Sasık** veya **Cihan bucağı** denilen geniş koy vardır. Vaktiyle Balaban'dan Akkirman'a, üzerinde iki adamın rahatça yatabileceği iki top getirildi. Bu toplardan birini bir defa atmışlar, fakat ateşleyen adam düşüp ölmüştür.

CİHAN BUCAĞI veya **Murteza gölü**, Balaban'ın yakınında bir koydur ve içinde dar bir kumluk dili vardır. Tuna'ya yakınlığı sebebiyle suyu çok olup birçok yerlerinde göller ve koylar peyda olur. Bundan dolayıdır ki Arrianos, Tuna'nın yakınılarında limanlar zikr eder.

YEDİNCİ BÖLÜM

Tuna — Kili boğazı — İsmail — Sünne boğazı — Hıdırellez boğazı — Portiça — Dobruce — Karaharman — Köstence — Mangalya — Sablaburnu — Geleşre burnu — Kavarna — Balçık — Varna — Ermine burnu — Ahyolu — Burgaz — Foroz — Çingâne iskelesi — Süzebolu — Ahtapoli — İnada burnu — Servez — Midya — Karaburun — Kilyos — Kianyen kayaları — Rumeli feneri.

TUNA veya **Danub**. Karadeniz'in en büyük ve dünyaca meşhur olan bu nehir, İsviçre dağlarından çıkarak uzun bir yol tâkib ettikten sonra büyük Sava nehri ile birleşip denize benzer bir hale gelir. Yolu üzerinde diğer birçok ırmakla birleşen Tuna, Bavyera, Avusturya, Macaristan, Sırbistan, Bulgarya, Moldavya ve Bucak Tatar gibi yedi memleketten geçtikten sonra beş ağızla Karadeniz'e dökülür. Eski müellifler, Tuna'nın yedi ağız olduğunu söylerler. Nehrin ağız ve içi yer yer kumlu ise de, su, denediğimiz gibi, çok iyi içilir.

Tuna'nın, kuzeyde, ilk ağız **Kili**, ikincisi **Sünne**, üçüncüsü **Hıdırellez**, dördüncüsü **Portiça**, beşincisi **Hasralı** veya **Kurta**'dır.

Eski devirde, nehrin efsânelere mevzû olmak kadar büyük bir şöhreti vardı. Putperestlik devrinde, Kili ağzının üst tarafında yapılmış bir tapınak o derece kudsî telakki ediliyordu ki tapınağın suyunun kuşlar tarafından getirildiğine inanıyorlardı.

Eski müelliflere nazaran, nehir Karadeniz'e yaklaştığı vakit adı **İsder** olarak değişirdi. Şâir Ovidus: «Saygı değer muhteşem Danub'un büyük Nil'den aşağı olmadığını» söylemekle onun büyüklüğünü ifâde etmiştir.

Tuna'dan, muazzam morinalar da dahil, çeşitli balıklar çıkar. Sahillerden, rengârenk, nakışlı kuyruklu ve fâre gibi iki kulaklı garip bir şekilde olan ufak bir balık da çıkar. Bu balığa barometre demek yerinde olacaktır, çünkü o, havanın değişimini hattâ barometreden daha doğru olarak göstermektedir. Bu balığı, altı kum, içi su ile dolu bir cam kaba koyarlar. Hava sakin olduğu müddetçe kumun üzerinde hareketsiz duran balık, yağmur, rüzgâr veya dolu'yu önceden hisseder.

rek kabın içinde durmadan yukarı aşağı yüzer ve kumu karıştırır. Balığı bu vaziyette muhafaza edebilmek için kabın suyunu aydan aya tazelerler.

KİLİ BOĞAZI, Akkırman'ın altmış mil uzağındadır. Kuzeyden Tuna'nın ilk ağzı olan bu yer, yarım mil genişliğinde bir limandır ve içeriye gemi girer. Kale, kıyımın yukarisındadır ve kasabanın sakinleri muhtelif milletlerden terekkük eder (1). Kalenin yanında, demir halkalar çakılmış iki tepe vardır. Rivâyete göre deniz eskiden oraya kadar yayılmış olup gemiler bu halkalara bağlanırdı.

Arrianos, nehrin bu ağzını **Psilon** yâni «ufak» adı ile zekreder. **Aşil**'in doğduğu yer olduğu rivâyet edilen ada, bir az yukarıda idi. **Kili** adının menşeinin **Aşil** (Akhilleos) olduğu söylenir. Eski müelliflerin anlattıklarına göre, bu kahramanın heykelinin bulunduğu tapınak mucevherle dolu bir hazine olmuştu ve kıymetli adaklar takdim edenlerin adları muhtelif lisanlarla taşların üzerinde yazılı idi. Arrianos, **Aşil**'e armağan olarak götürülmüş ve kudsî telakkî edilerek kimsenin dokunmadığı keçileri gördüğünü söyler. Bu ada şimdi mevcut değildir.

İSMAİL, daha yukarıda Tuna üzerinde meşhur bir kaledir. Muhtelif milletlerden terekküb eden sakinlerin içinde üçyüz ermeni evi olup, kiliseleri de kısmen toprağa gömülmüş bir hâdedir. Şehirde muazzam buğday anbarları vardır ve İstanbul'a çeşitli mal sevkedilir (2).

Tuna burada ikiye, daha aşağıda da birçok kollara ayrılır. Greklerin **Proyilasi** dedikleri beş kuleli eski **İbrail** kalesi, karşıda kuzey taraftadır. Faal bir ticaret merkezi olan buranın halkı rum, türk, modavyalı ve ermenilerden ibarettir (3).

SÜNNE BOĞAZI, Kili'nin onsekiz mil uzağında Tuna'nın en büyük ve derin ağzı olduğundan geniş bir limandır ve buraya çok büyük gemiler girer. Bu liman ile Kili arasında bulunan geniş sazlığın içinde insanı da öldürebilen iri eşek arıları vardır.

1 — Kili nüfusunun türk, tatar, rum, moldav, bulgar, ermeni ve hayli yahudiden ibaret olduğunu, İstanbul'dan gelen birçok geminin burada başlıca buğday, mum ve sığır derisi gibi mallarla yüklendiğini İnciciyan söyler (VI, 124).

2 — İnciciyan'a göre, İsmail nüfusu türk, tatar, moldav ve pek çok yahudiden ibarettir, 300 hane de ermeni vardır. Rumeli'den getirilen buğday, şehirde mevcut muazzam anbarlara konulduktan sonra, İstanbul'a sevk edilmek için Kili'ye götürülür (VI, 122).

3 — İnciciyan, müreffeh ve faal bir ticaret merkezi olan İbrail'in 1770 Türk-Rus harbi esnâsında tamamiyle tahrib edildiği ve yalnız beş kuleli kalenin ayakta kaldığını söyler (VI, 122).

HIDIRELLEZ BOĞAZI, Sünne'nin onsekiz mil ötesinde Tuna'nın ikinci ağzıdır. Arrianos'un bu boğazı **Kalon** yani «iyi ağız» adı ile zikretmesinden, o zaman henüz derin bir koy olduğu anlaşılır, şimdi ise epey geniş olduğu halde gemiler içeri giremez.

PORTIÇA (Arrianos'a göre **Narakos**), Hıdırellez'den onsekiz mil uzak, Tuna'nın dördüncü ağzıdır. Yukarıda, nehrin aynı kolunun üzerinde **Dulçe** kalesi vardır.

Tuna'nın beşinci ağzı olan **Hasarlı** veya **Kurta boğazı** çok sığ olup taşıt giremediği için haritalarda gösterilmiyor. Bazıları bu yeri, yakınında bulunan **Karaharman**'ın adı ile zikr ederler.

DOBRUCE, eski imparatorların yaptırdıkları ve Silistre'den Köstence'ye uzanan yıkık sura kadar yayılmış Tatar ülkesidir. Sahil kısmına **Pontos** denir. Buradan itibaren **Bulgarya** başlar ve önünden Tuna'nın geçtiği Rusçuk'a kadar uzanır. Burada eski yıkık binalar ve kükürt kokan ılıcalar gördük. Toprak çok münbit olduğundan mer'alar, bağlar ve ormanlarla kaplıdır. Burada mevcut altın, gümüş, demir ve kurşun madenleri içinde, **yeşim** denilen yeşil, kırmızı, mavi ve alaca renkte bir nevi taş ocağı vardır.

Bulgarlar'ın içinde misafirseven ve tatlı dilli adamlara rastladık. Fakir halk çiftçilik, zenginler de ticaretle meşguldür. Vaktiyle Bizans imparatorlarını hayli hırpalamış olan Bulgarların hepsi de cenkci insanlardır. Bulgarlar, anlatıldığına göre, Asya tarafından gelerek önce Don nehri civârında yerleşmiş, sonra da bu tarafları işgal etmişlerdir. Dilleri slavon lisanına çok benzer, çeşitli âdetleri vardır, yuvarlak takke ve nakışlı gömlek giyerler. Kadınlarının takkelerinin kenarı altın veya gümüş paralarla çevrilidir.

Bizanslılara karşı kahramanca savaşan Bulgar reisi **Darbagl** (Terbel), nihayet, imparator Leon tarafından kiral olarak tanınmış, kiral Vogoris de 866 senesinde, bütün halkı ile beraber hıristiyanlığı kabûl ederek Mihail adını almıştır. Bununla beraber, şimdi bulgar menşe'li birçok müslüman vardır. Bulgarların, kiral Samuel gibi ermeni menşe'li kırılları da olmuştur. Tirnovi ve Nikepolis (Nigbolu) şehrinde oturan son bulgar kralı Şişman olmuştur. Sultan I Murad, Nigboluyu, Yıldırım Beyazid de bütün Bulgaristan'ı fethetmişlerdir. Vak'tiyle bulgar erkeklerinden onda biri Osmanlı ordusuna alınır ve **Voynik begi** denilen âmirlerin emrine verilirdi, fakat bu usûl şimdi kalkmıştır. Sultan Murad, padişaha âid atların bulgar seyisleri tarafından mer'aya çıkarılmasını emretmişti. **Voynig** denilen bu Bulgarlar, aynı emre göre şimdi de her sene İstanbul'a gider ve Hıdırellez'de atları törenle Kâğıthâne'ye çıkarırlar.

Emos dağı'na ve İstanbul boğazı'na kadar olan ve vaktiyle büyük bir devlet teşkil etmiş olan topraklara eskiden **Trakya** denirdi.

KARAHARMAN, Portiça'nın onsekiz mil uzağında ufak bir şehirdir. Kurta boğazı ile aynı olan ve ağzına Karaharman denilen **Karasu** buradadır (4). Gemilerin durakladığı limanın yanında Hasan Paşa tarafından yaptırılan kale vardır. Eskiden Dzavaron denilen Karasu'nun yakınlarında **Sütgözü** koyu vardır Eski coğrafyacılar burada meşhur Torni, daha ötede Galatis'i ve synaxaire'de zikr edilen aziz Ermolaos ve Straton'un şehid edildikleri Sankita şehrini de Tuna'nın onsekiz mil uzağında gösterirler.

KÖSTENCE, Karaharman'ın otuzaltı mil uzağında bir şehirdir. Kalesi **Sütgözü**'nün kuzeyindedir, burnu **Hatic burnu** adını taşır. Şehir, önce kiral Konstantin'in dayısına izafeten Kostansa adını taşırdı. Karasu gölü ile iri kartalların bulunduğu Babadağı yakınındadır. Köstence'nin yakınında **İbakoi** denilen köy vardır. Bu ad **itaat** demektir, çünkü imparator Konstantianos haçın yarattığı mucizeyi burada görmüş ve inanmıştır.

Eski müellifler meşhur **Tomis** şehrini türklerce **Bargala** denilen yerde gösterirler. Tuna ağzından çok uzak olmayan bu şehrin sikkesinin üzerinde **ΜΕΤΡΟΠΠΟΝΤΟΥ ΤΟΜΕΟΣ**, yani «Pontos başkenti Tomeos» yazılıdır. Bununla beraber, şehir Strabon zamanında, söylendiği kadar büyük değildi. İmparator Augustus tarafından buraya sürülmüş olan şair Ovidus'un dediğine göre, bir Milet kolonisi tarafından kurulmuş olan şehre Tomis yâni «kesim» adı verilmiştir, çünkü Matia, kardeşini burada kesmiştir. Ovidus, şiirinde şehrin deniz ve ova gibi vâsi tatsız yeknesaklığından bahs ile hiçbir câzibeli tarafı bulunmadığından şikâyet eder (5).

4 — A. de la Mortray'a göre, Karasu'da (Karaharman olsa gerek), evler alçak ve ahşab olduğu halde, bir tanesi büyük olmak üzere kârgir depolar ve birisi güzel dört aded câmi vardır. Şehrin nüfusunun büyük bir kısmını teşkil eden rumların dokuz papazla bir kiliseleri, ermenilerin ise onbir papazları ile daha büyük bir kiliseleri, yahudilerin de ufak bir sinagogları mevcuttur. Aynı müellif, bu şehrin en ilgi çeken tarafının Kırım Tatarlarının orada açtıkları at pazarı olduğunu söyler (II, 31) .

5 — A. de la Mortray'ın dediğine göre, adından başka, bâzı kalıntılardan da anlaşıldığı gibi, kadim Konstantiana'nın harâbeleri üzerinde kurulmuş olan Köstence'nin, eski şehrin dört miline mukabil ancak bir mil çevresi vardır. Hiç bir ağaçlık ve yeşilliği bulunmayan şehir, birkaç türk hanesi hâric, alçak evleri ile daha çok bir köy manzarasını arz eder (II, 163).

MANGALIA (Grekçede : **Pangalis**), Köstence'nin otuzaltı mil uzağındadır. Limanı ve kalesi vardır. Burnun önünde, liman için yapılmış olan seddin kalıntıları görünür. Arrianos'un **Kalandra** adı ile zikrettiği bu yerin eski sâkinleri, Strabon'a nazaran Ereğlililer olmuşlardır. Ptolemeos, Lusimahos'un hazinesini bir zaman saklamış olduğu Tetrisas kalesini bu taraflarda gösterir.

ŞABLA BURNU, Mangalia'nın otuz mil ötesinde uzun ve tehlikeli bir burundur. Burada geceleri feşer yanar.

GELEĞRE BURNU (grekçesi : **Kaliakra** yani iyi burun), Şapla'nın onsekiz mil ötesinde, güneye doğru uzanmış büyük bir burundur. Burada bir kale, bir manastır ve **Sarı saltık** adını taşıyan bir müslüman ziyâretgâhı vardır. Putperestlik devrinde burada bir tapınağın bulunduğu ve sonra yerinde ziyâretgâh yapıldığı muhtemeldir, zira eskiden yüksek burunlar kudsi telakkî edildiğine göre, **burasma** «iyi burun» adı verilmesi bundan dolayı olsa gerek. Filvâkı, bütün burunların önünden geçtiğimiz vakit gemiciler denize ekmek atıyorlardı. Putperestler de tapınaklar bulunan burunların önünde, puta adak olarak denize ekmek atarlardı.

KAVARNA, burnun dokuz mil içerisinde çok iyi bir liman ve kaledir. Bu geniş koyun içinde üç ayrı liman vardır. Eski coğrafyacılara Tiberiopolis şehrini burada gösterirler, bazıları da onun Varna olduğunu söyler.

BALÇIK, dokuz mil ötede müstâhkem bir şehir ve aynı koyun içinde bir limandır. Yanında bir ırmak akar. Batva ve Soğanlık yakındadır. Bu koyun içinde akıntı zid istikâmette olup kuzeye doğru akar.

VARNA, Balçık'tan yirmiiki mil uzakta, koyun kuzeyinde bir şehirdir. **Galata** ve **Gorgof** burunları arasında iyi bir liman vardır, yanında orta büyüklükte bir ırmak akar, bir az uzakta da **Dvin** gölü vardır. İmparator Trayanos'un hemşiresi Markiana'nın adına kurulmuş meşhur Margionopolis şehri, zikredilen ırmağın kenarında idi. Eski sikkelerin üzerinde bu şehrin adı **Preslav** olarak okunmuştur.

Ticarî bir şehir olan Varna'ya çok gemi gelir ve İstanbul'a pek çok mal sevk edilir. Şehrin çeşitli milletlere mensup sakinlerin içinde otuz evlik ermeni ve bir kiliseleri vardır (6). Halkın çoğu bulgardır. Şehrin ilk sâkinleri, Varna kalesini

6 — A. de la Mortray, Varnanın türk ve rum'dan ibaret mühim nüfuslu bir şehir olduğunu ve orada, göze çarpan, fakat kitâbesiz bâzı kalıntılar gördüğünü söyler (II, 164). İnciciyan da, Varna nüfusunun türk ve rumlardan ve 30 hanelik ermeniden ibaret olduğunu, bilhassa İstanbul'a sevk edilen ihracatın muhtelif cins deri, koyu ve nefis bal, tavuk v.s. olduğunu söyler (VI, 116).

yapmış olan Miletialılar olmuştur. Sikkelerin üzerinde resmi mevcut olan bu meşhur kaleye karşı pek çok savaşlar olmuştur. 1444'de Sultan II Murad burada büyük bir savaş yapmış ve macar kralı Ladislas burada ölmüştür.

Eski tarihçiler, Varna'nın yanında bir ırmağın aktığı Dionisopolis şehri olduğunu söylerler. Zikr edilen ırmağın, bu taraflardan akan Kamşi deresi olması muhtemeldir. Bu eski şehrin adının Baküs (Dionisos) olduğu ilâhın heykelinin deniz kenarında keşfedilmesi ile anlaşılmıştır. Bundan başka şair Ovidus'un «senin adıyla Dionisos diye çağrılan kale» sözleri de bu hususu teyid eder.

EMENE BURNU (grekçesi: **Emos**), Varnanın kırk mil uzağında meşhur bir burundur. Onsekiz mil içeride ufak bir liman şehri olan **Misevri** vardır. Buradaki burun, Süzepoli'nin karşısında bulunduğundan Burgaz koyunun ağzını teşkil eder. Burası eskiden, bânisine izâfetle **Mesimvria** veya **Menevria** adını taşırdı. **Vria**, Trakyalıların dilinde şehir demek olduğundan, Menevria «Mine'nin şehri» mânâsındadır.

Emos veya türklerce Balkan denilen büyük dağ buradan başlayarak Dalmacıya'ya kadar uzanır. Bu dağdan geçerken günlerce ıztırap çektik.

AHYOLU, koyun kuzeyinde dokuz mil içeride bir kasabadır. Uygun bir vaziyette olmayan limanın içinde kuzeye doğru uzanan bir taşlık için yerliler eskiden orada binalar ve bir yol bulunduğunu söylerler. Çok sıcak ve kükürtlü meşhur ılıca daha yukarıdadır. Ahyolu'nun iç taraflarında bir tuzla vardır. Boğa burcu devresinde deniz suyu oraya akıtılır ve tuz bağlar. Ptolemaios burasını **Ankialos** adı ile zikreder.

BURGAZ, Ahyolu'nun onsekiz mil uzağında iyi bir liman ve bir ticaret merkezidir. Burada her sene panayır kurulur ve uzak yerlerden çok mal getirilir. Yerli imâlattan abası meşhurdur. Çeşitli milletlerle meskûm olan şehirdeki ermeler ticaretle meşguldür bir de kiliseleri vardır.

FOROZ, Burgaz koyunun beş mil içerisinde iyi bir limandır. Kancık ırmağı buraya dökülür. Karadeniz'in bu meşhur körfezi yirmi mil genişliğindedir.

ÇİNGÂNE İSKELESİ, dokuz mil ötededir. İyi bir limanı ve bir de ırmağı vardır. Karşısında, bir manastır ve kilisesi bulunan iki mil çevreli **Keşiş adası** denilen adacık vardır. Plinius'un **Apolon adası** adı ile zikrettiği bu ada, Apolonia olarak adlandırılmıştır. Lukullus, Apolon heykelini Roma'ya naklederek Kapitol'a yerleştirmiştir.

SÜZEPOLİ veya **Sissepoli**, dokuz mil ötede Burgaz koyunun ağzında Ahyo-

lu'nun karşısına düşer. Limanı yoktur, ahâlisi rumlardan ibarettir, önemli bir şey görmedik. Şehir, Miletliler tarafından kurulmuş ve yukarıda adı geçen puttan dolayı Apolonia olarak adlandırılmıştı.

Saytan veya **Zeytin burnu** dokuz mil ötededir. Önü kumluk olan bu burnun bir yanında Podoma adlı ufak liman, diğer yanında da Buzde ırmağının döküldüğü Akliman vardır.

Arrianos, Süzepolî'nin ötesinde Trakya'nın Kerones limanını zikreder. Strabon ise, burada bir Ereğli kolonisine aid olup Artemis (Diana) ilâhesinin tapınağını ihtiva eden bir şehir gösterir. Eski müellifler, bundan başka koyun içinde üç liman gösterirler.

AHTAPOLİ veya **Agadapoli**, Süzepoli'den otuz mil uzaktır. Edirne tarafından gelen Tunca ırmağı burada denize dökülür, (?) fakat liman yoktur. Eski bir eser görmediğimiz bu yer rumlarla meskûndur.

İNADA BURNU (İğneada) veya **Giata**, Ahtapoli'nin kırkdört mil uzağında iyi bir limandır. Öbür tarafta da **Dialos burnu** denilen ufak burun vardır,

SERVEZ, İnada burnu'nun onsekiz mil ötesindedir. Buraya bir ırmak dökülür, fakat uygun koy değildir. Eski müellifler burada Finopolis adlı bir şehir zikr ederlerse de, yerini kat'î olarak tayin edemedim.

MİDYE, Servez'in onsekiz mil uzağında ufak bir limansa da, medhali kumla dolu olduğundan taşıtlar kolay giremez. Buraya bir ırmak dökülür. Karadeniz'in son kasabası telakkî edilen, türk ve rumlarla meskûn olan Midye'yi taşlık ve mutevazı bir durumda gördük. Bunun doğusunda **Malatria burnu**, yakınında da **Ohlamur** ve bir ırmağın döküldüğü **Terkos** koyu vardır. Burada, Marmara denizi'ne doğru uzanan eski bir duvarın kalıntısı görülür.

KARABURUN, Midye'nin onsekiz mil uzağındadır. Daha evvel **Eski fener** denildiğine bakılırsa burada vaktiyle bir fener bulunmuş olması gerekir. Arrianos burada **Tinias** adlı bir burun zikreder ki bu, Karaburun olsa gerek.

Rumlarla mekûn **Üskümrü** köyü beri tarafta, daha beride de **Domuz dere** vardır. Sarı renkte geniş bir kumluk olan burası **Yedikumlar** adını taşır. Görünüşe göre, bu geniş düzlük daha evvel deniz idi ve kumun sarı rengi de içinde mevcut demir madeninden ileri gelmiştir. Filvâkı, bu taraflarda muhtelif mâden yerleri gördük.

Geniş kumluğun bir devamı gibi görülen Anadolu tarafındaki aynı şekilde kumluğun mevcudiyetine göre, toprağın bu vaziyeti Boğaz'ın açıldığı zamandan beri devam etmektedir. Arrianos, Ksenofon'un geniş kumluğun başlangıcında bulunan **İdisis** şehrine gittiğini, buranın sâkinlerinin, gemileri kendilerine çekerek

yağma etmek için geceleri ateş yaktıklarını ve halkın aynı fena hareketini hâlâ devâm ettirdiğini söyler. Filvâkı, Anadolu yakasından gelen gemiler çok defa yanılarak burasını Boğaz'ın başlangıcı zanneder ve karaya düşüp parçalanırlar. Eusebios, İstris şehrinin 2474 sene evvel yapılmış olduğunu söyler. Diğer bazı yazarların Anadolu tarafında gösterdikleri bu şehrin o zaman bir belde olduğu muhtemeldir.

KİLYOS, Karaburun'dan onsekiz mil uzak, Riva kalesinin karşısında eski metin bir kaledir. Eski Fria şehri burada idi. Beri tarafta **Spaha deresi** akar.

GİANA KAYALARI (grekçesi: **Giancas**, yâni mavi), Fenerin önünde adaya benzer iri kayalardır. En büyüğü olan **Roke taşı**, bazılarına göre **Bavonare** adını da taşır. Bu kayanın üzerinde Pompeus veya Adrianus'un, bazılarına göre de Augustus'un diktirmiş olduğu ve lâtince bir kitâbeyi hâvi sütunun bir parçasını gördük (7).

RUMELİ FENERİ, Kilyos'un onsekiz mil uzağında Rumeli kıyısında İstanbul bağazının ağzını teşkil eden mevkiye metin bir kaledir. Eski devirde burası **İeron Dios Uriu** yani «Dios'un zafer mâbedi» adını taşırdı. Filvâkı, Arrianos'un da teyid ettiği gibi, burnun yüksek bir noktasında, gemicilerin taptıkları Dios tapınağı bulunurdu. Boğaz'ın bu noktasında, karşıda Anadolu kıyısında olduğu gibi, gemilere rehberlik eden yüksek kulelerde fener yakılır.

Fener'den sonra gelen kalelerin üçüncüsü sultan Mustafa'nın yaptırdığı **Garipçe**, dördüncüsü, vaktiyle mevcut büyük defne ağacından dolayı **Defne limanı** dahi denilen **Büyük liman** veya **Menomeni**, beşincisi de, Anadolu Kavağı veya Yoroz kalesinin karşısına düşen **Rumeli Kavağı**'dır

Böylece Pontos vikerliğimiz vesilesiyle 1817'de Anadolu Kavağından başlayarak Rumeli Kavağı'na gelen Karadeniz turumuz 1819'da nihayet bulmuş oldu.

7 — İnciciyan, Bizans'ın en eski bir âbide kalıntısı olan Roke-taşı hakkında Leonklavius'un ve başka müelliflerin yazı ve keşiflerini zikrederek, onun imparator Tiberius veya Hadrianus'un şerefine dikilmiş ve Karadeniz'de seyreden gemicilerin bir kurban mahalli olduğunu, Pompeus'la hiç bir ilgisi bulunmadığını söyler (**Bizans Sayfiyeleri**, Venedik 1794, s. 178). Tournefort da, 12 kadem yükseklikte olup Korent tarzı bir başlığı havi aynı taş için, Denys de Byzance'a istinâden, Romalıların orada bir Apolon tapınağı yapmış olduklarını, taşın üzerinde bulunan aynı ilâha hasredilmiş defne yapraklarından anlaşıldığını söyler ve, daha sonra, Augustus'a bir müdahene olmak üzere bir kitâbe ilâve edilmiş olmasını muhtemel addeder (II, 150).

İNDEKS

İ N D E K S

A

- Abana 17, 26. Ahrame dede (Trabzon'da mescid) 57.
Abaza (memleketi) 1, 4, 6, 7, 15, 16, Ahtapoli 103, 109.
17, 35, 37, 39, 45, 69, 78, 79, Ahyolu 103, 108.
82 - 85. Akçaabad 40.
Abazalar 16, 62, 67, 79, 85-94, 81, 102. Akçe kale 28, 39, 40.
Abdülmeçid (padişah) 70. Akçeşar (Akşehir) 17, 20.
Abuıslah (Hopa civarında ırmak) 65. Akdeniz 1, 2, 5, 28, 89.
Acelik gölü 101. Aktar 90.
Acem hanı (Trabzon'da) 74. Akıntı burnu— bk. Ayane.
Acı dere 101. Akkırman 6, 7, 96, 101, 102, 104.
Acı Su (köy) 66. Akliman 109.
Acuga (çay) 66. Akmescid 95, 99.
Acu kalesi 6, 87, 89. Akova (çay) 18.
Adaköy (Rize'de) 62. Akribonios (Pontos kralı) 10.
Adamandes 16. Aksinos 1.
Adienos— bk. Atina. Aksoy kasabası 91.
Adrianos veya Hadrianus 44, 51, Aksu— bk. Bog.
110. Aksuev 89.
Adriatik 1. Aktepe, Münir (müellif) 62.
Adrisuyu— bk. Dnyeper. Akulas (martir) 50.
Aedas (Kolhis kralı) 16, 67, 78. Akyar— bk. Sevastopol.
Africanus 30. Alabli 17, 20.
Afrikalılar 48. Alaca han (Trabzon'da) 74.
Agadapoli— bk. Ahtapoli. Alacahan camii (Trabzon'da) 73.
Ağaca (köy) 81. Alaca hamamı (Trabzon'da) 74.
Ağaçbaşı 33. Alanlar 48.
Ağarmış dağı (Kırım'da) 94. Albanlar 86.
Ağlıman 7, 17, 26, 27, 28, 30. Aleksios Komnenos 9, 41, 44, 46, 50.
Ağripsin (Trabzon'da) 54. 51, 53, 54, 55, 74.
Ağuvani (Arran) 78. Aleksios kulesi (Trabzon'da) 47.
Ağva— bk. Akova. Alemdağı 17.
Ahdar 88. Almanlar 48.
Ahmed III. 58. Almidita (tuzla) 94.
Ahmed Paşa (Üçüncüoğlu) 39, 56, 74. Almiros Alimenos— bk. Ağlıman

- Altınbaş (Trabzon'da manastır) 44.
Aluşda burnu 98.
Amasra 6, 7, 17, 23 -25.
Amastris— bk Amasra.
Amastris (Ereğli kıraliçesi) 21, 23, 24.
Amasya 5, 31, 33.
Amazonlar 35, 38, 65.
Amenapîrgiç (Trabzon'da erm. kilisesi) 55.
Amison— bk. Samsun.
Amisos— bk. Amasya.
Amisos 9.
Ammianos (Lâtin tarihçisi, IV asır) 37.
Amokta (Hemşin'de) 64.
Anadolu 35.
Anadolu Kavağı 17.
Anagria 77, 78.
Anakopya 81.
Analbari (köy) 66.
Anapa 6, 77, 78, 81, 83, 87.
Ancyre— bk. Ankara.
Andre (havari) 22, 31.
Ani 55, 56, 98.
Anifa (köy) 40.
Ankara 5, 19, 31, 77.
Ankialos - bk. Ahyolu
Ankilaos sarayı 64.
Antakya 31, 59.
Antiçites— bk. Kuban .
Antiop (Amazon kıraliçesi) 35.
Apkhaz 87.
Apoleon adası— bk. Keşişdağı.
Aponi— bk. Apana.
Aponutikos— bk. Apana.
Appianos (Grek tarihçisi, II. asır) 32, 33.
Aput— bk. Laros.
Arabat 88, 92, 93.
Arakli (köy) 60.
Araplar 1.
Ardanes (ırmak) 18.
Ardiler 77, 81.
Argon limanı— bk. Kumcığaz.
Argonotlar 1, 3, 17, 28, 36, 63, 67, 77, 78.
Aristarkos (Kolhis prensi) 57.
Aristo 22.
Arkava 43, 64.
Arkenaktitler 8.
Arrianos (Grek tarihçisi, II. asır) 1, 18, 19, 20, 23, 25, 26, 34, 36, 37, 38, 39, 44, 45, 51, 57, 61, 63, 64, 65, 66, 78, 79, 82, 83, 87, 93, 94, 98, 99, 100, 102, 104, 109.
Arşak (Ermeni kralı) 44.
Artasa (köy) 59.
Artavast (Ermeni kralı) 78.
Artemis tapmağı 35.
Aryira (Tirebolu'da) 39.
Asanter (Pontos kralı) 10.
Asduadzadzin (Trabzon'da erm. kilisesi) 54, 74.
Asduadzadzin (Gümüşhane'de erm. kilisesi) 59.
Askanaz (Yafet'in torunu) 1.
Askaros (Rize'de) 61.
Aspet (Of'da) 61.
Atenas tapınağı 63.
Athun 83.
Atina 43, 63.
Atina (Yunanistan'da) 21, 35.
Attikler 48.
Atukha (köy) 83.
Atuna— bk. Atina .
Augustus (imperator) 110.
Autoklios 28, 29.
Avrupa 66.
Avusturya 72.
Aya burnu 4, 7.
Ayadağ 96.

- Ayadağı (Kırım'da) 94.
Aya kalesi (Fatsa'da) 36.
Ayancık 17, 26, 27.
Ayandon 17, 26.
Ayane 88, 89, 93.
Ayapanai'a' (Trabzon'da) 73.
Ayasofya (Trabzon'da) 28, 41, 42, 70, 72, 73, 75, 76.
Ayfilipo (Trabzon'da) 52, 56.
Ayfilipo mahallesi (Trabzon'da) 56.
Ayfilipo çeşmesi (Trabzon'da) 76.
Ayğorğor (Trabzon'da) 52, 67, 73.
Ayıdağı burnu 98.
Aykiriyaki mahallesi (Trabzon'da) 52.
Ayman (Trabzon'da) 56.
Aynalı mağara (Amasya'da) 34.
Aynikola (Ünye'de) 36.
Aypandi (Trabzon'da) 73.
Ayudağı (Kırım'da) 94.
Ayvasil burnu 37.
Ayvasil mahallesi (Trabzon'da) 73.
Ayyorgi (Trabzon'da) 52.
Azakdenizi 2, 3, 4, 6, 15, 18, 88 89, 90, 93, 97.
Azak kalesi 88, 89, 91, 94.
Azara (kadim bir şehir) 90.
Azipa (Rize'de) 61.
Azov— bk. Azak.

B

- Baba burnu 4, 6, 20.
Babadağı 106.
Babahasan yarıları 101.
Bacit ırmağı— bk. Mayıs.
Badaru (kadim bir şehir) 90.
Bafra 32.
Bağdat 58, 70.
Bağdasar (Trabzonlu) 55.
Bahçesaray 9, 94.
Bakhdar 90.
Balaban burnu 7.
Balaban iskelesi 96, 102.
Balakion— bk. Balıklava.
Balçık 7, 99, 103, 107.
Balestra 88, 92.
Balıklava 7, 96, 98.
Baraşkeva hanı (Trabzon'da) 74.
Bargala 106.
Barkal dağı 63.
Bartenios— bk. Bartın.
Bartın 17, 22, 23, 24.
Bartın nehri 5.
Başhamşen köyü 26, 63.
Batis— bk. Batum.
Batlama kalesi 28, 37, 62.
Batum 3, 6, 7, 43, 65, 66.
Batva 107.
Bavonare — bk. Roketaşı.
Bavyera 103.
Bayazid II. 101.
Bayazid camii (Amasya'da) 34.
Bayburt 6, 60.
Bedesten (Trabzon'da) 53, 74.
Bedruma kalesi (Trabzon'da) 38, 39.
Beglička 88, 91.
Belçika 72.
Belgorod— bk. Akkirman
Beliska ırmağı 90.
Bender kalesi 102.
Berberoğlu mahalesi (Trabzon'da) 73, 74.
Berber zemin 88, 90.
Beregob — bk. Orkapı
Beromit (Akova'da) 64.

- Besarabya 102.
Besarion (kardinal) 59.
Beşaçık 83.
Bijışkyan (Müellifimiz) 55.
Bidios (kadim bir şehir) 67, 79.
Biçeş— bk. Sasıkdenizi.
Biksidis çayı (Trabzon'da) 45.
Bileos ırmağı 22.
Bissaka 88, 90.
Bitinya 18, 19.
Bitodoris (Pontos kıraliçesi) 36.
Biyliman— bk. Bissaka.
Bizanslılar 17, 21, 97.
Bizantion 17.
Bog 96, 100.
Boğacık 28, 38.
Boğaziçi 2, 3, 4, 5, 8, 16, 24, 26, 109, 110.
Boğgaca limanı 18.
Bolaman harabeleri 36.
Bolancık pazarı 37.
Bolganak ırmağı 92.
Bolosar kaya 92.
Boré, Ed. (müellif) 18, 20, 21, 22, 24.
Bosforos— keza bk. Boğaziçi 33, 36.
- Canik dağları 3, 32.
Canik denizi 5.
Cedidiye mahallesi (Trabzon'da) 73.
Cenik göl— bk. Çarşamba.
Cenovalılar 18, 20, 23, 24, 25, 29, 30, 33, 36
- Çadırdığı 94.
Çaku 43, 66.
Çakras burnu 25.
Çalbaş koyu 90.
- Bosforos Gimerion— bk. Taklit.
Boyahane (Trabzon'da) 49, 71.
Boynak— bk. Zeytinburnu
Boyran köyü 25.
Boztepe (Sinop'da) 30.
Boztepe (Trabzon'da) 28, 30, 37, 43, 51, 53, 56, 72, 73, 75, 76.
Bozuk kale (Ordu'da) 37.
Börkler 88, 92.
Börteçe 92.
Bridonis ırmağı 64.
Börüboyun 92.
Britanis ırmağı 63.
Bucak deresi 37.
Bucak kale 36.
Bucak tatarları— bk. Tatarlar.
Bucunda 7, 77, 81, 82.
Büfon (Fr. âlimi) 3.
Bulep koyu 64.
Bulgarlar — Bulgaristan 6, 16, 103, 104, 105, 107.
Burgaz 4, 7, 103, 108.
Bursa 20.
Buzde ırmağı 109.
Büyük liman 29, 39, 110.
Bzadios (Trabzon prensi) 44.
- C**
- Cenevizler— keza bk. Cenovalılar 88.
Cevata 6.
Cılabula (Amasya'da) 34.
Cihan bucağı— bk. Sasık.
Civan burnu 34.
Coroh 6.
- Ç**
- Çaltı burnu 32, 33.
Çamlık pazarı 39.
Çarhapan (Trabzon'da erm. kilisesi) 54, 73.

- Çarşamba— keza bk. Yeşilırmak 5, 28, 33.
Çarşamba 6, 28, 34.
Çarşı camii (Trabzon'da) 52, 73.
Çatal zeytin 26.
Çavuşlu 39.
Çayağzı 28, 32.
Çedate alba— bk. Akkıman
Çengel (ırmak) 92.
Çengelistan (dağları) 61.
Çepniler (Bir tarikât) 39.
Çerkesler 16, 77, 81, 83, 85 - 87, 88, 89, 95.
Çerkes kirman— bk. Kirman kale
Çeterlik (ırmak) 99.
Çıkıncır kalesi 66.
Çiçeron 17.
Çifte hamamlar (Trabzon'da) 47, 71, 74.
Çiğanos kapısı (Trabzon'da) 71.
Çingâne iskelesi 103, 108.
Çiniçke— bk. Yenitsi kalesi
Çiniz burnu 22.
Çitor— bk. Amasra.
Çopsun 6, 77.
Çopsun ırmağı 82.
Çoruh— bk. Coroh.
Çömlekçi mahallesi (Trabzon'da) 51, 52, 56, 58, 70, 73, 76.
Çukur (ırmak) 90.
Çukur hamamı (Trabzon'da) 74
Çürüksu 66.

D

- Dabahane Camii (Trabzon'da) 54, 73.
Dabahane kapısı (Trabzon'da) 44, 46, 49, 71.
Dabahane Mahallesi (Trabzon'da) 73.
Dadyan (Mingrel kırılları) 67.
Dalmaçya 108.
Danapris— bk. Dnyeper
Dandar (kadim bir şehir) 67.
Danub— bk. Tuna
Dara (Pers kiralı) 24.
David (son Trabzon imparatoru) 45.
Davud (İsrail kiralı) 67.
Deavros— bk. Orkapı
Defne liman 110.
Değirmen deresi (Trabzon'da) 57, 75.
Deiranes (Pontos kiralı) 11.
Dekin— bk. Bender
Delikli Şile 17, 25.
Delikli taş (Trabzon'da) 57.
Delos adası 2.
Demirbaş Karlos (İsveç kiralı) 102.
Demir kapı 81.
Demirkapı limanı 37.
Deniz köyü 17, 19.
Denys de Byzance (Grek coğrafyacısı, IV asır) 110.
Derbend— bk. Devrend.
Dere mahallesi (Trabzon'da) 48, 73.
Derviş kızı 38, 39.
Devlet Giray Han 97.
Devrend 28, 40, 41, 77, 79, 81.
Devrend dağı (Samsun'da) 33.
Divin gölü 107.
Dialos burnu 109.
Diodoros, Sicilyalı (Grek tarihçisi, I. asır) 2, 3, 8, 18.
Didosios 43.
Diodosios 31.
Dionisopolis (kadim bir şehir) 108.
Dios— bk. Amasra
Dioskuria— bk. Sebastopolis 67, 78.
Dios tapınağı (Trabzon'da) 56.

Dizgine pazarı 39.
Dnyeper 3, 6, 91, 96, 100.
Dnyester 6, 101, 102.
Dobruce 103, 105.
Dedorses (Pontos kıralı) 11.
Dolap— bk. Bartın
Domis şehri 102.

Domuz dere 109.
Don— keza bk. Tanais 2, 4, 6, 85, 88,
89, 90, 91, 93, 94, 101, 102, 105.
Donavis— bk. Don.
Dromos Akileos 100.
Dulçe kalesi 105.
Dzavaron— bk. Karasu

E

Edirne 109.
Efesos 35.
Egerler (kadim bir kavim) 6, 66, 78.
Egres 66.
Eğyalılar (kadim bir kavim) 25.
Ekdar camii (Trabzon'da) 73.
Ekinetis (çay) 26.
Elbruz dağı 6, 77, 78, 87.
Elağu kasabası 39.
Elenler— keza bk. Grekler 1.
Eleusa (Trabzon'da) 56, 57, 74.
Elma (ırmak) 94, 98.
Elovit (çay) 63, 64.
Emene burnu 7.
Emirler (köy) 59, 60.
Emos— bk. Emene burnu
Engüsi (bir Tatar kabilesi) 87.
Ereğli 7, 17, 20, 22 - 31.
Ereğlililer 107.
Eremya (peygamber) 29.
Eritalılar (kadim bir kavim) 25.
Ermeniler 16, 22, 31, 32, 33, 36, 38,
56, 58, 60, 61, 62, 72, 73, 78, 83,
89, 91, 95, 97, 100, 101, 102, 104,
106, 107, 108.
Ermenistan 5.

Ermine burnu 103, 108.
Erzurum 6, 65.
Esbiye kasabası 38.
Eski 96.
Eski pazar (Of'da) 61.
Eski Trabzon 43, 63.
Essebaba (türbe) 33.
Euliat— bk. Lazistan
Eumegos (Pontos kıralı) 10.
Eupator (Pontos kıralı) 11.
Eupatorie— keza bk. Bahçesaray 9, 33,
97.
Eusebios (Grek tarihçisi, IV. asır) 18,
29, 35, 43, 110.
Eustakios (Ereğli piskoposu) 22.
Evgenios (martir) 50, 51.
Evgenios (Trabzon'da kilise) 51.
Evgenios manastırı (Trabzon'da) 41, 44.
Evgenius (papa) 59.
Eulita boğazı 98.
Evrenye 17, 26.
Evridine— keza bk. Vardan 82.
Eya (kadim bir şehir) 67, 78.
Eya ırmağı 90.
Ezekya (Peygamber) 43.

F

Fakamos (Kadim bir ırmak adı) 36.
Fandikape şehri 9.

Farmadenos— bk. Bucak deresi
Farmakios— bk. Giresun.

- Farnases (Mihridates'in oğlu) 8, 10, 37, Filburnu 18.
67. Filipos (havari) 87.
Faros camii 73. Filokalea (kadim bir ırmak) 39.
Faros mahallesi (Trabzon'da) 51, 52, 73. Filon (Grek âlimi, III. asır) 2.
Farş (Fas, Faş, Poti)— keza bk. Rion Fison— bk. Coroh.
2, 3, 4, 6, 7, 15, 35, 36, 43, 65, Flavius— bk. İustinianos
66, 67, 78, 79. Floransa 59.
Fatih Sultan Mehmed 12, 22, 23, 45, Fokas (piskopos) 31.
47, 51, 58, 97. Folağzı pazarı 39.
Fatsa 28, 36. Foroz 7, 99, 96, 103, 108.
Felenk burnu 7, 96, 98, 99. Fransa 59.
Fener (Anadolu) 7, 15, 16, 17, 18, 19. Fransız 59, 72.
Fener (Rumeli) 15. Frenkler 48, 56.
Feruhan Bey (müellif) 29, 31, 32, 34, 40, Frenk mahallesi (Trabzon'da) 73.
60, 61, 62, 63, 70. Fria (kadim bir şehir) 110.
Fıçı burnu (Of'da) 61. Friksos 16, 17, 67.
Fındık ağzı (ırmak) 32. Frikya 5, 19.
Fırın taşı (Trabzon'da) 38. Fsikhros— bk. Soğuksu
Fırtına deresi 63, 64.

G

- Gabidi (ırmak) 81. Germenler 48.
Gabras (asî prens) 44. Gerze 28, 31, 32.
Gahirce ırmağı 101. Geyikatlaması 6, 96, 98.
Galata 58. Gılgıl su (Trabzon'da) 57.
Galata burnu (Varna'da) 7, 107. Giane ırmağı (İskurya'da) 78.
Galatia— bk. Ankara. Gianeas kayaları— keza bk. Kianyen,
Galatis 106. Roke taşı 3, 103, 110.
Garipçe kalesi 110. Giata— bk. İnada
Gavşan şehri 102. Gimeris şehri 9.
Gâvur hamamı (Trabzon'da) 46, 74. Giresun 28, 37, 38.
Gâvur meydanı (Trabzon'da) 51, 72, 75. Girigin hanı (Trabzon'da) 74.
Gazibeg (Sinop'ta) 31. Gonzav (Lazistan kralı) 44.
Gazi kirman 88, 92. Gorala— bk. Görele
Gebelid 17, 27. Gorgof burnu 7, 107.
Geleğre burnu 7, 103, 107. Gotlar 48.
Gelibolu 16. Goysuyu 100.
Gelincik 7, 77, 83. Gök medrese (Amasya'da) 34.
Georg (Papa sekreteri) 59. Göl çayırı (Trabzon'da) 53.
Gere (Hopa'da) 65. Gönye 4, 6, 43, 65, 66.

- Görelle 28, 39.
Görgü kalesi 79, 81.
Gözleve 96, 99.
Grekler 1, 29, 35, 46, 53, 94, 97.
Grigoripolis 95, 102.
Gromtsi (bir tarikat) 59.
Guryeli— keza bk. Gürcistan 66, 67. Güzeli saray (Trabzon'da) 56.
Gümrük (Trabzon'da) 53, 74.

H

- Hacı Abdullah Paşa 51.
Hacı Ali Paşa 61.
Hacı Avedik (Trabzonlu) 37.
Hacıadioğlu hanı (Trabzon'da) 74.
Hacıkasım camii (Trabzon'da) 73.
Hacıkasım mahallesi (Trabzon'da) 73.
Hacılar limanı 94.
Hacıosman kuyusu (Trabzon'da) 76.
Hacıosman sokağı (Trabzon'da) 56.
Haçdur 55.
Haçeres (Trabzon'lu) 54.
Haçevan (Hamşin'de) 63.
Haçısu (ırmak) 94, 98.
Haçıkar (Hamşin'de) 63.
Haçlılar 31.
Hadci burnu 7, 106.
Hadrianus— bk. Adrianos
Halep 58.
Halkalava pazarı 28, 39.
Halys— bk. Kızılırmak
Hamam (ermenî prensi) 64.
Hamamaşen— bk. Hamşin
Hamsa limanı 98.
Hamşen— bk. Hamşin
Hamşin 34, 43, 55, 60, 63.
Hamşinliler 55, 64.
Hanım iskelesi 78.
Harpuli kalesi 87.
Hasan Paşa 106.
Hasanpaşa kalesi 101.
Gümrük hanı (Trabzon'da) 74.
Gümüşhane 40, 43, 57, 58, 59, 65.
Gümüşhane ırmağı 60.
Gürcistan 6, 62, 77.
Gürcüler 16, 64, 66, 67, 69, 78, 81, 89.
Güzelce hisar 22.
Güzeli saray (Trabzon'da) 56.
- Hasralı 103, 105.
Hasyüz (ırmak) 90.
Hatuniye camii (Trabzon'da) 50.
Hayk (Ermenilerin ceddi) 43, 66.
Hazardenizi 3, 68, 79, 81.
Hazarlar 86.
Hekimoğlu Ali Paşa 57.
Helles 16.
Hellespontos 16.
Helios (Kolhis kıralı) 67.
Herakles 1, 16, 21.
Herakles dağı 79.
Herakles limanı— bk. Terme
Herakles tapınağı (Trabzon'da) 56.
Heraklia— bk. Ereğli
Heraklites— (filozof) 22, 29.
Herküles— bk. Herakles
Hermes tapınağı 67.
Hermonas (kadim bir şehir) 39.
Herodotos 2, 17, 35, 66, 97.
Hıdırellez boğazı 103, 105.
Hıdırellez burnu 7.
Hindistan 58, 78.
Hiporkart 35.
Hipos (ırmak) 20.
Homeros 23.
Hopa 43, 64.
Horenli Moses (erm. tarihçisi, V. asır) 22
30, 32, 44, 78, 87.

- Horoş 60.
Hoslov— bk. Gözleve
Hoşoğlan (Trabzon'da) 58, 75.
Hovanes, Katolikos (erm. müellif) 33.
Hoya harebeleri 81.

İ

- İbakoi (köy) 106.
İbanin— bk. Aksu
İbik liman 83.
İbrail kalesi 104.
İdisis (kadim bir şehir) 109.
İeron Dios Uriu 110.
İeron oros— bk. Yorosburnu
İğın (iskit prensi) 35.
İkikapılı han (Trabzon'da) 74.
İlori 4, 78.
İmaret (Trabzon'da) 67, 69, 71, 72, 73.
İmaret hamamı (Trabzon'da) 46, 74.
İmaret kapısı (Trabzon'da) 46, 47, 49, 50.
İnada burnu 7, 103, 109.
İnakhos 18.
İnce burun 4, 6, 7, 17, 26, 27.
İnce liman 40, 101.
İnciciyan (müellif) 38, 58, 59, 61, 62, 64, 66, 101, 104, 107, 110.
İncirli burnu 32.
İncirlik 51.
İnebolu 2, 17, 25, 26.
İneo— bk. Ünye
İngiliz 72.
İngiltere 37.
İnindimeos (Pontos kralı) 11.
İnkele 78.
İoannes Komnenos II. 44.
İoannes Paleologos 59.
İoannes Porfirogenetos 11.
İoannes Stfanos (Pontos kralı) 10.
İoannes Skarlatos (Pontos kralı) 10.
İpanin— bk. Bog
İpos ırmağı 78.
İrakliye burnu 81.
İran 54, 56, 66, 67, 83.
İranlılar 44, 65, 72.
İrini (kırالیçe) 53.
İris— bk. Yeşilırmak
İrizios (Rize ırmağı) 61.
İsak Komnenos 11.
İskender (Büyük) 21, 23, 24, 33, 81.
İskender Paşa 54.
İskender Paşa mahallesi (Trabzon'da) 73.
İskitler 35.
İskopoli— bk. Tirebolu
İskurçe— bk. İskurya
İskurya 77, 78, 79.
İsmail 102, 103, 104.
İsmail Bey 31.
İsos ırmağı 57.
İstanbul 4, 5, 7, 11, 22, 23, 29, 30, 40, 44, 45, 58, 60, 61, 69, 83, 97, 101, 104, 107.
İstefan 6, 17, 26.
İster— bk. Tuna
İstris (kadim bir şehir) 110.
İsviğre 6, 103.
İşkeleboğ deresi (Trabzon'da) 49, 50, 71.
İtalyan 72.
İustinianos 41, 44, 46, 47, 48, 50, 52, 57, 65, 73.
İvan Ozero gölü 90.
İznik 59.

K

- Kabak köyü** (Hemşin'de) 64.
Kabak meydanı (Trabzon'da) 41, 50, 51, 75.
Kabak meydanı camii 42, 47.
Kabariler 86.
Kabarta 85, 86.
Kabasakal (burun) 20.
Kafdağı 78.
Kafeon— bk. Kerç.
Kafgaons— bk. Kefken
Kaffa— bk. Kefe
Kafisra (Laros'da) 64.
Kafkas 6, 62, 66, 78, 81, 85, 86, 87, 94, 97.
Kâğıthane 105.
Kâhyaoğlu hamamı (Trabzon'da) 74.
Kâhyaoğlu hanı (Trabzon'da) 74.
Kalafka köyü 60.
Kalandra (kadim bir şehir) 107.
Kalantza ırmağı 99.
Kaldi 61, 62.
Kalecik (Vona'da) 36.
Kalecik (Rize'de) 62.
Kalep (Laros'da) 64.
Kaliakra— bk. Geleşre
Kalon— bk. Sürmene
Kalonima (çay) 40.
Kalapotama (Of deresi) 61.
Kalos (Of deresi) 61,
Kamenice— bk. Kamenits
Kamenits 102.
Kamış burnu 93.
Kancık ırmağı 108.
Kandıra 18, 19.
Kanditos (martir) 50.
Kanita (Trabzon'da) 52, 58, 73.
Kapadokya 43, 44.
Karaağaç 17, 25.
Karabavin— bk. Karasu
Karabi— bk. Boztepe
Karaburun 6, 7, 17, 18, 103, 109, 110.
Karadağ (Kırım'da) 94.
Karadeniz— metnin birçok yerinde
Karadere (Vona'da) 36.
Karaharman 103, 105, 106.
Karai yahudileri 99.
Karakirman— bk. Ozu
Karakum (koy) 90
Çaramvis Akra— bk. Kerempe
Karantina (Trabzon'da) 74, 75.
Karapaluk (Kefe'de) 89.
Karapazar 95.
Çarapi— bk. Boztepe
Karasu (Karabavin) 19, 106.
Karasu (ırmak) 92, 94.
Karfi— bk. Kerpe
Karkin körfezi— bk. Ölüdeniz
Karpaluk— bk. Azakdenizi
Karuza— bk. Gerze
Karzuvat burnu 32.
Kastamonu 25.
Katerineslav şehri 110.
Kâtip Çelebi 39, 62, 64.
Kavak hisar 17.
Kavarna 103, 107.
Kavat (Pers kiralı) 65.
Kavokazor— bk. Kılburun
Kayalı— bk. Taşlıburun
Kayti burnu 98.
Kazaklar 16, 91.
Kazandibi 88, 93, 97.
Kazburnu 98.
Kazeka (kadim bir şehir) 94.
Keçiburnu 38.
Keçiler köyü 81.

- Kefe 6, 15, 91, 92, 94 -99.
Kefken 5, 6, 17, 19, 20.
Kemer 43, 62.
Kemer kaya (Trabzon'da) 58, 73.
Kemhel 77, 78.
Kenan Paşa 102.
Kentriski (ırmak) 66.
Karasus— bk. Giresun
Kerç 2, 88, 93.
Kerempe 4, 6, 17, 25.
Keremvis akra— bk. Kerempe
Kerenos (kadim bir şehir) 109.
Kerpe 17, 19.
Kerson kalesi 100.
Kerson suyu— bk. Dnyeper
Kerteçe (ırmak) 92.
Keşab (köy) 38.
Keşiş adası 108.
Khakaba köyü 59.
Khala köyü 64.
Kharava köyü 59.
Khevak köyü 64.
Khili— bk. Şile
Khize (köy) 82.
Khocabey— bk. Odesa
Khumar çeşmesi (Trabzon'da) 76.
Kılburnu 7, 96, 99, 100.
Kılıçaslan türbesi 34.
Kılteç— bk. Çengel
Kırbatal (Trabzon'da) 57.
Kırım 3, 4, 9, 15, 33, 36, 88, 92,
94 - 95, 99.
Kırkkilise 101.
Kızılırmak 5, 28, 32.
Kızılkaş 99.
Kızıltaş boğazı 6, 77, 87, 88.
Kızkulesi (Soğuksu'da) 62.
Kızlarağası 50.
Kianyey Kayaları— bk. Gianeas ve
Roke taşı
- Kıda— bk. Kudaya
Kili boğazı 103, 104.
Kilimli burnu 6, 17, 22.
Kilise burnu 38.
Kilyos 103, 110.
Kimer Bosforosu 18.
Kimri (kadim bir kavim) 1.
Kinolis 17, 26.
Kiosadası— bk. Sakız
Kiras (kadim bir şehir) 102.
Kirman kale 83, 88, 91, 96, 99, 100.
Kirman kaya 18.
Kise 64.
Kistiler 16, 77, 81, 83, 87.
Kitoron— bk. Kitros
Kitros 17, 25.
Kleark 21.
Klida kalesi 39.
Klodiopolis— bk. Bartın
Kobronimos 7.
Kodiora (kadim bir şehir) 36.
Kodis (Trabzon'da) 11.
Kodor 6, 77, 79.
Kodoş (köy) 82.
Kokinofanari— bk. Foroz burnu
Kokmuş deniz— bk. Sasık denizi
Kolhis 1, 16, 36, 43, 62, 66 - 69, 78.
Kolhisliler 62.
Kolkyia (kadim bir şehir) 61.
Koluna (Hemşin'de) 64.
Komnenoslar 9, 11 - 12, 44, 45.
Konstantianos 8, 11, 17, 106.
Koppi 77, 78.
Korae ırmağı 79.
Koşdinç (Hemşin'de) 64.
Kotas 21.
Kotsa dalyanı 89, 90.
Kovata 43, 60.
Köstence 102, 103, 105, 106.

- Krepusti raslav— bk. Kefe
Kromna— bk. Amasra 23.
Kroya burnu— bk. Bağlıçka
Ksenofon 22, 37, 43, 45, 51, 58, 62, 65, 109.
Kuban 6, 77, 83, 85, 87, 88, 89.
Kuboy (ırmak) 90.
Kudaya 77, 78.
Kuleboyu mahallesi (Trabzon'da) 44, 72, 73, 75.
Kulekapısı (Trabzon'da) 49, 70, 76.
Kuleli hamamı (Trabzon'da) 45, 74.
Kumcağız 28, 32.
Kupsi burnu (Trabzon'da) 56.
Kurşunlu kasabası 34, 63.
Kurta— bk. Hasarlı
Kurta boğazı 106.
Kuruçe kale (Tirebolu'da) 38.
Kurzuf (liman) 98.
Kurzuvat (burun) 32.
Kuşadası (Fatsa'da) 36.
Kuşburnu 88, 90.
Kutais 67.
Kuzgun dere (Trabzon'da) 45, 46, 50, 51, 70, 71, 76.

L

- Ladik 34.
Ladislas (Macar kralı) 108.
Lahanoz madeni (Zefre'de) 38.
Lanbak burnu 98.
Laros 43, 64.
Lastivertil Aristakes (Erm. müellifi, XI. asır) 57.
Lâtinler 44.
Lazistan 2, 6, 11, 37, 44, 56, 60, 62, 65.
Lazkiya— bk. Lazistan
Lazlar 16, 39, 62, 65, 68, 81.
Lefte akra— bk. İnceburun
Lehistan 6, 95, 100, 102.
Lekon (Pontos kralı) 10.
Leon (Bizans imp.) 105.
Leonklavius 110.
Lezgiler 62, 64, 65, 68, 81.
Libuh boğazı 99.
Lidos (ırmak) 22.
Likianos 22.
Liman gölü 6, 100.
Linopontos 5, 32, 33.
Lonca limanı 37.
Ludik 88, 91.
Lukullus 21, 37.
Lusağpür (Trabzon'da) 55.
Lusavoriç (Kefe'de erm. kilisesi) 91.
Lusias (Romalı hakim) 44.
Luzimahos 21, 107.

M

- Macaristan 103.
Maçka 40.
Mahmud II. 40.
Mahona (ırmak) 60.
Makarios (Martir) 50.
Makeronlar (kadim bir kavim) 82.
Maketi (ırmak) 79.
Makrakala (köy) 65.
Makreviç 64.
Maksimianos 44.
Mala (köy) 44.
Malatria 7, 109.

- Maltepe 18
Melen - bk. Karasu
Mama kalesi 77, 82.
Manastır burnu (Kırım'da) 98.
Mangalya 103, 107.
Mapavri (Rize'de) 62.
Marginopolis 107,
Mariopol 88, 92.
Marmara 2, 16, 109.
Marupios (ırmak) 90.
Mateös kaya (Kırım'da) 98.
Matia (kadim bir şehir) 67.
Mayıs ırmağı 78
Mecid avlusu (Trabzon'da) 49.
Megenop burnu— bk. Sudağı
Meklesos (kadim bir şehir) 67.
Melantios— bk. Karadere
Melik Ohannes (Trabzonlu) 54
Memnon 29.
Menevria— bk. Emene burnu
Mengulet 96, 99.
Menomeni— bk. Büyük liman
Merdiven ayağı 98.
Meryemana (Trabzon'da) 58.
Mesimvria— bk. Emene burnu
Meydan camii (Trabzon'da) 73.
Meydan hamamı (Trabzon'da) 74.
Meydan hanı (Trabzon'da) 74.
Meydan mahallesi (Trabzon'da) 73
Mezmun (Hemşin'de) 64.
Mısır 16, 29, 83.
Midya 103, 109.
Mihail Paleologos 44.
Mihran (Gürcü kralı) 68.
Mihridates 7, 8, 9, 10, 18, 19, 20, 21,
23, 28, 30, 32, 33, 34, 44, 67,
80, 89, 94, 95, 100, 101.
Miletliler 106, 109.
Milezyalılar 28.
Mingreli 1, 16, 63, 65, 68, 78, 82.
Mingreller 16, 67, 69, 79, 81, 89.
Miotis— bk. Azak
Misrevi 108.
Misya 2.
Mit (ırmak) 83.
Moldavya 103, 101, 104.
Molevinc (Hemşin'de) 64.
Moloz hamamı (Trabzon'da) 74.
Moloz kapısı (Trabzon'da) 49, 71.
Moloz varoşu (Trabzon'da) 48.
Mortray, A. de la (müellif) 89, 93, 97,
98, 106, 107.
Moskofistan— keza bk. Rusya 6, 99.
Moskoflar 16, 40, 51, 56, 66, 78, 79,
81, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 97, 98.
Mukane (köy) 59.
Mühendis burnu 88, 90.
Mumhane (Trabzon'da) 70.
Mumhaneyönü camii (Trabzon'da) 73.
Mumhane kapısı (Trabzon'da) 50, 71.
Mumhane yönü (Trabzon'da) 58, 73.
Murad I. 105.
Murad II. 108.
Murad III. 77, 81.
Murad IV. 17, 58.
Muriz Bey 59.
Murteza gölü 102.
Musia— bk. Ozu
Musluklar camii (Trabzon'da) 73.
Mustafa III. 18, 59, 110.
Müftü camii (Trabzon'da) 73.
Müftü hanı (Trabzon'da) 54, 74.
Mtzkheta 67.

N

Nakhiçevan 88, 91, 95.
Naketi (ırmak) 79.
Namerd köprüsü 5, 19.
Narakos— bk. Portiça
Narbi (köy) 82.
Nebiye dağı 33.
Negropina— bk. Ölüdeniz
Neopoli— bk. İnebolu
Nicea— bk. İznik
Nieber— bk. Dnyeper
Nigria— bk. Anakria

Nikola V. (papa) 59.
Nikopolis (Niğbolu) 105.
Niksar 32.
Nil 103.
Nister— bk. Dnyeper
Nitika 78.
Noblios (Argonot) 1
Nogay— bk. Tatarlar
Nuh 1.
Nune (Gürcü azize) 68.
Nüris— bk. Yeşilırmak

O

Obia (kadim bir şehir) 100.
Oçakof— bk. Ozu
Odesa 7, 96, 101.
Odesos— bk. Odesa
Oenatia (kadim bir şehir) 81.
Of 43, 60, 61.
Ofis— bk. Of
Ohannes (erm. kralı) 57.
Ohlamur 109.
Okşine (çay) 22.
Onoria— bk. Batum
Ordu 28, 37.
Oridiye (Amazon kraliçesi) 35.
Orkapı 88, 92, 94, 95, 99.

Ortahisar camii (Trabzon'da) 46, 73.
Ortapazar (Of'da) 61.
Ortnenç (Hemşin'de) 64.
Oslar 81, 87.
Osmanlılar 28, 31, 40, 67, 83, 90, 93,
94, 95.
Osman Paşa (Haznedaroğlu) 75.
Ovidopol şehri 102.
Ovidius (Lâtin şairi, M.Ö. 42-M.S. 16) 1,
102, 103, 106, 108.
Ozinis— bk. Trabzon
Ozu— keza bk. Dnyeper 4, 7, 96, 99,
100, 101.
Ozu suyu 100.

Ö

Öksinos 1.
Ölüdeniz 3, 4, 7, 92, 94, 96, 99.

Özü— bk. Ozu

P

Pamartis (kadim bir şehir) 90.
Pamfilagonya 28.
Panakor 9.

Panaya kilisesi (Trabzon'da) 57.
Panderaki— bk. Ereğli
Pandikapeon— bk. Taklit

- Pangalis— bk. Mangalya
Parthoni— bk. Bartın
Paşa hamamı (Trabzon'da) 54, 74.
Paşayanoğlu hanı (Trabzon'da) 74.
Patlama kalesi 32, 37.
Pausanias 21.
Pazar kapısı (Trabzon'da) 50, 71.
Perisat (Pontos kralı) 10.
Perezen 96, 101.
Periklips 89.
Perşembe 28, 36.
Pertins kaya 92
Petreklips 92.
Petro (Rus çarı) 91, 102.
Petros (erm. katolikosu) 57.
Petrus (havari) 31, 59.
Petruşka (ırmak) 92.
Pğadukh (köy) 83.
Pigavata (Abaza şehri) 80.
Piksidis— bk. Değirmenderesi
Platana 7, 28, 39, 40, 43.
Plinius (Romalı âlim, M.S. I. asır) 22, 25, 27, 86, 100, 108.
Plutarkhos 28, 86.
Podoma 109.
Pok— bk. Aksu
Polathane— bk. Platana
Polemon (Pontos kralı) 10, 36.
Polibios (Grek tarihçisi, M.Ö. II. asır) 3, 8, 28.
Poliman (ırmak) 36.
Poluska 93.
Pompeus 9, 33, 67, 77, 110.
Pomponius Mela (Lâtin coğrafyacı, I. asır) 27.
Pontos— metnin pek çok yerinde
Pontos Kapadokyası 37.
Poplias (Romalı hakim) 34.
Poristenis (kadim bir şehir) 100.
Poritene— bk. Dnyeper
Portiçe 103, 105, 106.
Poti— bk. Farş
Poyraz limanı 18.
Prësip (berzah) 88.
Priamos (Elen kralı) 35.
Promete 78.
Proyilasi— bk. İbrail
Prusya 72.
Psadis (kadim bir ırmak adı) 90.
Psimon 104.
Ptolemaios (tarihçi) 100, 102, 107.
Ptolemaios (Mısır kralı) 21, 29.
Putris— bk. Sasık denizi

R

- Ragıb bey 70.
Remetalsas (Pontos kralı) 11.
Reskoporis (Pontos kralı) 10, 11.
Rion (Farş) 4, 6.
Ris— bk. Yeşilırmak
Riva kalesi 18, 110.
Rize 43, 61, 62.
Rizos— bk. Rize
Rodos adası 2.
Roe (ırmak) 19.
Roke taşı— keza bk. Giane kayaları 110.
Roma 21, 24, 28, 43, 59, 108.
Romalılar 7, 8, 28, 29, 30, 32, 37, 44, 84, 89, 97, 110.
Romlit (ırmak) 90.
Rostov kalesi 90.
Roşi (Rize'de bir mahalle) 61.
Rumeli feneri— keza bk. Fener 3, 103, 110.

- Rumlar 16, 22, 25, 27, 31, 32, 33, 34. Ruslar— keza bk. Moskoflar 1, 72, 92.
36, 38, 40, 52, 53, 58, 59, 60, 62, Rusya— keza bk. Moskofistan 40, 58,
72, 92, 97, 104, 106, 107. 90, 91, 94, 95.
Ruşçuk 105. Rüks (Mingreli'de bir kale) 68.

S

- Sakarya 5, 17, 19, 20.
Sakız adası 21.
Saksonya 6, 100.
Salderesi 25.
Samaruksa (köy) 60.
Sameba (bir gürcü kilisesi) 66.
Samsun 9, 28, 32.
Samuel (Bulgar kralı) 105.
Sandıkçılar (Trabzon'da) 73.
Sankarika 22.
Sarak (kadim bir şehir) 67.
Sarı Saltık 107.
Sarkisyan (Mekhitarist bir yazar) 59.
Sarmaşıklı camii (Trabzon'da) 73.
Sarmatya 94.
Sasık dehizi 88, 92, 93, 102.
Satiros (Ereğli kralı) 10, 21.
Sava kilisesi (Trabzon'da) 57.
Sava nehri 6, 103.
Saytan burnu 7, 109.
Sebastopolis 67.
Sebenter (kadim bir şehir) 81.
Sefer Beg 81.
Selefkos (pontos kralı) 10.
Selim III. 78.
Semiramis 33.
Senap— bk. Sinop
Senik— bk. Canik
Sent Anna (Trabzon'da) 52, 73.
Sent Atanas (Trabzon'da) 56.
Sen Georg (Trabzon'da) 51.
Sen Jan (Trabzon'da) 50.
Seres kaya 92.
Serez çayı 40, 103.
Servez 109.
Sesostros 66.
Sevastopol 7, 96, 98.
Severus (İmparator) 44.
Seydibey (Türbe) 33.
Seyid Bilal Tekkesi 30.
Seyid Kutbeddin Türbesi 33.
Sezam— keza bk. Amasra 23, 24.
Sırbistan 103.
Silios— bk. Kilimli
Silistre 105.
Simpoli (Kırım'da) 98.
Sinda (kadim bir şehir) 83.
Singames (kadim bir ırmak adı) 78.
Sinop 3, 4, 6, 7, 9, 15, 27, 28-31, 33,
36, 43.
Sinopi 28.
Sissepoli— bk. Süzepoli
Sita (çay) 23.
Sitarya (köy) 40.
Sivas 5, 32.
Skaliena (kadim bir şehir) 67.
Skloboda— bk. Yeniköy
Skolopit (İskit prensi) 35.
Skribinos (Pontos kralı) 9.
Soça 81.
Soğanlık 107.
Soğucak 6, 77, 83.
Soğuksu 43, 62, 77, 81.
Sohum 7, 77, 79, 81.
Solaklı (Of'da) 61.
Solimos (Terme prensi) 35.

- Solomon (Gürcü kralı) 67.
Sorda bahçesi (Gümüştane'de) 60.
Soromat (Pontos kralı) 9, 10, 11.
Sotğa kapısı (Trabzon'da) 49, 71.
Sotğa mahallesi (Trabzon'da) 51, 52, 73.
Spaha deresi 110.
Spartakos (Pontos kralı) 8, 10.
Stavri (Gümüştane'de) 59.
Stefanos (bir Kovata köyü) 60.
Stepan (Trabzon'lu) 54, 55, 58.
Strabon 2, 9, 19, 20, 28, 29, 30, 36,
106, 107, 109.
Subaç (ırmak) 92.
Subaşı (köy) 82.
Sudağ, 95, 96, 98.
Sudağı— bk. Meganop burnu
Suka adası 83.

- Şahin Giray Han 94.
Şakir Paşa 59.
Şam 58.
Şana (ırmak) 60.
Şana (köy) 60.
Şapla burnu 7, 107,
Şarden — Chardin (müellif) 1, 88, 96, 97
Şarli 39.
Şatir (Sinop Beyi) 31, 44.
Şatuka 83.

- Sulu han (Trabzon'da) 74.
Sulumanastır— bk. Surp Oksent
Sunçık— bk. Anapa
Surp Haç (Kefe'de) 91.
Surp Ohannes (Trabzon'da) 54, 55.
Surp Oksent (Trabzon'da) 55, 73.
Surp Sargis (Giresun'da) 38.
Surp Yerortutyun (Trabzon'da) 55.
Süleyman (padişah) 18.
Süleyman (Peygamber) 67.
Süleyman Bey 42.
Sünne boğazı 103, 104, 105.
Sürmene 6, 7, 43, 60, 61, 64.
Süt gölü 106.
Süzebolü— keza bk. Süzepoli 103, 108,
109.
Süzepoli 109.

Ş

- Şekvetil (kale) 66.
Şemsedli (koca) 54
Şenle (köy) 64.
Şile 17, 18, 19.
Şinçiva (köy) 64.
Şiraklı Anania (Erm. âlimi, VII. asır)
41, 58.
Şişman (Bulgar kralı) 105.
Şorşuna 98.
Şoşga (dil) 88.

T

- Tacitus 29.
Taganrok kalesi— keza bk. Tayğan 91.
Taklit boğazı 4, 6, 15, 93, 94, 96.
Taklit burnu 88, 93.
Talesdris (Amazon kraliçesi) 35.
Taman— keza bk. Kerç 2, 88, 89.
Tamaris (Got Kraliçesi) 100.
Tamiraga (kadim bir şehir) 110.
Tanais— bk. Don
Tantar kalesi 80.
Tap (Hemşin'de bir köy) 64.
Tapşi (Abazaların kudsi ağacı) 80.
Tarhan Akmescid 99.
Tarsuras (kadim bir şehir) 78.
Taşdirek (Trabzon'da) 58.
Taş han (Trabzon'da) 54, 74.

- Taşlı burun 88, 92.
Taşlık Mahallesi (Trabzon'da) 73.
Tataristan 69, 94.
Tatarlar 15, 16, 44, 69, 79, 81, 90, 91, 92, 94, 97, 101, 102, 104.
Tatar pazar 102.
Tavanlı cami (Trabzon'da) 53, 73, 76.
Tavernier (müellif) 65.
Taygan 88, 89, 90, 91, 92.
Tefis (argonot) 1.
Tekke mahallesi (Trabzon'da) 51, 53, 72, 73.
Tekkeönü 17, 25.
Telli tabya (Trabzon'da) 75.
Tembeda (köy) 59.
Temiskon (kadim bir şehir) 35.
Temruk 87, 88, 89.
Tenis (Ereğli kıralı) 19, 21.
Ten suyu— bk. Don
Tentre adası 99.
Tentre burnu 99.
Teodosia— bk. Keefe
Terbel (Bulgar reisi) 105.
Terkos 109.
Terme 28, 34, 35.
Termodon (çay) 34.
Terzibaşı çeşmesi (Trabzon'da) 76.
Theodora (kıraliçe) 53.
Theodoros (martir) 34.
Theodoros Stratelat 22.
Tetrisos kalesi 107.
Tianiki (kadim bir mevki) 61.
Tiberiopolis (kadim bir şehir) 107.
Tiberius (imparator) 110.
Tiflis 67.
Tigran (Erm. kıralı) 8.
Timeon (kadim bir şehir) 25.
Timote (Ereğli kıralı) 21.
Tinais (kadim bir şehir) 109.
Tiramp (kadim bir şehir) 90.
Tirebolu 28, 38.
Tirnovi 105.
Tolega burnu— bk. Kuşburun
Tomas (havari) 87.
Tomis (kadim bir şehir) 106.
Torik yarımadası— bk. Kırım
Torni (kadim bir şehir) 106.
Torosâ (Kırım'da) 98.
Tournefort (müellif) 22, 26, 29, 31, 37, 47, 110.
Tokürçayır (Trabzon'da) 75.
Tokürçayır camii (Trabzon'da) 79.
Trabzon 2, 4, 7, 9, 15, 28, 36, 37, 39, 40, 43-59, 60, 62, 69, 79, 89, 99, 109, 110.
Trabzon kalesi 45-50, 70-72.
Trakya 3, 15, 105, 109.
Trapezon— bk. Trabzon
Trakya Bosforosu 18.
Trayanus (imp.) 20, 31, 67, 102, 107.
Trieste 66.
Tripoli— bk. Tirebolu
Truva 2, 35.
Tuğlar 82.
Tuğ suyu 82.
Tukikos (Trabzonlu âlim) 41, 51, 58.
Tuna 3, 4, 6, 7, 15, 94, 102, 103, 104, 105.
Tunca 109.
Turla ırmağı— keza bk. Dnyester 101, 102.
Tusta— bk. Cevata
Tuzcuoğlu (Memiş Ağa) 62.
Tuzlu çeşme (Trabzon'da) 52, 57, 73.
Tuzlu göl 102.
Türkler 16, 18, 19, 22, 27, 31, 32, 36, 38, 39, 40, 58, 60, 61, 62, 72, 73, 79, 97, 104, 107.
Türas— bk. Dnyester

U

- Uranios (piskopos) 48.
Urfa 30.
Uskurda (Hemşin'de bir köy) 64.
Uşadağı— keza bk. Yuşadağı 17, 18. Ünye 6, 28, 32, 35-36.
Uz (bir Kovata köyü) 60.
Uzun kale— bk. Ozu
Uzunoglu hamamı (Trabzon'da) 74.
Uzun sokak (Trabzon'da) 75.
Üskümrü (köy) 109.

V

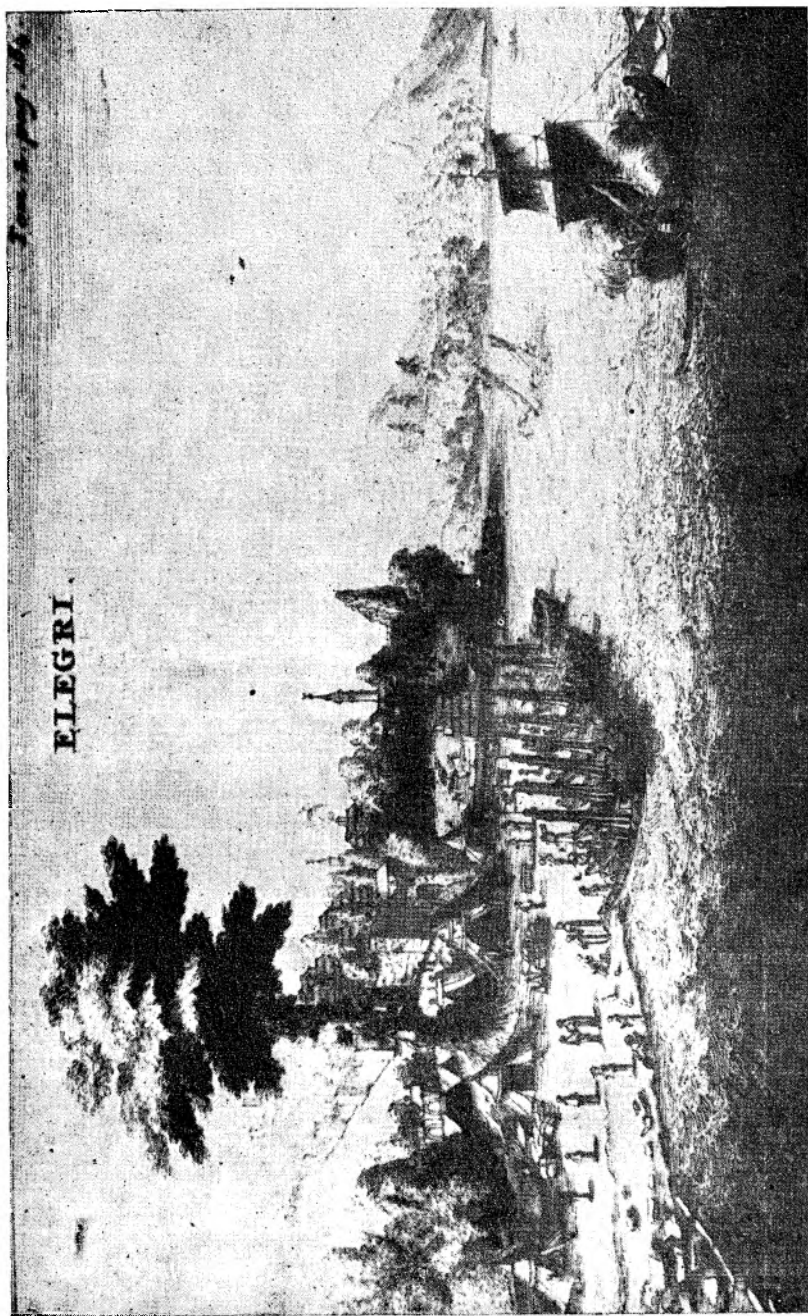
- Valarşak (Er. kiralı) 44.
Valerianos (martir) 50.
Valerios 28.
Valentinianus (İmp.) 44.
Van 33.
Vandallar 48.
Vardan— keza bk. Evridine 77, 82.
Varna 7, 103, 107, 108.
Vasil (İmp.) 57.
Vasileos (Amasya piskoposu) 34.
Vatasa— bk. Fatsa
Venedik 31, 59.
Venedikliler 97.
Venikol— bk. Yenikale
Vibios Koççianos (kiral) 23.
Visarionav 92.
Viyana 6.
Vizas 18.
Vogoris (Bulgar kiralı) 105.
Volkonsk 100.
Vona limanı 7, 28, 36, 37.
Voynik begi 105.
Vudan (köy) 82.

Y

- Yafet 1, 43.
Yahudiler 16, 29, 104, 106.
Yahyaoğlu hanı (Trabzon'da) 74.
Yalı hanı (Trabzon'da) 54, 74.
Yalinaç (ada) 99.
Yalita burnu 98.
Yamboli çayı 60.
Yangatlama— bk. Geyikatlaması
Yanık Palanga 96, 101.
Yason (Fatsa'da) 36.
Yason (argonot) 1, 16, 36.
Yason dağı 4, 6, 28, 36.
Yavuz Sultan Selim 50, 54, 55.
Yedi kumlar 18, 109.
Yelken kaya 94.
Yenicumağa camii (Trabzon'da) 51.
Yenicumağa mahallesi (Trabzon'da) 51,
70, 72, 73, 75, 76.
Yeni kale 88, 91, 93.
Yenitsi kalesi 92.
Yeşilırmak— bk. Çarşamba
Yoatan (İsrail kiralı) 43.
Yokuzoğlu hamamı (Trabzon'da) 74.
Yolağzı pazarı 38.
Yomura 60.
Yoros 4, 5, 6, 15, 16, 17, 56.
Yoros burnu 39.
Yoros kalesi 110.
Yukarı Vija (Hemşin'de) 64.
Yunanistan 72, 78.

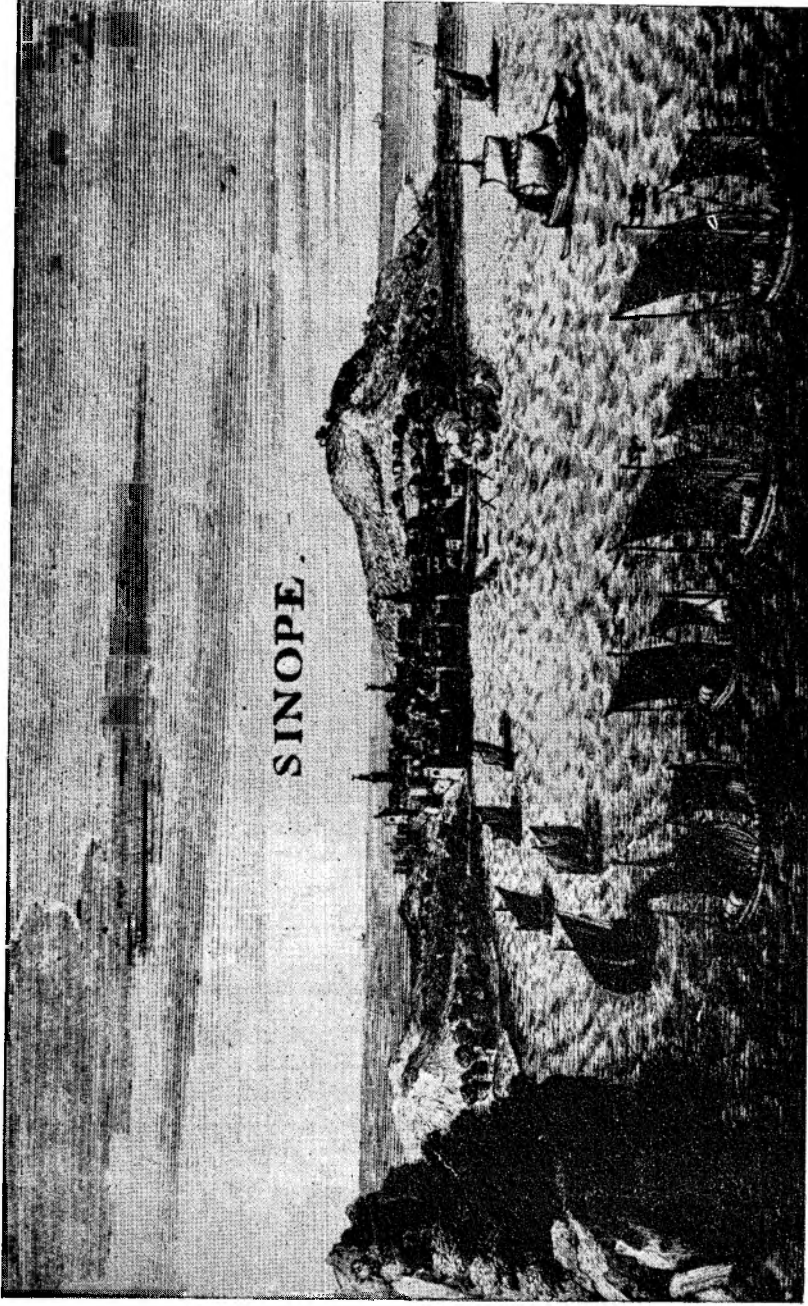
Z

- Zagora— bk. Çayağzı
Zağanos kapısı (Trabzon'da) 46, 47, 48, 49, 50.
Zakharikon— bk. Sakarya
Zalori— bk. Sakarya
Zarpana 25.
Zatris (kadim bir şehir) 67.
Zebellik kapısı (Trabzon'da) 71.
Zefir— bk. Zefre
Zefirion— bk. Zarbana
Zefre 28, 38.
Zeno (imp.) 77.
Zerbana— bk. Zerpana
Zeytinburnu— keza bk. Saytan burnu 7, 39, 99.
Zeytinlik mahallesi (Trabzon'da) 53, 73.
Zından kapısı— keza bk. Zağanos kapısı 47, 49.
Zilkale (Hemşin'de) 64.
Zosimos (Bizans tarihçisi) 44, 45.
Zürmere Çeşmesi (Trabzon'da) 75.

E R E Ğ L İ

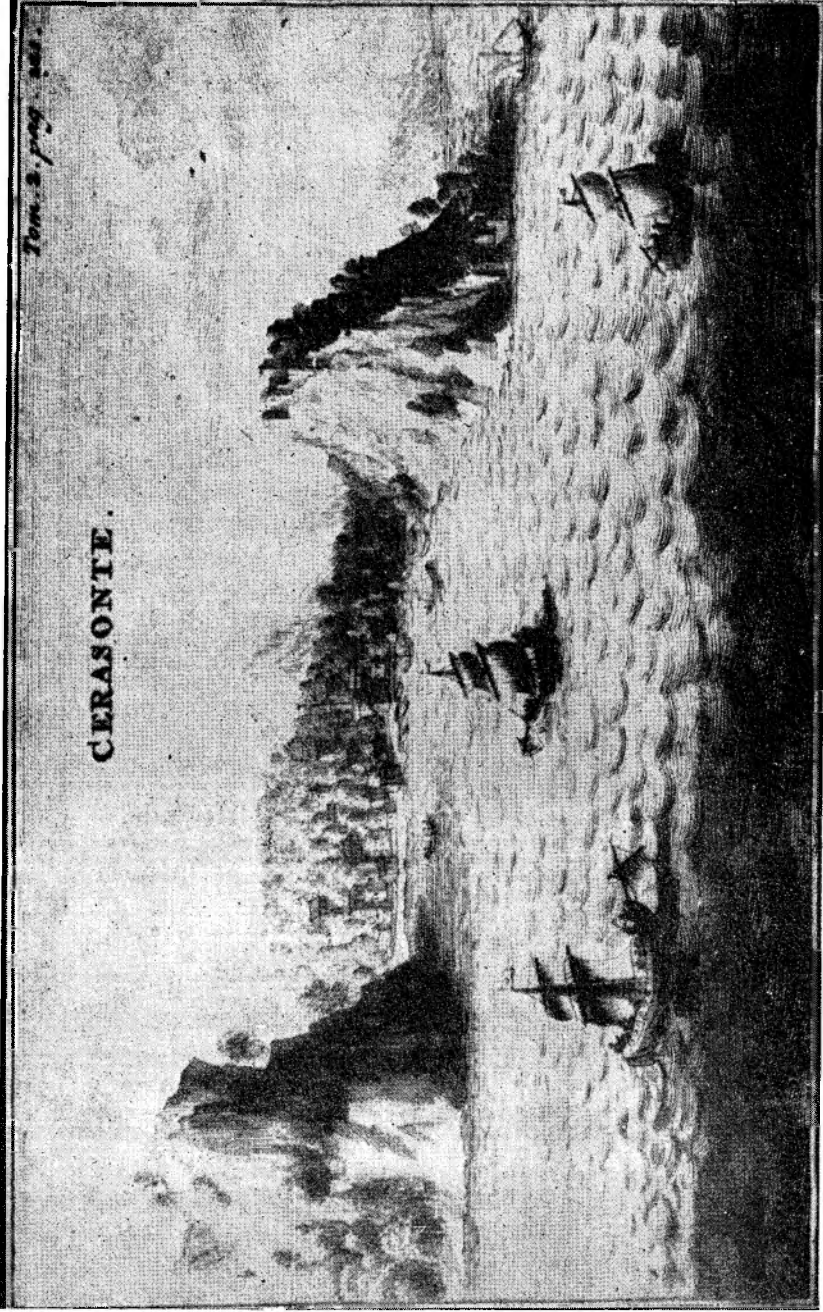
(XVII — XVIII asırda)

SINOPE.

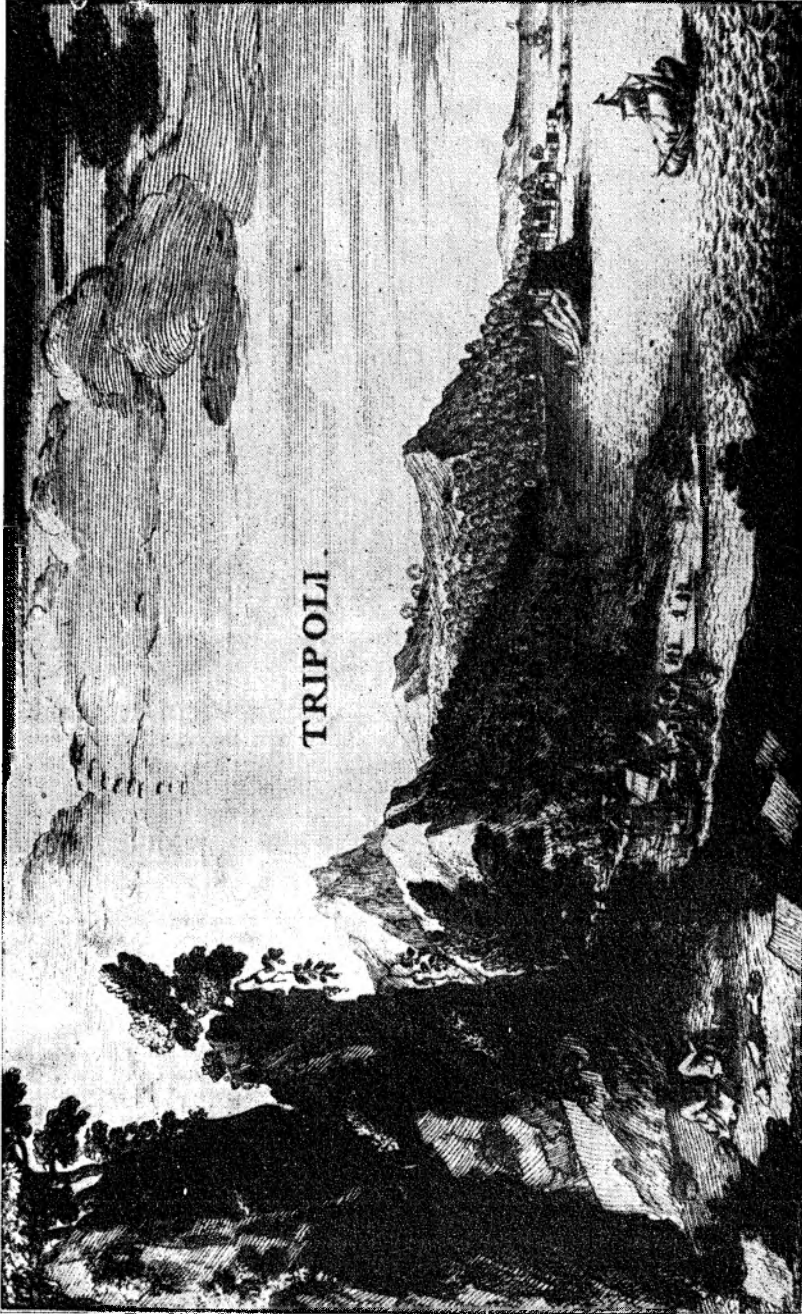
S I N O P

(XVII — XVII asrda)

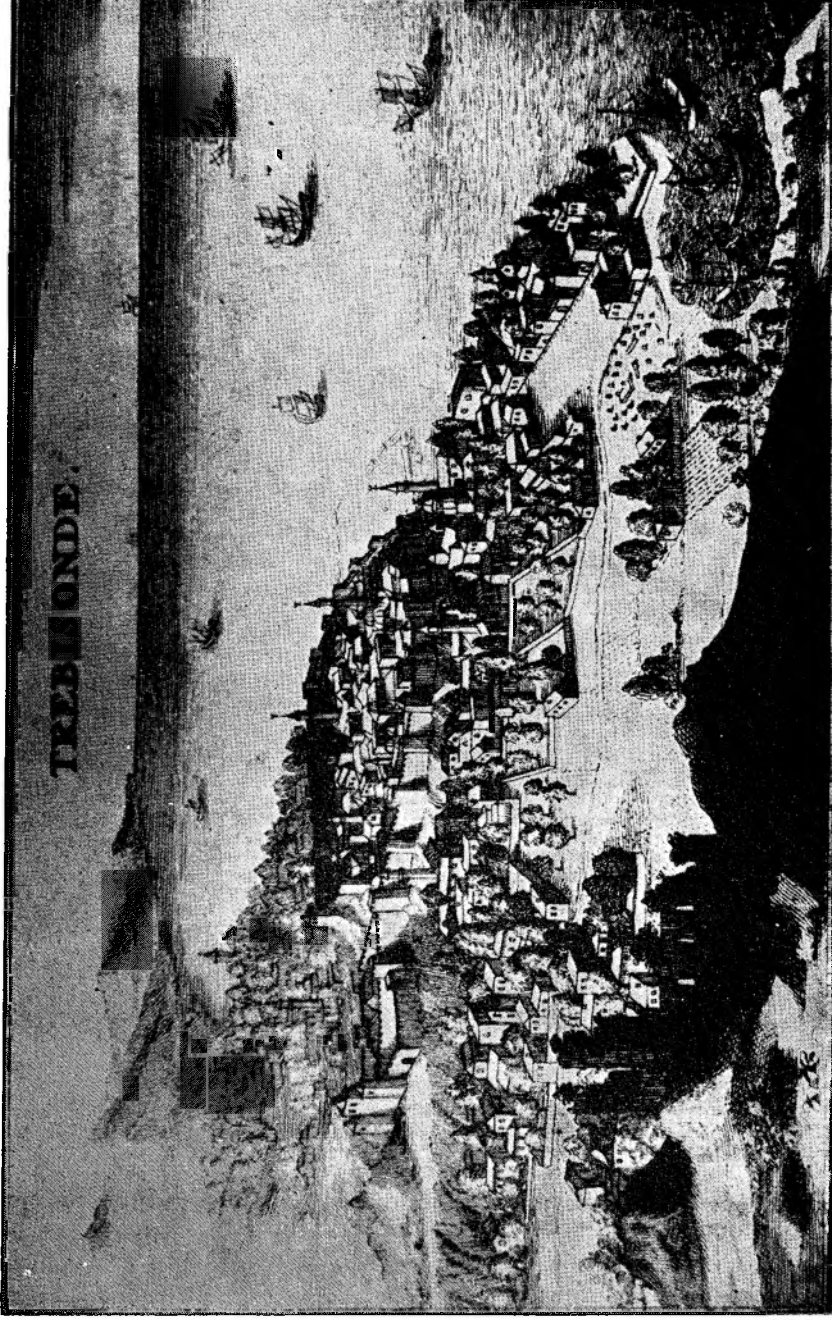
G I R E S U N

(XVII — XVIII asırda)

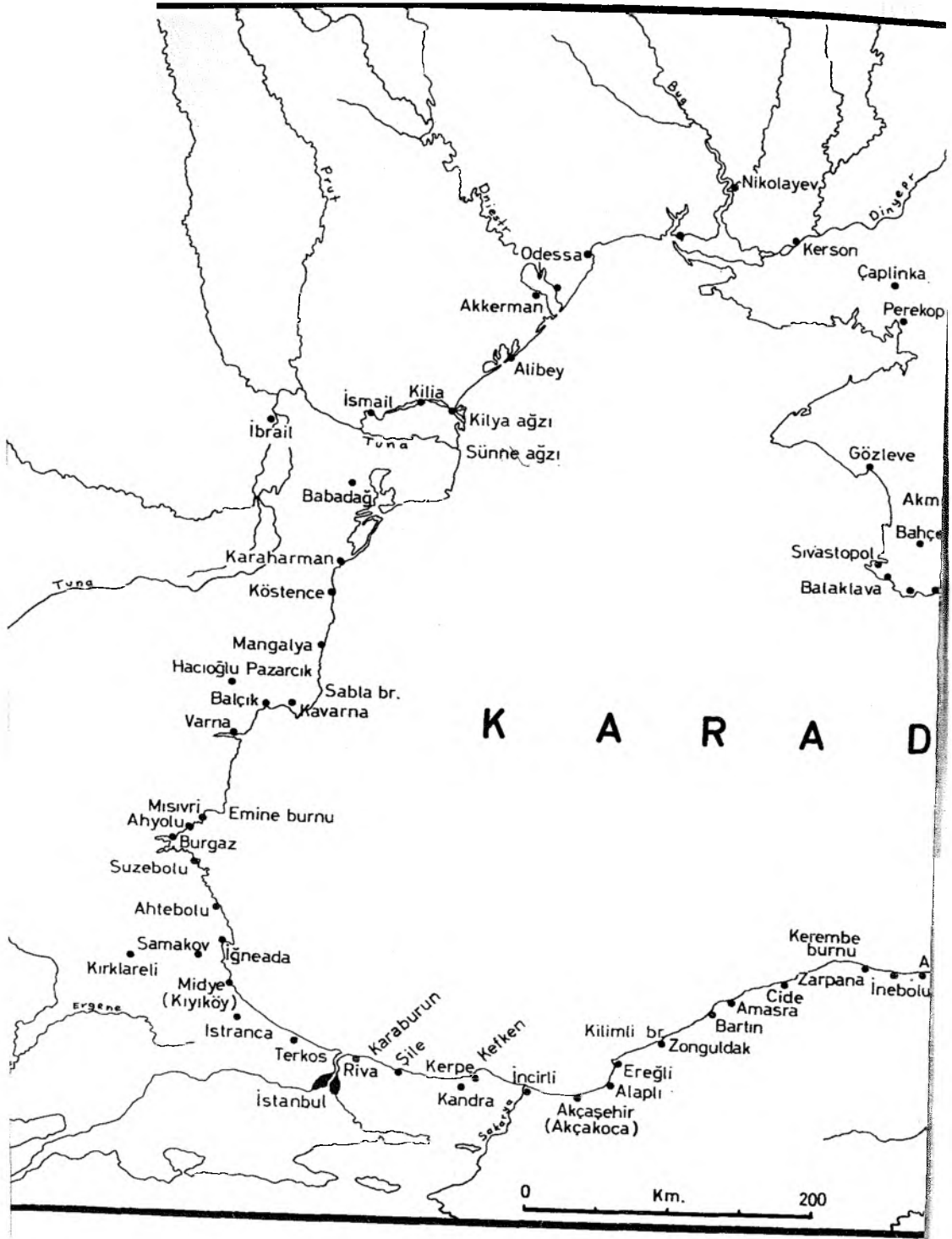
TIREBOLU

(XVII – XVIII asrda)

TRABZON

(XVII — XVIII asırda)

KARADENİZ SAHİLLERİ
Tarih ve Coğrafyası